T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK BASININA GÖRE TÜRKÇE İBADET VE EZAN TARTIŞMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARİF EREZ

2901170006

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. MUSTAFA BUDAK

İSTANBUL 2022

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Türk Basınına Göre Türkçe İbadet Ve Ezan Tartışmaları" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…../…../…..

ARİF EREZ

imza

ÖZET

TÜRK BASININA GÖRE TÜRKÇE İBADET VE EZAN TARTIŞMALARI

ARİF EREZ

Bu çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dinde reform tartışmaları ele alınmıştır. Avrupa'da meydana gelen Rönesans ve Reform hareketleri Avrupa tarihinde yeni sayfalar açılmasına neden olmuştu. Din, toplumsal hayattan soyutlanmış birey ve tanrı ilişkisindeki aracılar ortadan kaldırılmıştı. Avrupa'da ortaya çıkan dini reform düşünceleri zaman içinde Osmanlı aydınını da etkisi altına almayı başarmıştı. Bu konuyla ilgili Osmanlı aydını arasında yapılan ilk tartışma Türkçe Kur'an tercümesinin yapılıp yapılmaması ve hutbelerin anadilde okunması konusuydu. Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan Kur'an tercümesi denemeleri, Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etti. 1923'te Cumhuriyetin ilanıyla birlikte tartışmalar şiddetini daha da artırdı. Bunun sonucunda 1925 yılında T.B.M.M kararıyla Kur'an'ın Türkçe tercüme ve tefsirinin yapılması kararlaştırıldı. Siyasi ortamın müsait hale gelmesiyle 1926 Ramazanında Göztepe Camii İmamı Cemaleddin Efendi tarafından ilk Türkçe Namaz teşebbüsünde bulunuldu. 1928 yılında kamuoyuna Darülfünun İlahiyat Fakültesi müderrislerince hazırlandığı iddia edilen ve din alanında yapılacak radikal ıslahatları içeren Dini Islah Beyannamesi adıyla bir beyanname sızdırıldı. 1932 senesinin Ramazan ayında ise düşünülen ıslahatların fiili aşamasına geçilerek, ilk defa Türkçe Ezan-Tekbir-Hutbe okundu ve büyük camilerde dini merasimler yapıldı. 1933 Ramazanında da aynı uygulamalar devam ederken bu süre zarfında Diyanet İşleri Riyaseti'nin yayımladığı beyannamelerle uygulamalara resmi hüviyet verilmeye çalışıldı. 1941'de ceza kanununda yapılan değişiklikle Türkçe Ezan uygulaması zorunlu hale getirildi ve cezai yaptırıma tâbi tutuldu. Sonuçta Türkçe İbadet denemeleri başarılı olmamasına rağmen, Türkçe Ezan Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar devam etti.

Anahtar Kelimeler: Türkçe İbadet, Türkçe Ezan, Türkçe Namaz, Dini Türkçülük, Dinde Reform

SUMMARY

TURKISH WORSHİP AND AZAN DISCUSSIONS ACCORDING TO THE TURKISH PRESS

ARİF EREZ

In this study, religious reform debates from the Ottoman Empire to the Republic are discussed. The Renaissance and Reformation movements that took place in Europe caused new pages to be opened in the history of Europe. The intermediaries in the relationship between religion, the individual and the god, who were isolated from social life, were eliminated. The religious reform ideas that emerged in Europe managed to influence the Ottoman intellectuals over time. The first discussion among the Ottoman intellectuals on this issue was whether to translate the Qur'an into Turkish and to read the sermons in the mother tongue. As a result, Turkish Qur'an trials, which started in the last period of the Ottoman Empire, continued in the first years of the Republic. With the proclamation of the Republic in 1923, the debates intensified even more. As a result of this, in 1925, it was decided to make the Turkish translation and interpretation of the Qur'an by the decision of the Turkish Grand National Assembly. When the political environment became available, the first Turkish prayer attempt was made by Göztepe Mosque Imam Cemaleddin Efendi in 1926 Ramadan. In 1928, a declaration called Religious Reform Declaration, which included radical reforms to be made in the field of religion, was leaked to the public. In the month of Ramadan in 1932, the actual stage of the planned reforms was started and the Turkish Adhan-Tekbir-Khutba was read for the first time and religious ceremonies were held in large mosques. While the same practices continued in the Ramadan of 1933, during this period, an attempt was made to give an official identity to the practices with the declarations published by the Presidency of Religious Affairs. With the amendment made in the penal code in 1941, the practice of Turkish Azan was made compulsory and was penalized. Although the Turkish Worship trials were not successful, Turkish Adhan continued until 1950, when the Democrat Party came to power.

Keywords: Turkish Worship, Turkish Azan, Turkish Prayer, Religious Turkism, Reform in Religion

ÖNSÖZ

“Türk Basınına Göre Türkçe İbadet ve Ezan Tartışmaları” başlıklı bu çalışmada Cumhuriyet tarihinin en tartışmalı konularından birisi ele alınmaya çalışılmıştır. Amacımız, Osmanlı’dan Cumhuriyete modernleşme sürecini dini ıslah ve milli din tartışmaları çerçevesinde ele almak ve bu tartışma ve uygulamaların Cumhuriyetin ilk yıllarındaki izdüşümlerini Türkçe ibadet ve ezan ekseninde değerlendirmektir. Çalışmanın giriş bölümünde Türk modernleşmesi sürecindeki dini ıslah tartışmalarına zemin hazırlayacak olan Avrupa’daki dini reform süreci ele alınmıştır. Avrupa’nın skolastik düşünceden kurtulmasına sebep olan Rönesans ve Reform hareketlerinden, zaman içinde Avrupa’da meydana gelen aydınlanma düşüncelerinden ve bu düşüncelerin Osmanlı Devleti’nde yarattığı etkilerden bahsedilmiştir.

Toplamda üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde II. Meşrutiyetten Cumhuriyet dönemine kadarki süreçte dini ıslah veya milli bir din oluşturma gayretlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için Osmanlı Devleti’nin son devirlerinde, devletin kurtuluşu için ortaya atılan fikirler ve özellikle konumuzla bağlantılı olan milliyetçilik akımının dine bakışı ele alınmıştır. Bununla birlikte, bu dönemde Kur’an tercümesi yayımlanması teşebbüslerine ve tartışmalarına da yer verilmiştir. Yayımlanan Kur’an tercümeleri incelenmekle birlikte Tüccarzade İbrahim Hilmi, Ubeydullah Afgani ve Ziya Gökalp gibi bazı kişilerin dini ıslah ile ilgili düşünceleri de irdelenmiştir.

İkinci bölümde ise Mustafa Kemal Paşa’nın din-siyaset bağlamındaki düşünceleri ele alınarak Cumhuriyetin ilanı sonrasında bu alanda yapılan inkılâplara yer verilmiştir. Yine Cumhuriyet’in ilanı ile 1932 Ramazanını dikkate alarak bu zaman diliminde yayımlanan Kur’an tercümelerine ve TBMM tarafından Kur’an’ın Türkçe bir tefsir ve tercümesi hazırlanması kararına temas edilmiştir. Daha sonra 1926 Ramazanında gerçekleşen ilk Türkçe namaz hadisesi, Türkçe hutbe ve Dini Islah Beyannamesi gibi konular etrafındaki tartışmalara yer verilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise 1932 Ramazanında ilk defa Türkçe Ezan-Tekbir-Hutbe okunması hadiseleri dönemin basın organları ve hatıratlar incelenerek ele alınmıştır. Bunun yanında, 1933 Ramazanında yaşananlara ve bu dönemde bir tepki olarak ortaya çıkan Bursa hadiselerine yer verilmiştir. Tek parti döneminde muhalif hareketlere ve verilen cezalara değindikten sonra Demokrat Parti iktidarıyla birlikte ezanın aslına dönmesi sürecinde yaşananları ele alarak çalışmamızı tamamlamış olduk. Çalışmamız 1950 yılıyla

sınırlandırılarak, dini ıslah düşüncesi çerçevesinde ortaya çıkan hadiseler ve ifade edilen düşünceler bilimsel olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma konusunu bana tavsiye eden ve hiçbir yardımını esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. Mustafa Budak’a ve yine bazı belgelerde çıkaramadığımız Osmanlıca kelimelerle ilgili destek olan ve yardımını esirgemeyen Doç Dr. Önder Kocatürk’e şükranlarımı arz etmeyi üzerime bir borç bilirim.

Bu yaşıma kadar en büyük destekçilerim olan ve üzerimdeki haklarını ödemekten aciz olduğum muhterem anneme ve babama sonsuz teşekkür ederim…

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

a.g.e: Adı Geçen Eser

a.g.m: Adı Geçen Makale

ATAM: Atatürk Araştırma Merkezi

AÜİFY: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları

AÜSBF: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

bas. haz: Baskıya Hazırlayan

Bkz.: Bakınız

BOA: Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi

bs. Baskı

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

İSAM: İslâm Araştırmaları Merkezi

nr: Numara

s.: Sayfa

t.y: Basım tarihi yok

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMMGCZ: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

TBMMZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

Yay. Haz: Yayına Hazırlayan

METOT VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Biz bu çalışmamızda metot olarak, nitel yöntemi kullandık. Daha açık bir ifadeyle, yazılı kaynak ve eserler taranarak konumuzla ilgili verilerin derlenmesine çalıştık. Bu amaçla veri toplamaya Cumhuriyet dönemindeki Türkçe Ezan-İbadet temelinde ortaya çıkan dini ıslah hareketlerini tam olarak anlayabilmek için özellikle II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan tartışmaları ele alarak başlamayı uygun gördük. Nitekim Cumhuriyet döneminde yapılan hiçbir inkılâp aniden ortaya çıkmamış ve tarihsel bir süreç-devamlılık içerisinde gelişmiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlayan dini ıslah tartışmalarını anlayabilmek için de Avrupa'da meydana gelen dini reform sürecini anlamak kaçınılmazdı.

Bundan dolayı çalışmamıza 14. ve 15. yüzyıl Avrupa'sında meydana gelen, Avrupa'da siyasi ve sosyal hayatı ciddi manada etkileyen Rönesans ve Reform hareketlerini ve sonrasındaki aydınlanma düşüncesi ve Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirleri ele alarak başladık. Martin Luther başta olmak üzere aydınlanma döneminin Montesquieu ve Jean Jacques Rousseau gibi diğer aydınlarının düşüncelerine yer verdik. Bu bağlamda Martin Luther'in "Doksan Beş Tez" ve Jean-Jacques Rousseau'nun "Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev" isimli eserlerinden faydalandık.

Bu düşüncelerin Osmanlı aydınındaki etkileri noktasında II. Meşrutiyet sonrası yayın hayatına başlayan ve İslâmi düşüncelerin daha çok hâkim olduğu "Sırat-ı Müstakim", "Sebilürreşead" ve "İslâm Mecmuası" gibi dergiler taranarak hem dönemin atmosferi anlaşılmaya çalışılmış hem de konumuzla ilgili makaleler kullanılmıştır.

Türkçe Ezan-İbadet meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için cumhuriyetin ilanı sonrasında din-siyaset alanında yapılan hilafetin ilgası, şapka kanunu, medeni kanun ve tekke-zaviyelerin kapatılması gibi inkılaplara yer verdik. Zihinlerdeki dini ıslah projesi Türk modernleşmesi içerisinde sona bırakılmıştı. Dolayısıyla dini ıslah projesine giden adımları kronolojik olarak incelemeye çalıştık.

Resmi yayınlar olarak çalışmamızın hemen her yerinde "Resmi Ceride" ve TBMM'de yapılan tartışmalar çerçevesinde "TBMM Zabıtları"ndan istifade ettik. Yine dönemin önde gelen gazete ve mecmualarının tümü taranarak çalışmamızın hacmini genişletmeye çalıştık.

Devrin siyasetine yöne veren bir numaralı kişi olan Mustafa Kemal Paşa'nın konuyla ilgili düşüncelerini anlayabilmek için "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri" isimli eser tez boyunca önümüzde duran kitaplardan olmuştur. Bunun yanında Amerika Birleşik Devletleri Ankara Büyükelçisi G. H. Sherrill'in "Mustafa Kemal Eseri ve Memleketi" ve Hasan Rıza Soyak'ın "Atatürk'ten Hatıralar" gibi hatırat niteliğindeki eserleri, incelenerek dönemin atmosferine ışık tutması için başvurulan hatıratlardan sadece bazılarıdır. Yine Gotthard Jasckhe'in "Yeni Türkiye'de İslâmlık" isimli eserinden tez çalışmalarımız boyunca istifade ettik.

Cumhuriyet döneminde din alanında yapılan yenilikleri ele alan birçok eser bulunmasına karşın salt Türkçe Ezan ve Türkçe İbadet konularını inceleyen ilmi eserler oldukça sınırlıdır. Bu alanda ilmi olarak eser ortaya koyan kişi Dücane Cündioğlu'dur. Kendisi hem "Türkçe İbadet" hem de "Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi" kitaplarıyla Türk İnkılâp sürecinin dini ıslahat alanını kapsamlı olarak ele almış ve bu kitaplar bizim de tez hazırlık süreci boyunca temel başvuru kaynaklarımız olmuştur.

Çalışmamızda Dücane Cündioğlu'nun eksik bıraktığı yerleri tamamlayıp konuyu tamamen açıklığa kavuşturarak literatüre katkı yapmaya çalıştık. Dücane Cündioğlu'nun kısaca temas ettiği bazı konuları ana kaynaklara inerek detaylandırmaya çalıştık. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ahmed Midhat Efendi ve Mustafa Sabri Efendi arasında başlayan Kur'an'ı Türkçeye tercüme etme tartışmaları bunlardan biridir.

Büyük oranda istifade ettiğimiz diğer bir ilmi eser de Osman Nuri Ergin'in "Türkiye Maarif Tarihi" isimli eserinin beşinci cildidir. Özel olarak konumuz üzerine yazılmış bir eser olmasa da burada Türkçe İbadet ve Kur'an Tercümeleri meselesi ele alınarak önemli bilgiler verilmekte ve taraflardan önemli hatıralar nakledilmektedir.

Bunlar dışında salt konumuzla ilgili eser kaleme alan başka kişiler de mevcuttur. Ancak bu eserler ilmi bir nitelikten uzak olup, daha çok propaganda için kaleme alınmış eserlerdir. Nitekim Cemal Kutay'ın "Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret: Türkçe İbadet Ana Dilimizle Kulluk Hakkı" ve Besim Atalay'ın "Türk Dili İle İbadet" isimli eserleri bunlardan birkaçıdır.

1932 Ramazanında Türkçe ibadet denemelerine memur edilen hafızlar arasında bu konuları ele alan ve kapsamlı bir hatırata sahip olan bir hafız bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu hafızlardan sadece Hafız Yaşar Bey'in "Atatürk'le Onbeş Yıl / Dini Hatıralar" isimli kitapçık hacmindeki eserinden, Hafız Saadettin Kaynak'ın, Osman Ergin'in "Türkiye Maarif Tarihi" isimli eserindeki hatıralarından yine Ali Rıza Sağman'ın hem Osman Ergin'in "Türkiye Maarif Tarihi" isimli eserinde hem de "Millet Dergisi"nde yayımlanan hatıralarından istifade ettik. Ayrıca Ali Dikici'nin Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisindeki "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler" isimli makalesini de zikretmeliyiz. Bu inceleme arşiv belgelerine dayalı olup, yurtta oluşan tepkileri değerlendirmiştir.

Bizden önce özel olarak Türkçe Ezan-İbadet konusuyla ilgili bazı tezler de kaleme alınmıştır. Bunlardan birisi 2001 yılında Selahaddin Kavak tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Türkçe İbadet" isimli çalışma iken, diğeri de 2015 yılında Mustafa Zengin tarafından Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği" isimli yüksek lisans tezidir. Ancak bu tezlerde konu, çok yüzeysel olarak ele alınmış ve ana kaynaklara yeterince inilmediği görülmüştür. Dolayısıyla bu tezlerden tam olarak istifademiz mümkün olmamıştır.

GİRİŞ

Tarih boyunca insan hayatında var olan din kavramı, sosyolojik hayatın en önemli kurumlarından biri olduğu gibi siyaset ile de sürekli bir ilişki halindeydi.[1] Daha da önemlisi din ile siyaset, birbirleriyle sürekli ilişki içerisinde olmanın yanında aynı zamanda birbirlerini beslemişlerdi.[2] Özellikle eski çağlarda hayatın her alanında kendisini hissettiren ve etkili olan[3] din, daha çok yönetim konusu üzerinde ağırlığını hissettirmekteydi.

Tüm inanış ve milletlerde bu karşılıklı etkileşim içerisinde, din ve din adamlarının sosyal düzen ve halk üzerindeki etkisi bazen artmış bazen de azalmış ve çoğunlukla etkileri olmuştu. Çünkü din kutsaldı; bu yüzden sorgulanamazdı.[4] Bu da zaman zaman istismar ve yozlaşmalara sebebiyet vermişti. Bunun sonucunda dinin modern zamanlara doğru geldikçe toplum ve siyaset üzerindeki belirleyiciliği sorgulanmaya başlanmıştı.[5]

Avrupa'da bu dönemin haçlı seferlerinden sonra Rönesans ile başladığını söyleyebiliriz.[6] Gerçekten haçlı seferleri sonucunda doğuyla doğrudan ilişki kurulmuş ve yapılan ticaret ve sosyal ilişkiler sonucunda hem ekonomik hem de bilimsel etkileşim sağlanmıştı. Doğu ticaretinden elde edilen bu yeni durum zenginliği, zenginlik de güç ve estetiği getirmiş ayrıca asırlardır devam eden istikrarsızlık döneminden sonra Avrupa'da canlanma ve yenilenme dönemine girilmişti.[7]

Avrupa'daki ekonomik ve siyasi toparlanma yeni arayış ve hedefler ortaya koymuştu. Kentler yenilenmiş, büyük kilise ve katedraller inşa edilmeye başlanmıştı.[8] Mimari ve edebiyat alanında ciddi ilerleme kaydedilmişti.[9] Bu alanlarda verilen eserlerde dini inanç ve motifler

---

[1] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s.31; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev: Battal İnandı, AÜİFY, Ankara 1987, s.17 vd.
[2] M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset*, Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.37
[3] Çetin Özek, *Devlet ve Din,* Ada Yayınları, İstanbul t.y, s.19
[4] Gunter Kehrer, *Din Sosyolojisi*, çev: Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1992, s.75
[5] Nur Vergin, "Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi", *Türkiye Günlüğü,* sayı:29, Temmuz-Ağustos 1994, s.6-12
[6] Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s.299
[7] Lucien Febvre, *Rönesans İnsanı*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s.61.
[8] Peter Burke, *Rönesans,* Babil Yayınları, İstanbul 2000, s.37
[9] Işıl Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s.280vd.

yoğun olarak kullanılmıştı.[10] Her ne kadar hala toplumsal hayatta en güçlü kurum olarak kalsa da kilise de eleştirilmeye başlanmış ve içten içe güç ve etkinliğini kaybetme yoluna girmişti.[11] Çünkü artık ortaçağ düşüncesinin din ve tanrı merkezli toplum fikri, yerini hümanizmin etkisiyle birey-insan merkezli bir toplum düşüncesine bırakmaya başlamıştı.

Rönesans olarak ifade edilen Avrupa'daki bu yenilenme ve canlanma hareketi, reform hareketinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Esasen Rönesans hareketiyle her ne kadar kilise eleştirilmeye başlanmış olsa da bu yenilenme ve toparlanma daha çok sanat, edebiyat ve mimari alanındaydı.[12] Ancak bu gelişmeler din alanını da etkilemiş ve Avrupa'da reform hareketi meydana gelmişti. Rönesans; akıl ve bilimin hâkim olmadığı Ortaçağ düşüncesine bir muhalefet olurken, reform ortaçağ kilise anlayışı veya skolastik düşünceye bir karşı çıkıştı.[13]

Bu dönemde Katolik dünya bir çıkış yolu aramaktaydı. Dönemin aydınları tarafından siyasi ve ekonomik yeniliklerin yanında din, kilise ve ruhban sınıfıyla ilgili de değişiklikler yapılması gerektiği düşünülüyordu.[14] Avrupa'da özellikle 14. yüzyıldan itibaren içinde bulunulan kötü durum sebebiyle Katolik kilisesi ve Papalığa yönelik eleştiriler artmaya başlamıştı.[15] Buradaki temel eleştiriler; Papanın dini görevlerinin dışına çıkarak siyasi-seküler amaçlara yönelmesi ve dini, dünyalık amaçlarına alet ederek kullanmasıydı.[16] Papa ve kilise kurumu içerisindeki ruhban sınıfının, dini dünyalık amaçlar için kullanması halk nezdinde kilisenin dini meşruluğunu ve ruhban sınıfının itibarını zaman içinde yok etmişti.[17] Bu durum sonucunda Hristiyan dünya içerisinde çeşitli itirazlar yükselmeye başlamıştı. Nitekim İngiltere'de John Wycliffe (1300-1384) kilisenin dünyevileşmesini, incili yorumlamada tek merci olmasını eleştirmiş ve sahip olduğu gücü kötüye kullandığını ifade ederek kilisenin artık yozlaştığını söylemişti.[18] Ayrıca İncili İngilizceye tercüme edip, anlamaları için halka dağıtan[19] Wycliffe,

---

[10] Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, Dost Kitabevi, Ankara, 2012, s.15.
[11] İsmail Coşkun, "Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/VI, Şubat 2012, s.61
[12] Mustafa Yıldırım, "Rönesans ve Reformasyon", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/I, Nisan 2020, s.208
[13] Gökberk, 2000, s.177
[14] Evrin Akkuş, *Desiderius Erasmus ve Martin Luther'in Reform Görüşlerinin Avrupa Kültürel Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s.7
[15] Ali Erbaş, Protestan Reformu ve Martin Luther, *Dinler Tarihi Araştırmaları – III. Sempozyum (2000. Yılında Hıristiyanlık)*, 09-10 Haziran 2001, Dinler Tarihi Yayınları, Ankara, 2002, s.197vd.
[16] Jacques Waardenburg, "Reform", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 34, İstanbul 2007, s.530
[17] Banu Çetin Ünal, "Avrupa'nın Felaketler Yüzyılında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, II/I, Haziran 2019, s. 82
[18] Hakan Olgun, "Hristiyanlıkta Reform ve Protestanlık", *Fecre Doğru*, 6/67, Mayıs 2001, s.12
[19] Banu Çetin Ünal, *a.g.m*, s.86

bu hareketlerinden sonra Oxford'dan kovulmuş ve kilise tarafından "dini sapkın" ilan edilmişti.[20] Aynı şekilde Bohemya'da John Hus (1372-1415) liderliğinde yenilikçi bir hareket başlatılarak kilise hiyerarşisi ve Papanın konumuyla ilgili benzer reformist düşünceler ortaya atılmıştı. Hus da bu düşünceleri dolayısıyla kilise tarafından yakılarak cezalandırılmıştı.[21] 16. Yüzyıla kadar reformist düşünce sahiplerini bir şekilde susturmayı başaran kiliseye karşı halk tarafından tepkiler de içten içe artmaktaydı.

16. Yüzyıla gelindiğinde ise Almanya'nın Eisleben bölgesinde doğan ve kilise içerisinde uzun yıllar görev yapan[22] teolog Martin Luther (1483-1546) tarafından Katolik inancı içerisinde köklü reformist adımlar atılarak Hristiyanlık içerisinde çok büyük değişiklikler meydana gelmiş ve neticede Protestanlık adıyla yeni bir mezhep kurulmuştu. Martin Luther'den önceki reformist hareketlerin tümü belli bir bölgeyle sınırlı kalırken, Luther'in başlattığı bu yenilikçi hareket, zaman içinde tüm Avrupa'ya yayılmış ve birçok kişiyi etkisi altına almıştı.[23] Kendisinden önceki reformistlerle birçok konuda aynı fikirleri savunan Luther, Papanın tartışılmaz dini otoritesini ve para karşılığında insanların günahlarının bağışlanmasını eleştirerek Papayı "deccal" olarak nitelendirmiş[24] ve 31 Ekim 1517'de doksan beş maddeden oluşan bir bildiriyi Hristiyanlara ilân ederek reform düşüncesini temellendirmeye çalışmıştı.[25] Kilise ise bu gelişmeler karşısında Luther'i uzaklaştırma kararı almış ve Martin Luther de bu dönemde İncili Almancaya tercüme etmeye başlamıştı.[26]

O, kutsal kitabı okuyup yorumlama yetkisinin yalnızca Papaya ait olduğu gerçeğine karşı çıkmıştı. Çünkü ona göre Hristiyanlıkta dini otorite, Papalık makamı değil kutsal kitabın kendisiydi. Kutsal kitabı anlamak için Papaya ihtiyaç yoktu. Her Hristiyan İncili okuyup anlama ve kendi yorumunu katma hakkına sahipti.[27]

Luther, bu düşüncesiyle Hristiyanlık içerisinde büyük bir öneme sahip olan ruhban sınıfının varlığını ve gerekliliğini tartışmaya açmıştı. Çünkü ona göre her Hristiyan kutsal kitabı okuyup anlama ve yorumlama yetkisine sahip olacağı için artık insanlar ile tanrı arasında

---

[20] Hakan Olgun, *a.g.m*, s.12
[21] Hakan Olgun, *a.g.m*, s.13
[22] Ali Erbaş, *a.g.m.*, s.199-200.
[23] Hakan Olgun, *a.g.m*, s.13
[24] Jacques Waardenburg, *a.g.m.*, s. 531
[25] Bkz. Martin Luther, *Doksan Beş Tez*, çev: C. Cengiz Çevik, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
[26] Qasim Mohammed Faraj, *On Altıncı Yüzyıl Fransa'sında Dini Reformlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2017, s.10
[27] Chrisse Murray, *A History of Heresy*, (Oxford: Oxford University Press), 1989, s.129

aracılık yapan din adamı sınıfına gerek kalmayacak ve her Hristiyan, tanrı ile irtibatını kendisi sağlayabilecekti. Bundan dolayı kendisi İncili Latinceden Almancaya tercüme etmenin yan ısıra aynı şekilde diğer dillere de çevrilmesi gerektiğini söylemiş ve bu hareketiyle Alman dilinin gelişimine de ciddi katkı sağlamıştı.[28] Bununla da yetinmeyen Martin Luther, ibadetlerin de halkın manasını anlayamadığı Latinceyle değil anadiliyle yapılması gerektiğini ifade etmişti.[29] Tüm bu hareketlerle zaman içerisinde Avrupa'da hızla yayılacak ve günümüzde yaklaşık olarak üç yüz milyon nüfusa ulaşacak olan Protestanlığın ilk adımları atılmış oluyor ve Avrupa aydınlanmasının dini reform kısmının önemli bir bölümü tamamlanıyordu.[30]

18. yüzyılda ise Avrupa, aklın ön plana alındığı yeni bir döneme girmişti.[31] Yeni bir insan ve toplum yaratmayı amaçlayan ve Aydınlanma hareketi denilen bu yeni düşünce, daha çok İngiltere ve Fransa'da kendisine yer bulmuştu.[32] Aydınlanma hareketi, 1688 İngiliz İhtilali'yle başlamış ve 1789 Fransız İhtilali'yle de hedefine ulaşmıştı.[33] Bu dönemde akıl dinsel baskı ve dayatmalardan kurtulmayı hedeflemişti.[34]

Aydınlanma felsefesi dünyanın o güne kadar ortaya koyduğu din, ahlak, siyaset, ekonomi ve hukuk başta olmak üzere tüm kavram ve olguları aklın süzgecinden geçirip yeniden yorumlamaya çalışmıştı.[35] Nitekim bilginin temel kaynağı akıl ve deney olarak görülmüştü. Bundan dolayı akıl ve bilimin tek rehber edildiği yerde dinin mutlak, değişmez ve tartışılmaz buyruklarıyla ilerleme gerçekleştirilemezdi.[36] Bundan dolayı aydınlanma düşünürleri tarafından din kurumu kavramsal olarak ele alınıp incelenerek kilise ve din adamlarına ciddi eleştiriler yapılmıştı.[37]

---

[28] Acar Sevim, "Martin Luther'in İncil Çevirisinin Ortak Alman Dilinin Oluşmasındaki Rolü", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, I/I, 2001, s.2.

[29]Will Durant, *The Reformation: A History of European Civilization from Wycliffe to Calvin*, 1957, s.323

[30] Ali Erbaş, *a.g.m*, s.212

[31]Ahmet Arslan, "Aydınlanma", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: I, 1992, s.24

[32]Stephen J. Lee, *a.g.e.*, s.254; Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, Dedalus Kitap, İstanbul 2018, s.41

[33]OskarEwald, *Fransız Aydınlanması Felsefesi*, 2. Baskı, çev: Gürsel Aytaç, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s.17

[34]Server Tanilli *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV: 18.Yüzyıl Aydınlanma ve Devrim*, Adam Yayınları, İstanbul 1998, s.73

[35]Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 24. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s.291; Ernst Cassirer, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, çev: Doğan Özlem, İstanbul 2000, s.38

[36]Mehmet Devrim Topses, *Aydınlanma Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2010, s.66

[37]Erdal Baykan, "Dine Eleştirel Yaklaşımlar: Aydınlanma ve Din", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: II, Yıl: 2001, s.312

Aydınlanma felsefesinin liderlerinden Montesquieu, "Kanunların Ruhu" isimli eserinde dini müesseselerin varlığını tartışmış ve hükümdarların yetkilerini Allah'tan aldıkları tezine karşı çıkmıştı. Montesquieu, aklın yanında deney ve gözleme yer yermiş ve doğayı tanıma yanında insanı da anlamaya çalışmıştı.[38]

Voltaire de kiliseyi şiddetli şekilde eleştirdikten sonra kralların ilahi yetkilerine itiraz etmişti. Ancak tanrı inancını reddetmeyen ve dini tamamen ortadan kaldırmaya çalışmayan Voltaire, daha çok ruhban sınıfının, fakir halkı hem zihnen hem de madden sömürmesini eleştirmişti. Yani Voltaire doğrudan tanrıyı değil, tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi el almıştı.[39] Hatta kendisi ateizmin halk arasında yaygınlaşması sonucunda topluma tamamen kargaşanın hâkim olacağını ifade ederek deizmin savunucularından olmuştu.[40]

J. Jacques Roussea ise aydınlanmacı diğer düşünürlerin aksine bilimsel ve sanatsal ilerlemeye karşıydı. Ona göre bilim ve sanat alanındaki gelişmeler birçok sıkıntılara ve ahlak değerlerinin zayıflamasına sebep olmuştu.[41] Aydınlanma felsefesinin din anlayışı olan deizmi kabul etmeyen Roussea, tanrı inancını kişinin mutluluğu için zaruri görmüştü.[42]

Aydınlanma felsefesi modernizmin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.[43] Modernizm ise toplumun temeline tanrı yerine insanı koymuş ve dinin katı emirlerini akıl dışı olarak yorumlayarak dine sadece özel hayat içerisinde varlığını sürdürme imkânı tanımıştı.[44] Aklın bu kadar ön plana çıkarılması öte yandan pozitivizm ve materyalizmin ortaya çıkışını getirmişti. Fizikötesi kanunları ve tabiatüstü varlıkları reddeden materyalist düşünce din, inanç ve tanrı gibi kavramlara kökten karşı çıkmaktaydı.[45]

Avrupa, tarihinin diğer büyük olayını, modern döneme geçişi başlatan 1789 Fransız İhtilali'yle yaşamıştı. Aydınlanma felsefesiyle ortaya atılan yeni fikir ve kavramların

---

[38] Cavit Orhan Tütengil, *Montesquieu'nun Siyasî ve İktisadî Fikirleri*, İstanbul 1956, s. 2-9

[39]Vahdettin Başçı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002, s.67-69

[40]Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s.244; Onur Atalay'a göre; aydınlanma felsefesi toplumdan aklı öne çıkararak dinin yerini boşaltmış ancak tanrı ve dini yorumlamada ön plana çıkan akıl zamanla din gibi topluma dayatılmaya çalışmış ve akıl dini diye bir kavram ortaya atılmıştı. Onur Atalay, *Türk'e Tapmak – Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, İletişim yayınları, İstanbul 2018, s.19

[41]Jean-Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, 7. Basım, çev: Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.28

[42]Vahdettin Başçı, *a.g.e.***,** s.72

[43]Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, 3. Baskı, çev: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.25-26

[44]David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev: Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s.25

[45]J. J. C. Smart, "Materialism", *Essays Metaphysicaland Moral*, Oxford 1987, s. 203; D. M. Armstrong, *A Materialist Theory of the Mind*, London 1993, s.37.

yayılması sonucunda Fransa'da ihtilal gerçekleşmiş ve bu tarihten 1815'e kadar Avrupa, ihtilal ve savaşlarla karşı karşıya kalmıştı.[46] Ortaçağ'dan gelen toplumsal sınıflar arası eşitsizlik ve adaletsizlik, sanayi inkılâbı sonrasında daha da derinleşmiş ve sosyal yapıda derin uçurumlar oluşmuştu. Bu dönemde kralların kutsiyeti sarsılırken bunun yerine vatan ve millet kavramlarıyla yeni kutsallar oluşturulmaya çalışılmıştı. Hanedan yerine ulus kavramı ortaya çıkmış ve giderek önem kazanmıştı.[47]

Fransız İhtilali, dünyayı milliyetçilik, milli hakimiyet ve laiklik gibi yeni kavramlarla tanıştırmıştı.[48] Bu ihtilal sonucunda birçok ayrıcalığa sahip olan ruhban sınıfı, elindeki mali ve sosyal haklarını kaybetmişti. Kilise malları kamulaştırılarak, din adamları devlet memurları gibi maaşa bağlanmış ve eski hakları ellerinden alınmıştı.[49] İlerleyen zamanda din ile siyasetin arasına daha da kesin çizgiler çekilerek, kilise ve devlet arasındaki ilişki mutlak olarak koparılmıştı.[50] Nitekim kamusal alanda dini törenler kaldırılmış, dini giysilerin giyilmesi yasaklanmış ve geçmişte din adına yapılan tüm fedakarlıkların yerini artık vatan ve ulus kavramı almıştı.[51]

Hiç şüphesiz, bu gelişmeler tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni de etkilemişti. Avrupa'nın ortaçağ karanlığında bulunduğu dönemlerde medeniyet olarak çok daha ileride olan Osmanlı Devleti[52], Avrupa'da bilimsel gelişmeler sonrası sanayi devrimine geçişin sağlanması ve dünya ticaret güzergâhının değişmesi, Avrupa devletlerinin aralarındaki temel anlaşmazlıklara büyük oranda son vermiş olmaları,[53] kuzeyde Rus tehlikesinin ortaya çıkmasıyla birlikte güneye doğru yayılma arzusu ve özellikle yeni dünya şartlarının iyi okunamaması dolayısıyla 17. yüzyıldan itibaren kan kaybetmeye başlamıştı.[54]

Zaman zaman yapılan ıslahat hareketleri, işin özüne inmekten ziyade, hep yüzeysel kalarak ciddi bir çözüm meydana getirmemişti. Yapılan bu ıslahatların en önemlisi şüphesiz 1839 Tanzimat Fermanıydı. Fermanın ilan edilmesinde Fransız İhtilali'nin getirdiği yeni fikir ve

---

[46] Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Çev: Semih Tiryakioğlu, Varlık yayınları, İstanbul 1960, s.303.
[47] Onur Atalay, *a.g.e.*, s.22
[48] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul 1994, s.14.
[49] Çetin Özek, *Devlet ve Din*, Aday Yayınları, İstanbul, (t.y), s.51.
[50] Ahmet Faruk Kılıç, "Fransız Devrimi ve Din", *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: III, Sayı: XI, Kış 2007, s.138
[51] Onur Atalay, *a.g.e.*, s.24
[52] Sadri Maksudi Arsal, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.90
[53] Ayrıntılı bilgi için bkz: Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789,* Dost Kitabevi, Ankara, 2012
[54] Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, 3. Baskı, TTK Yayınları, İstanbul 1994, s.6.

kavramlar etkili olmuştu.[55] Osmanlı tarihinde önemli bir nokta olan Tanzimat'la birlikte gayrimüslimlerin imparatorluktan kopuş fikirlerini yok etmek amacıyla eşitlik ve adalet temelinde yeni bir vatandaşlık tanımı yapılmıştı.[56]

Bütün Osmanlı tebaasının bir olacağı ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit sayılacağı vurgulanan[57] fermanda gayrimüslim tebaaya nisbi vicdan hürriyetinin yanında önemli ölçüde bir din hürriyeti de temin edilmişti. Gayrimüslimler istedikleri din ve mezhebe girebilecek ve dini teşkilatlar kurabileceklerdi. Kiliseler lehine alınan vergiler kaldırılmış, kimsenin din değiştirmeye zorlanmaması ve gayrimüslimlerin de mülki ve askeri memurluğa alınması kararlaştırılmıştı.[58] Görünen o ki, Tanzimat, lâikleşme yolunda atılmış önemli bir adımdı.[59] Islahat Fermanı ise Tanzimat Fermanı'nda dile getirilen müslim-gayrimüslim eşitliğini daha ayrıntılı ele almıştı.[60] Tanzimat fermanı tüm Osmanlı tebaasını içine alırken, Islahat Fermanı yalnızca gayrimüslimler ile ilgili reformlar içeriyordu.[61] Ancak bu çabaların hiçbirisi beklenen sonucu doğurmamıştı.

Bundan dolayı 19. Yüzyılın ikinci yarısından, 20. Yüzyılın başına kadar ki süreçte Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının cevap aradığı temel soru şu idi:" Devletin kötü gidişatına nasıl son verilir?" Bu soruya herkesin verdiği cevap farklı olsa da gaye ortaktı ve devletin kurtarılmasıydı. Bu soruya verilen cevapların ve idareye yönelik fikri ve siyasi eleştirilerin daha sistematik hale gelmesi 1865 de Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasıyla olmuştu.[62] Namık Kemal'in, kurucuları arasında bulunduğu cemiyete zamanla Ali Suavi, Şinasi ve Ziya Paşa da katılmıştı. Onlar, dünyaya yayılan yeni fikirlerin etkisiyle, devlet idaresinde İslam'ın emri olan meşveret ilkesinin uygulanmasını, yani meşruti idareyi bir zorunluluk olarak görmüşlerdi.[63]

---

[55] Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.35

[56] Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.34

[57] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/112, Ankara Ekim 1964, s.620.

[58] Sadri Maksudi Arsal, *a.g.e.*, s.92

[59] Sadri Maksudi Arsal, *a.g.e.*, s.93; Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk modernleşmesi ve Tanzimat temelinde Garpçılığı, şeyhülislâm duası ve yabancı elçiler alkışıyla Avrupa mektebine çıraklığa gitmek olarak ifade etmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Hazırlayan: Birol Emil, İstanbul ty, s.31-32.

[60] Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s.185vd.

[61] Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul 1990, s.21-28.

[62] Nadim Macit, "Osmanlı Modernleşmesinde Jön Türk Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1999, II/V, s.7

[63] Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.276-277.

Yeni Osmanlılara göre din, dil ve ırk ayrımı yapmadan "İttihad-ı Anasır"ı temin ederek devlet düze çıkabilirdi. Osmanlıcılık olarak adlandırılan bu düşünce başarılı olursa, hem içerideki sancılı süreç sona erecek ve hem de bunun sonucu olarak Avrupalı emperyalistlerin, azınlıkları bahane ederek devletin iç işlerine karışmaları engellenmiş olacaktı.[64] Anlaşılıyor ki, Osmanlıcılık fikri o sıralarda Fransız İhtilâli'nin dünyaya taşıdığı ve en çok da farklı uluslardan oluşan imparatorlukları tehdit eden milliyetçilik düşüncesine karşı bir zırh ve kalkan olarak ortaya atılmış bir fikirdi.[65]

Yeni Osmanlıların dine bakışı, radikal bir karar içermemekteydi. Onlar, İslam'ın toplumun çimentosu olduğunu ifade ederek, mutlak surette devlet idaresinde bulunması gerektiğini savunmuşlardı.[66] Her ne kadar "Laiklik" olarak tanımlanan din ve devlet işlerinin ayrılmasını ilk defa Mustafa Fazıl Paşa, 1866'da Sultan Abdülaziz'e gönderdiği mektupta dile getirmiş[67] ise de Yeni Osmanlıların çoğunluğu bu görüşlere katılmamış ve din-devlet işlerinin beraber yürümesi gerektiğini ifade etmişlerdi.

Nitekim bu fikrin savunucularının başında gelen Namık Kemal'e göre İslâm, topluma şekil veren bir sosyal nizam, ahlaki ve hukuki düzenin kaynağı ve huzurun teminatıydı.[68] Fransız yazar Ernest Renan'ın 1883'de Sorbon'da verdiği konferansta İslam dininin bilime, ilerlemeye, eğitime ve felsefeye karşı olduğunu ifade etmesi[69] üzerine Namık Kemal "Renan Müdafaanamesi" ismiyle bir risale yazmış ve İslam'ı müdafaa ederek İslam'ın bilime ve ilerlemeye verdiği önemi anlatmıştı.[70]

---

[64] Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, X/18, 2018, s.89-90.

[65] Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 81-82; Ancak Osmanlı'nın kurtuluşu gayesiyle ortaya atılan bu fikirden beklenen fayda meydana gelmedi. Nitekim o sıralarda dünyada şiddetli Milliyetçilik rüzgârları esmekteydi. (Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, X/ XVIII, İlkbahar 2018, s.93.) Osmanlıcılık düşüncesi, özellikle Balkan Harpleri sonrasında etkisini tamamen kaybetmişti. (Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.98). Bu harplerden sonra yönetimde bulunan İttihad ve Terakki, daha çok İslâmcılık ve Milliyetçilik düşüncelerine yönelmişti. Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:33, İstanbul 2007, s.487.

[66] Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s.277.

[67] Mustafa Fazıl Paşa mektubunda şunları söylemişti: "***Din ve mezhep ruha hitap eder ve bize uhrevî nimetleri vaad eyler. Su kadar ki, milletlerin hukukunu tahdit ve tayin eden, din ve mezhep değildir ve din, ezeli hakikatler olarak durup kalmazsa, yani dünya islerine de müdahale ederse, her seyi mahv eyler ve kendisi de yok olur***". Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. I, Yayına Hazırlayan: Ziyad Ebüzziya, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s.40-41.

[68] Süleyman Hayri Bolay, *Namık Kemal'in İslâm'a Bakışı*, D.İ.B Yayınları, Ankara 1992, s.33.

[69] Önder Göçgün, *Namık Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.69.

[70]Bekir Sıtkı Baykal, "*Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz*", Namık Kemal Hakkında, 100.Doğum Yılı Münasebetiyle, Vakit Matbaası, İstanbul 1942, s. 198 vd.

Osmanlıcılık fikrinin diğer bir savunucusu Ali Suavi ise idaredeki devlet adamları ve memurların kendi beceriksizliklerini dine mal ettiklerini ve bunun da yeni bir moda olduğunu ifade etmekteydi.[71] İslâm fıkhı zamanın şartlarına göre değişiklik gösterse de O, İslam ile siyasetin farklı şeyler olmadığı ve İslâm devletlerinin dine bağlı kalması gerektiği görüşündeydi.[72]

Ancak Ali Suavi din kurumunun devamını savunurken aynı zamanda bazı ıslahatlar yapılmasının da talep etmişti. Nitekim 1869 yılında "Lisan ve Hattı Türki" isimli makalesinde Türkçenin ihtişamından ve diğer birçok dillere göre üstünlüğünden bahsettikten sonra Arapçanın sadece Arapların değil bütün Müslümanların ortak dili olduğu görüşünü ileri sürmüştü. Bundan dolayı ona göre geçmiş Türklerin önemli eserlerini Arapça olarak yazmalarının tartışılacak bir tarafı yoktu.[73]

Ancak Arapçanın bütün Müslümanların ortak dili olması Kur'an lisanı olduğu için değildi. Ona göre Arapçanın tüm Müslümanların ortak dili olmasındaki temel hedef, Müslümanlar arasındaki birlikteliği sağlamasıydı. Nitekim Ali Suavi yazısının devamında, İmam Azam'ın herkesin kendi dilinde namazını kılabileceği yönündeki fetvasına değinmiş ancak diğer İslâm âlimlerinin bu görüşü kabul ve tatbik etmediklerini de ifade etmişti.[74]

Ali Suavi ayrıca 1871 yılında kaleme aldığı yazısında betimleyici bir üslupla hutbelerin asırlar öncesi meselelerden ziyade güncel sorunlara değinmesi gerektiğini yazmış ve hutbelerin teganni yani makamla okunmasını da eleştirmişti.[75]Suavi'nin buradaki temel düşüncesi hutbelerin, içinde bulunulan devrin konularını ele alması ve halkın da hutbelerden istifade edebilmesiydi. Dolayısıyla yazısında açık bir ifade olmasa da hutbelerin ana dilde okunması gerektiğini ima etmekteydi.[76]

Muallim Naci de "Medrese Hatıraları" isimli eserinin "Hutbe Ahiri" başlıklı kısmında Cuma hutbeleri sonunda hatip tarafından okunan Nahl Sûresi'nin 90. Ayetini Fahrettin Râzi'nin görüşleriyle tefsir etmiş ve sonunda bu yazıyı her Cuma günü hutbe dinleyip de en azından

[71] *Muhbir*, nr: 4, 21 Eylül 1876, s.1-3
[72] *Muhbir*, "En Nazar Fil Mezalim", nr: 25, 29 Şubat 1868, s.2
[73] Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, T.C Kültür Bakanlığı, Birinci Baskı, Ankara 1993, s.97
[74] Ali Suavi, "Lisan ve Hatt-ı Türkî", *Ulum Gazetesi*, nr: III, 1286 (1869), s.126 vd.
[75] Ali Suavi, "Zamane Hutbesi", *Ulum Gazetesi*, nr: XVIII, 1287 (1871), s.1116-1118.
[76] Hüseyin Çelik, *a.g.e.*, s.110-111

hatibin en son ne dediğini anlayabilmek isteyen Müslümanlara hizmet niyetiyle yazdığını söyleyerek hutbelerin Türkçe okunması hususunu gündeme getirmişti.[77]

Bu dönemde dinin ibadet sahasında yapılması istenen ıslahatlarla ilgili yukarıdaki örnekler dışında ciddi bir talep bulunmamaktaydı. Nitekim içinde bulunulan siyasi şartlar bu talepler için yeterince uygun değildi. Din alanında yapılması istenen ıslahat talepleri özellikle II. Meşrutiyetten sonra artacak ve daha açık bir şekilde dile getirilmeye başlanılacaktı.

Yeni Osmanlılar hareketi, 1876'da meşrutiyetin ilan edilmesiyle hedefine ulaşmış ancak bunun kısa ömürlü olması sonucunda, tekrar meşruti idareye geçişi sağlamak için Jön Türk hareketine dönüşmüştü.[78] Birbirinden farklı düşünceleri içinde barındıran Jön Türklerin bazılarına göre istenilen ilerleme-modernleşme asırlardır dine ayrılan sahanın artık bilime verilmesiyle mümkündü.[79] Zira artık din, bilginin kaynağı olmaktan çıkıp bilginin nesnesi olmuştu. İslamcı, batıcı ve reformcu düşüncelerin bulunduğu bu hareketin, tümünü ifade edecek bir ideolojiden bahsetmek mümkün değilse de siyasi hedefleri Abdülhamit idaresine son vermek ve anayasal rejime geçmekti.[80] Ancak Şerif Mardin'e göre; Jön Türklerin birinci hedefi hürriyet veya anayasal rejime geçmek değil, devletin çöküşünü durdurmaktı.[81]

Öte yandan 19. Yüzyılda Avrupa'daki materyalist düşüncenin Osmanlı üzerinde de büyük etkileri olmuştu. Materyalist düşünceye sahip düşünürlerin eserleri Beşir Fuat, Baha Tevfik ve Celal Nuri gibi kişiler tarafından Türkçeye tercüme edilerek belli başlı eğitim kurumlarında okutulmuştu. Ali Suavi[82], Ahmet Mithat[83], İsmail Fenni (Ertuğrul)[84] ve Mustafa Efendi (Harputîzâde)[85] bu görüşlere karşı çıkarak, din hakkındaki eleştirilere cevaplar vermişti.[86]

---

[77] Muallim Naci, *Medrese Hatıraları*, İstanbul 1302 (1886), s.133; Muallim Naci, hutbe dinlemekten asıl maksadın hikmetli bilgiler elde etmek yoluyla nefsin terbiye edilmesi olmalıyken, Müslümanların gereksiz namelerle meşgul edildiğini söylemektedir. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?" *İslam Dünyası*, sayı: XVII, 27 Teşrinievvel 1329, s.262.
[78] Fethi Tevetoğlu, "Jön Türkler", *Türk Ansiklopedisi*, cilt: XXI, Ankara 1974, s.55; İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anılarım: Atatürk'ü Niçin Severim?*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013,s.12
[79] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt: l, s.46
[80] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.60-61.
[81] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri: 1895-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1964.s.225
[82] Bkz: Ali Suâvi, *Ben Neyim: Hikmet-i Maddiyyeye Müdafaa*, İstanbul 1308
[83] Bkz: Ahmed Midhat, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, İstanbul 1928
[84] Bkz: İsmail Fenni (Ertuğrul), *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, İzmir 1312
[85] Bkz: Mustafa Efendi (Harputîzâde), *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, İstanbul 1332.
[86] Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: XXVIII, İstanbul 2003, s.137vd.

Jön Türklerin önde gelenlerinden olan ve pozitivist düşünceden etkilenen Ahmet Rıza, dini fikirlerin insanların birlik ve beraberliğini sağlamamış olduğunu, tam terine ayrılıklara sebep olduğunu ifade etmişti. Ona göre aynı inanca sahip olmalarına rağmen Katolik, Ortodoks ve Protestanlar sürekli çatışma içerisindeydi.[87] Ancak Ahmet Rıza, dini doğrudan hedef alıp, inkâr etmemiş ve toplumun modernleşmesini savunmuştu ancak belki siyasi şartlar gereği birbiriyle çelişkili ifadeler kullanmıştı.[88] Zira kendisi için din, insanları yönlendirmek ve toplumun düzenini sağlamak için en uygun materyaldi. Bu yönüyle din, kendisine ihtiyaç duyulduğu kadarıyla toplumda var olmalıydı.[89]

Sonuçta Avrupa'da Rönesans, reform hareketleri ve özellikle Fransız Devrimi sonucunda ortaya çıkan yeni düşünce ve gelişmeler tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştı. Özellikle Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrenciler, orada gördükleri yeni düşünceleri ve özgürlük ortamını memleketlerine taşımak istemişlerdi. Bu yüzden ortaya çıkan özgürlük, milliyetçilik, ve pozitivizm gibi bu yeni kavram ve fikirleri matbuat yoluyla içeride işlemeye başlamışlardı. Buradaki temel amaç yıkılmakta olan devletin çöküşünü durdurmaktı. Nitekim Tanzimat döneminin kutsal kavramı "vatan" idi.[90] Yine aynı amaçla farklı düşünce sistemleri ortaya atılmıştı. Bilhassa II. Meşrutiyetten sonra hız kazanan bu fikir akımlarının her birinin siyasi ve toplumsal hayatta dini konumlandırdıkları yer birbirinden farklıydı.

---

[87] Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Üçdal Yayıncılık, İstanbul 1982, s.47
[88] Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*, İletişim yayınları, İstanbul 1985, s.624
[89] Nadim Macit, *a.g.m.*, s.28
[90] Onur Atalay, *a.g.e.*, s.166-167

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E FİKİR AKIMLARI VE DİNE BAKIŞLARI

II. Meşrutiyet döneminin fikir akımlarından birisi Batıcılıktı. Batı Avrupa'nın aydınlanmayla birlikte elde ettiği kültürel ve teknik birikim sonucunda siyasi alanda da başarılar elde ederek ilerlemesi sebebiyle, Abdullah Cevdet ve Kılıçzade hakkı gibi Osmanlı aydınları batının bu kalkınma programının uygulanması gerekliliğini savunuyorlardı. Batıcılar, içerisinde bulunulan buhranlı süreçten çıkmanın ve Avrupa'nın reformlar sonucunda ortaya koyduğu birikime ulaşmanın yolunu Batı'yı taklit etmekte görüyorlardı.[91]

İsmail Kara, Batıcılığı batıya benzeme, batılı gibi düşünme ve batının aydınlanma sonucunda ortaya koyduğu kavramları kabul etme olarak tanımlamaktadır.[92] Dolayısıyla Batıcılar çöküşün durdurulması için çok daha radikal adımlar atılması gerektiğini savunuyorlardı. Osmanlı modernleşmesiyle birlikte ortaya çıkan bu akım daha çok II. Meşrutiyet sonrası dönemde kendisine yer bulabilmişti.[93] Batıcılık fikrinin önde gelen isimleri arasında Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri gibi kişiler vardı.[94]

Bu kişiler pozitivizm ve materyalizm akımının etkisinde kalarak dünyayı pozitivist bakışla tanımlamaya çalışmaya ek olarak bir meşruiyet kaynağı olarak dinin yerine bilimi oturtmayı düşünüyorlardı.[95] Aynı zamanda bir Jön Türk olan Abdullah Cevdet, İstanbul'a gelmeden önce, yetiştiği muhafazakâr çevrenin etkisiyle dindar iken, Mekteb-i Tıbbiye'de pozitivizm ile tanışmış ve bu düşüncenin etkisiyle dinden uzaklaştığı gibi Batıcı düşüncenin en radikal savunucusu olmuştu.[96]

Bu yeni kimliğiyle Abdullah Cevdet, Müslümanların artık gelişen dünyaya ayak uyduramadıklarını ve bunu kader inancıyla ifade ettiklerini düşünüyordu. Ona göre bunun

---

[91] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.11
[92] İsmail Kara, "Barış Düşüncesi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1990, s.160.
[93] Şükrü Hanioğlu, "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1382.
[94] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s.207
[95] Onur Atalay, *a.g.e*, s.136
[96] Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s.8

sebebi, Kur'an'dan ziyade İslam devletlerindeki baskıcı ve ilkel yönetimlerdi.[97] Üstelik kendisine göre İslâm ve Müslümanlık kavramları ahlaktan başka bir şey ifade etmemekteydi. Dolayısıyla bazı yazılarında Japonları Türklerden daha Müslüman sayıyordu.[98]

Onun için din bilimsel ilerlemenin önündeki en büyük engeldi. Dolayısıyla her alanda gelişme ve ilerleme için din değil bilim yolu seçilmeli ve insanların aklından dini düşünceler atılıp, yerini modern ve pozitivist düşünceler almalıydı.[99]

Kılıçzade Hakkı ise Abdullah Cevdet gibi geriliğin sebebi olarak dini değil, onun temsilcileri olan din adamları ve dervişleri sorumlu tutmaktaydı. Çünkü bu kişiler, hurafeler kattıkları dini, doğru anlayamadıkları için halka da doğru ifade edememekteydiler.[100]Ayrıca kendisi Balkan yenilgisinden sonra kaleme aldığı "Pek Uyanık Bir Uyku" ismiyle Batıcıların manifestosu kabul edilecek bir yazı kaleme almış ve din, dil, siyaset ve kadın ile ilgili materyalist düşüncelerini ifade etmişti. Buradaki ifadelerinde camilerde verilen vaazlarda, din dilinin değiştirilmesi gerektiğini savunuyordu.[101]

Celal Nuri de birçok konuda aynı düşünceleri savunmakla birlikte kendisi daha ziyade kadın konusuna eğilmişti. O, kadın meselesini basit olarak ele almayarak bozulan gelenekler, aile kurumu ve kadınların toplum içerisinde yaşadıkları sorunlara dikkat çekmekteydi.[102]

Bazı aydınlar da devletin kurtuluşunu "İttihad-ı İslam"da yani Müslüman unsurların birlikteliğinde görmekteydi. Osmanlı aydınları arasında "İttihad-ı İslâm" kavramını ilk olarak ortaya atan ve işleyen kişi Ahmed Midhat Efendiydi.[103] Bedir'de kaleme aldığı makalesinde

---

[97] Abdullah Cevdet, "Cihan-ı İslâm'a Dair", *İctihad*, III/XXVI, 1 Temmuz 1327, s.761-764;

[98] Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.138; Abdullah Cevdet düşüncelerini şöyle ifade etmişti: "*Ben İslam'ın değil, itikadın değil, küfrün ve tereddüdün aleyhindeyim. Küfürden maksadım, sözlük anlamıdır. Bu da hakikatı örtmektir. Tereddüten muradım, imansızlıktır. Biz küfür ile imansızlık ile zan altındayız. Çünkü hakikatı gizlemeyi, hakikatı açığa çıkartmaktan daha çok seviyoruz. İmansızlıkla malülüz. Çünkü iman sahiplerinin şanından olan hiçbir amelin amili olmadık... Bu memleket kadar itikatsız, aynı zamanda bu memleket kadar itikada muhtaç yeryüzünde bir başka memleket yoktur. Hiçbir medeniyet dilenci itikaddan doğmamıştır. Bu dilenci itikad eski latin ve şimdiki Şark-ı İslam kavimlerinin itikadıdır".* Nadim Macit, *a.g.m*., s.31.

[99] M. Şükrü Hanioğlu, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official İdeology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, nr: 86, 1997, s.135.

[100] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb", *İctihad*, IV/58 14 Mart 1329, s.1277 vd.

[101] Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İçtihad*, nr: 55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228.; Kılıçzade Hakkı da tesettür konusuna değinerek tesettürün gereksiz olduğunu ifade etmiş ve tesettürün zararlarından bahsetmişti. (Kılıçzade Hakkı, "Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele", *İçtihad*, sayı: 92-93, 6 Şubat 1329, s.2070.) Bunun üzerine M. Akif bir yazı kaleme almış ve tesettürü savunmuştu. (Mehmet Akif, "Müslüman Kadını: Tesettür, Kadınların İktisab-ı Kemal Etmelerine Mani Midir?", *Sırat-ı Müstakim*, sayı:13, s. 200.)

[102] Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Kadınına Bakışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 36, Konya 2014, s.139

[103] Ahmed Midhat Efendi, "Devlet-i Aliyye ve Avusturya", *Basiret*, nr: 592, 29 Muharrem 1289-27 Mart 1288. Ahmed Midhat Efendi bu yazısında o günün dünyasında ciddi bir şekilde tartışılan "ittihad-ı slav" ve "ittihad-ı

konunun çerçevesini çizen Ahmed Midhat Efendi, tüm dünya Müslümanlarının saadetini hedefleyen İttihad-ı İslam düşüncesinin hem Osmanlı aydını hem de Avrupalılar tarafından yanlış telakki edildiğini ifade etmişti. Ahmed Midhat Efendi'ye göre, Osmanlı aydınları bu kavrama siyasi anlamlar yükleyerek dünya Müslümanlarının siyasi olarak birleşeceği yönünde yazılar kaleme almışlar ve bunu gören Avrupalılar da kendileri için tehlikeli olan bu durumdan korkmuşlardı. Aslında Ahmed Midhat Efendi, burada siyasi bir birliktelikten değil İslam dünyasının geri kalmış bölgelerine ilim ve medeniyet götürmeyi dolayısıyla bir medeniyet ve ruh birlikteliğini kastetmekteydi.[104]

Bununla birlikte daha sonraki dönemde "İslamcılık" olarak isimlendirilen bu düşünceyi savunanlar, İslam'ı siyaset, iktisat, hukuk ve eğitim başta olmak üzere hayatın her alanına hâkim kılmak istiyorlardı. Bununla birlikte İslamcılar, Avrupa emperyalizmine ve Müslüman topraklarının müstemleke haline getirilmesine karşı çıkmaktaydılar. Dolayısıyla Müslümanların hem içeride hem de dünyada beraber olmalarına vurgu yapılmakta ve kurtuluş burada görülmekteydi.[105] O dönemde Avrupa'dan dünyaya yayılan milliyetçilik ve özgürlük fikirlerinin içerideki Müslüman milletleri de etkilemesi muhtemeldi.

Devletin karşı karşıya kaldığı bu tehlikenin ancak İslamcılık düşüncesiyle aşılacağını düşünen İslamcılar, Avrupa medeniyetine de bütünüyle karşı çıkmıyor, bilakis Avrupa'nın İslam'a uygun olan her türlü teknik birikiminden faydalanılabileceğini ifade ediyorlardı.[106] Bu yönüyle İslamcıların bu görüşlerinin klasik İslâm düşüncesine göre daha modern olduğunu söylemek mümkündü.[107]

Özellikle 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin siyasetine İslam Birliği kavramıyla hâkim olan bu düşünce II. Meşrutiyet döneminde bir siyasi ideoloji haline gelmişti.[108] Yusuf Akçura, İslamcılık düşüncesini, Osmanlıcılık düşüncesinin devamı, Türkçülük düşüncesinin ilk evresi olarak görmekteydi.[109] Buna ilaveten İslamcılarla, Yeni

---

cermen" düşüncelerine karşı ortaya atmıştı. Burada şuna da temas etmek gerekir ki, Azmi Özcan, bu kavramı ilk olarak Namık Kemal'in İngiltere'de çıkardığı Hürriyet gazetesinde 10 Mayıs 1869 tarihindeki yazısında ortaya attığını söylemiştir. (Azmi Özcan, "İttihad-ı İslâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: XXIII, s.470-475). Esasen Namık Kemal bu yazısında söz arasında ittihad kelimesini kullanırken, Ahmed Midhat Efendi bunu kavramsal olarak ele almıştı. (Nuri Sağlam, *Hürriyetçi Söyleme Karşı Hür Olmanın Ağır Bedeli Ahmed Midhat Efendi ve Yeryüzünde Bir Melek Romanına Yönelik Eleştiriler*, Sedir Yayınları, İstanbul 2017, s.30-31.

104 Ahmed Midhat Efendi, "İttihad-ı İslâm", *Bedir*, nr: 8, 24 Eylül 1288.

105 İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Metinler, Kişiler III*, İstanbul, 1997, s.63 vd.

106 Mümtaz'er Türköne, *Bir Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.26

107 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.380

108 İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Metinler, Kişiler I*, İstanbul, 1997, s.25

109 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.21

Osmanlıların dini, siyaset ve toplumda konumlandırdıkları nokta büyük oranda örtüşmekteydi.[110]

Bu fikrin en mühim savunucusu ve uygulayıcısı Sultan II. Abdülhamid Han'dı.[111] Bu düşünceyi savunanlar arasında Mehmed Akif Ersoy, Muhammed Abduh, Cemaleddin Efgani, İzmirli İsmail Hakkı ve Mustafa Sabri Efendi gibi kişiler bulunmaktaydı. Ancak Mehmet Akif ve Cemaleddin Efgani gibi bazı İslamcılar meşruti idareyi savunmakla birlikte aynı zamanda halifenin yetkilerinin de sınırlandırılmasını savunuyor ve bunu Raşit Halifeler dönemindeki uygulamalarla delillendiriyorlardı.[112]

İslamcılık düşüncesinin sembol isimlerinden Mehmet Akif'e göre, İslam hukukunun devlete hâkim olması elzemdi. Bu hem bir hakikat hem de bir zorunluluktu. O bu yönüyle Batıcılardan ve Türkçülerden ayrılıyordu.[113] Mehmet Akif'in, Cemaleddin Efgani'den etkilendiği de açıktı. Hatta kaleme aldığı bir yazısında Cemaleddin Efgani'yi "şarkın en büyük fatihi" olarak ifade etmişti.[114]

Bunun yanında İslâmcılık düşüncesi[115], asıl gücünü II. Meşrutiyetten sonra bulmuştu. Mehmet Akif de 1910'dan itibaren ve özellikle Balkan Harbi'ne giden süreçteki yazılarında İslamcılık düşüncesini işlemeye başlamıştı.[116] Bu dönemde Sırat-ı Müstakim ve daha sonra da Sebilürreşad dergilerini çıkartan muhafazakâr grup, Meşrutiyeti, getirilen kısmi hürriyet havasını ve İttihad ve Terakki'yi övmekteydi.[117] İttihad ve Terakki de bu akıma karşı olumlu bir tavır içerisindeydi.[118]

---

[110] Mümtaz'er Türköne, *a.g.e*, s.29-30.
[111] M. Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, Ankara 1991, s.11 vd.
[112] İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul 1994, s.37 vd.
[113] Ahmed Güner Sayar, *Örs ile Çekiç Arasında Mehmed Akif Ersoy*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s.144
[114] Mehmed Akif, "Cemâleddîn Afganî", *Sırat-ı Müstakim*, 4/90, 13.5.1326 (26 Mayıs 1910), s.207
[115] İslâmcılık düşüncesiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1962; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul 1994
[116] Ahmed Güner Sayar, *a.g.e*, s.145
[117] Hatta Derviş Vahdeti ittihatçıları o zamanın Halid B. Velidleri olarak görmekteydi. *Volkan*, nr: 95, 23 Mart 1325 (5 Nisan 1909).
[118] M. Saffet Sarıkaya, "Osmanlı Türkiye'sindeki İslâmcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış", *Arayışlar Dergisi*, İnsan Bilimleri Araştırmaları, yıl: I, sayı: I, 1999, s.108

İlk olarak Müslüman Arnavutların, imparatorluktan ayrılma yönünde tavır almaları ve Birinci Cihan Harbi esnasında bazı Arapların isyana girişmesi[119] hadiseleri İslamcılık düşüncesine ciddi darbe vurmuş ve Osmanlı Aydını arasında Türkçülük fikri revaç bulmaya başlamıştı.[120]

Devletin kurtuluşu gayesiyle ortaya atılan ve konumuzla doğrudan alâkalı olan diğer bir düşünce ise "Milliyetçilik" fikriydi.[121] Dünya ve özellikle Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biri olan 1789 Fransız İhtilâli, o günkü dünyayı yeni kavramlarla tanıştırmıştı. İlk başta Avrupa ve daha sonra dünyada insani değerler, Liberalizm ve Milliyetçilik düşüncelerinin, etkili olarak yayılması ve ulus-devlet anlayışının yerleşmesi Fransız Devrimi'nin doğrudan sonuçlarıydı.[122]

Nasyonalizm veya Milliyetçilik düşüncesinin esası, milli bağımsızlıktı. Yani başka devletlerin hâkimiyeti altında yaşayan milletlerin, siyasi hürriyetlerini elde etmeleri ve kendi bağımsız devletlerini kurmaları hareketiydi.[123] Fransa'dan dünyaya yayılan bu düşünceler, en çok imparatorluklar üzerinde etkili olmuştu. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik fikri önceleri devletin Müslüman olmayan topluluklarında kabul görmüş, Yunanistan başta olmak üzere Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarında etkin rol oynamış ve bu durum devletin Müslüman topluluklarını da etkilemişti. Bunun sonucunda 1913'de Arnavutluk bağımsızlığını elde etmişti.[124]

Tüm bu kayıplar ve azınlıklar arasındaki milliyetçi hareketler sonucunda Osmanlı aydını arasında da özellikle II. Meşrutiyetten sonra Milliyetçilik akımı revaç bulmaya başlamıştı.[125] Bu dönemde kısık sesle[126] Türkçülük fikri savunulsa da yine İttihatçıların içerisinde de bir Osmanlıcılık düşüncesi hâlâ mevcuttu. Ancak 1913'deki Balkan bozgunundan sonra bu fikrin

---

[119] Ayrıntılı bilgi için bkz: Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?***,** çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2006; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi,* AÜSBF Yayınları, Ankara 1982.
[120] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s.90-91; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt: II, İstanbul 1966, s.440.
[121] Milliyetçilikle ilgili geniş bilgi için bkz; M. Naci Bostancı, *Bir Kollektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
[122] Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınevi, Ankara, 2010, 20. Baskı, s.168
[123] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012, 18. Baskı, s.28
[124] Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005, s.24
[125] Onur Atalay, *a.g.e*., s.173
[126] Meclis-i Mebusan'a Sinop mebusu olarak giren ve dönemin ateşli Türkçülerinden olan Rıza Nur, mecliste Arap ve Rumların ayrılıkçı fikirler beslediklerini söyledikten sonra kendisinin de Türkçülük düşüncesini canı pahasına savunduğunu ancak bu düşüncelerini kimseye aç(a)madığını ifade etmiştir. Ona göre; memleket birçok farklı milletten meydana geldiği için kendisinin Türkçülük fikrini savunması, diğer milletleri tahrik edebilir ve bu da devlet için en büyük tehlikeyi doğururdu. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I,* Yay. Haz. Abdurrahman Dilipak, İstanbul, 1992, s.330.

fayda vermeyeceği anlaşılarak, artık Türkçülük ve İslâmcılık fikri önem kazanmıştı. Diğer bir deyişle, Türkçülük ile İslamcılık resmi Osmanlıcılık siyaseti dışında Osmanlı Devleti'nin uygulamadaki siyaseti olmuşlardı. [127] Gayrimüslimleri de etkileyen milliyetçi düşünce temelindeki ayrılıkçı hareketler, bir yandan Osmanlıcılık düşüncesine darbe vururken diğer taraftan da bir itiraz olarak Türkçülük akımının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.[128]

Hatta hem İslâmcılık hem de Türkçülük düşüncelerinin kaynaştırılması ve bunun propagandası için İttihad ve Terakki Cemiyeti genel merkezinin maddi destekleriyle, "İslâm Mecmuası" neşrolunmaya başlanmıştı. Öte taraftan Ocak 1908'de Türk Derneği ve 18 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kurulmuştu. Cemiyet, yayın organı olarak da Türk Yurdu Dergisi'ni neşretmekte ve Türkçü fikirlere ağırlık vermekteydi.[129] Daha sonra cemiyet, kendisini feshederek, 25 Mart 1912'de - Cumhuriyet döneminin de mühim teşkilatlarından olacak olan – Türk Ocağı kurulmuştu.[130]

Türkçülük fikrinin savunucuları arasında Yusuf Akçura[131], Ziya Gökalp, Mehmed Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu gibi isimler vardı. Bu kişiler içerisinde Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'e özel olarak bakmak gerekmektedir. Nitekim Yusuf Akçura, eser ve fikirleriyle Milliyetçilik düşüncesinin fikir babalığını icra ederken Ziya Gökalp de hem eserleriyle dönemin Türkçülük akımına ciddi manada etki etmiş hem de İttihat Terakki'de görevde bulunmuştu.

Yusuf Akçura, eğitimini Mekteb-i Harbiye'de yaparken bu esnada Jön Türklerden etkilenmiş ve 1897'de darbe teşebbüsü dolayısıyla da tutuklanarak Trablusgarb'a sürülmüştü. Trablusgarb'da serbest dolaşma izni almasından sonra Fransa'ya kaçmış, sonra da doğduğu

---

[127] Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.47; O sıralarda Merkez Karargâh İstihbarat Şubesi Şefi olan Kâzım Karabekir Paşa, bu konuyla ilgili şöyle söylemektedir: "*Matbuatta da benim idealime uygun bir akım görülmüyordu. Nihayet politika ve edebiyat alêminden bir grup Turancılığı, başka bir grup ta İslâm Birliğini benimsemişti. Basın böylece bu iki akım etrafında toplanmış oldu. Hükümetin ileri gelenleri arasında ve İttihad ve Terakki'de de her iki akımın taraftarları bulunduğu gibi aynı hükümet her ikisinden de faydalanmak istiyordu. Bu şartlar içinde Osmanlıcılık fikri bir heyulâ halini almış oluyordu*." (Bkz: Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Emre Yayınları, 2. Cilt, İstanbul, 1995, s.36); Karabekir, buna ilâveten dış basının da zaman zaman bu düşünceleri kendi çıkarları adına desteklediklerini ifade ederek şunları kaydetmektedir: "*Alman basını da İslâmcılık ve Turancılık ideallerini çok işliyordu. Almanların bu alanlarda yazdıkları eserler, makaleler bazı Osmanlı yazarları elinde bilmeyerek millileşti. Böylece de "İslâm Birliği" ve "Turancılık" gibi iki dava, çok yorgun düşmüş olan Anadolu Türkünün omuzlarına binmiş oldu.*" (Kâzım Karabekir, *a.g.e*, s.37)
[128] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931),* s.88
[129] Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.550.
[130] Yusuf Sarınay, "Türk Ocağı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.545.
[131] Yusuf Akçura'nın milliyetçiliğiyle ilgili geniş bilgi için bkz: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura-(1876-1935)*, Çev: Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.

yer olan Volga bölgesindeki Kazan'a geri dönmüş ve orada bir müddet hocalık yapmıştı. Bu dönemde, ülkeden kaçan veya sürülen Jön Türklerin Kahire'de yayımladıkları "Türk" isimli gazetede 1904 yılında uzun bir makale yazmıştı. "Türkçülüğün manifestosu" olarak telakki edilen bu makale, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlığını taşımaktaydı. Yusuf Akçura, bu makalesinde devletin önünde fikri olarak üç seçenek olan Türkçülük, İslâmcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerini birbiriyle kıyaslıyor ve neticede Türkçülük siyasetini müdafaa ediyordu.[132] Nitekim kendisi bu makalede, dünya emperyalist güçlerinin bütün dünya Müslümanlarının siyasi bir birlik etrafında toplanmalarına müsaade etmeyeceklerini ancak Türk halklarının birleşmesinin önünde ise sadece Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşılacağını ifade ediyordu.[133] Ona göre İslamcılık, Osmanlıcılığın devamı Türkçülüğün başlangıcıydı.[134]

Ziya Gökalp ise sadece Türkçülüğü savunmuyor aynı zamanda Batıcılığı-modernleşmeyi ve hatta ıslah edilmek suretiyle İslâmcılığı da savunuyordu.[135] Ona göre çok güçlü bir kültürel birikime ve medeniyete sahip olan Türk Milleti, Türk ve Müslüman kalmak şartıyla, Avrupa medeniyetine tam olarak girmeliydi. Fakat O, Avrupa medeniyetine girmeden önce, milli kültürünü arayıp bularak, onu ortaya çıkarması gerektiği görüşünü ortaya atıyordu.[136]

Görüldüğü gibi Türkçülüğün gelişim çizgisi Yusuf Akçura'da Osmanlıcılık ile İslâmcılık süreçlerinin bir sonucu olarak gelişirken, Ziya Gökalp'te eklektik bir Türkçülük düşüncesi hakimdi. Çünkü Ziya Gökalp, Türkçülük, çağdaşlık ve İslamcılığı bir potada eritmeye çalışıyordu. Bundan dolayı Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışı 1931'de Türk Ocakları kapatılana kadar cumhuriyetin ilk yıllarındaki inkılaplar sürecinde etkin konumda kalmıştı. Hiç şüphesiz Türkçülük düşüncesinin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri batılılaşmaya çalışan Türkiye'de dinin alacağı yeni konum idi.[137]

---

[132] François Georgeon, *a.g.e.*, s.37

[133] Ayrıntılı bilgi için bkz: Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara, 1991; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul, 2009, 23. Baskı, s.196

[134] Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.21

[135] Ayrıntılı bilgi için bkz: Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul 1918.

[136] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s.45; Ayrıca Milliyetçilik düşüncesi, ekonomiden kültüre, eğitimden siyasete ve edebiyata kadar her alanda kendisini göstermeye başlamıştı. Bir yandan içerde Türk sanayii geliştirilmeye ve Türk ve Müslüman sermayesi meydana getirilmeye çalışılırken (Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.139vd) yani ekonomide milli adımlar atılırken diğer yandan edebiyat sahasında da dilde sadeleşme hamleleri yapılmış (Ömer Seyfettin, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, 11 Nisan 1911) ve ayrıca kültürel olarak dünyanın diğer coğrafyalarında yaşayan Türklerle ilgili de ilmi çalışmalara girişilmişti.

[137] Burada şu hakikati de ifade etmek gerekir ki; bir fikriyat etrafında toplanan insanların hepsi, tamamen aynı düşünceye sahip değillerdi. Bir düşünce etrafında toplansalar da kendi aralarında da ihtilâflar mevcuttu. Mesela; Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gibi İslamcılığı savunanların bir kısmı İslam'da birtakım reformlar yapmayı da savunurken, Mustafa Sabri Efendi gibiler ise mevcut hâlin devamını yani gelenekselciliği savunmaktaydı. Öte

A) Dinde Türkçülüğü Savunanların Düşüncelerini İfade Etmeye Başlaması

Bir modernleşme ideolojisi olan Türkçülük, batılılaşmaya çalışan Türkiye'de dinin konumunu sorgulamakta, toplumsal ve siyasal birçok kurum değişime uğrarken dinin de yeni döneme uymasından söz etmekteydi. Hiç şüphesiz bu döneme ivme kazandıran II. Meşrutiyet'in ilanı olmuştu. Öyle ki, II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde oluşan kısmi hürriyet havası, insanların fikirlerini serbestçe ifade etmelerine ortam sağlamıştı. Çünkü ortaya atılan bu fikirleri, dönemin siyasi şartlarından bağımsız olarak ele almak mümkün değildi. Serbestçe konuşulan konulardan biri de din ve dine ilişkin olanıydı. Dini reformun ana konularını Türkçe Kur'an-Hutbe- Namaz teşkil etmekteydi.[138]

Dini meselelerde ilk olarak ortaya atılan fikirler, Kur'an'ın, tercüme ve tefsirinin yapılması, dolayısıyla halkın da istifade edebileceği bir hale getirilmesi ve hutbelerin Türkçe okunmasını sağlamaktan ibaretti. Adeta bu tartışmalar cumhuriyetin ilk yıllarında görülecek din temelli tartışmaların habercisiydi. Bu arada belirtmeliyiz ki, din sadece Türkçülerin değil İslamcıların da gündemindeydi. Hatta bu tartışmalar yer yer Türkçü-İslamcı tartışmalarına sahne oluyordu. Bun tartışmaların en önemlisi Kur'an'ı tercüme ve tefsirine ilişkindi.[139] Bu tartışmalarda şu hususlar ön plana çıkmıştı:

1) Kamuoyunda Kur'an'ın Tercüme ve Tefsir Edilmesi ve Hutbelerin Türkçeleştirilmesi Tartışmaları

a) İzmirli Mehmed Ubeydullah Efendi

Bu konuda, ilk yazılardan biri İzmirli Ubeydullah Efendi'ye aitti. 23 Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet'in üzerinden henüz bir ay bile geçmemişti ki, bir Jön Türk olan Mehmed

---

yandan Enver Paşa gibi, Milliyetçiliği savunanların bir kısmı İslâm'ın da reddetmediği "Kültür Milliyetçiliğini", dolayısıyla İslâm temelinde bir Milliyetçiliği ifade ederken, Rıza Nur ve sonraki dönemde Mahmud Esad Bozkurt gibi bazıları ise ırk temelli bir Milliyetçilik davası gütmüşlerdir. Bazı kişiler ise, sadece tek bir fikre bağlanıp kalmamış, birçok fikrin savunucusu olabilmişti. Ziya Gökalp, bir yandan Türkçülüğü ve Batıcılığı savunurken diğer yandan da İslâmcılık düşüncesini terk etmemişti. Nitekim "Kızıl Destan" şiiri bunu bariz bir surette göstermektedir. Bkz: Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, İstanbul, 1330, s. 141-146; Yeni Türk harfli metin için bkz: Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2013, s. 172-178.

[138] Dücane Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s.25.
[139] Tayfun Atay, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Sorun Olarak Dine Bakış", *Birikim,* Sayı:105-106, (Ocak-Şubat1998), s.101; Adnan Küçük, *Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli,* Editör*:* Hasan Yücel Başdemir, Liberte Yayınları, Ankara 2011, s.61.

Ubeydullah, Millet Gazetesi'nde "Lisan Neler Yapıyor" başlıklı bir makale kaleme almıştı. Yazısında dünya dillerinden bahsettikten sonra sözü Arapçaya getirerek bizim, Arapların lisanını din lisanı ve Arapça eğitimini de dini bir vazife olarak kabul ettiğimizi ifade etmiş ve bunu da Papa'nın Hıristiyanlığı Latinceye mahkûm etmesine benzeterek, bu duruma şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştı.

Ubeydullah Efendi, ayrıca İslâm peygamberinin yalnızca Araplara değil bütün insanlığa gönderildiğini ifade ettikten sonra dinin lâfız değil manâ, manânın da ruh olduğunu ve bu ruhun da her kavim için kendi lâfızlarıyla ortaya çıkacağını, şartlar icabı üstü kapalı bir surette beyan etmiş ve sonunda da Türkçe bir Kur'an istediğini söylemişti.[140]

Mehmed Ubeydullah ayrıca Azimzade Refik Bey'in "Tenbihül Efham İlâ Metalibül Hayatül İçtimaiyye vel İslâm" isimli eserini tercüme ederek, "Kıvam-ı İslâm" adıyla 1906 yılında yayınlamıştı. Kitaba düştüğü dipnotta da aynı düşünceleri ifade etmiş hatta dinin Arapça'ya bağlı kılınmasından dolayı, Arapça bilmeyen Müslümanların dinlerini öğrenmek için Kur'an'ı Fransızca ve İngilizceden okuyup anlamaya çalıştıklarını söylemiş ve düşüncelerine bu şekilde zemin teşkil etmeye çalışmıştı.[141]

b) Ahmed Midhat Efendi ile Mustafa Sabri Efendi Arasındaki Tercüme ve Tefsir Tartışmaları

İstanbul'da doğan Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Türk tarih ve edebiyatının önemli simaları arasındaydı. Kendisi küçük yaşlarından itibaren okuma ve yazmaya merak salmıştı. 1872 yılında "Dağarcık" isimli bir dergi çıkarmış ve bazı yazıları İslam aleyhinde değerlendirildikten sonra İstanbul'dan uzaklaştırılarak Rodos'a sürülmüştü. Sultan Aziz'in tahtan indirilmesinden sonra İstanbul'a geri dönerek yazarlık yapmaya devam etmiş ve buradaki yazılarında dilde sadeleşmeyi savunmuştu.[142]Ahmet Mithat Efendi, ayrıca batı kültürünü yaymak, insanları okumaya teşvik etmek ve hurafelerden kurtarıp çağdaş fikirlerle tanıştırmak istiyordu.[143]

---

[140] Mehmed Ubeydullah, "Lisan Neler Yapıyor", *Millet Gazetesi*, 13 Ağustos 1908 (31 Temmuz 1324)
[141] İzmirli Hocazade Mehmed Ubeydullah, *Kıvamu'l İslâm*, Mısır, 1324 (Ramazan), s.158
[142] M. Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt:2, 1989, s.101
[143] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s.113-114

Şunu gözden kaçırmamak gerekir ki O, hayatının ilk yıllarında pozitivizmin etkisinde kalmışsa da ilerleyen yıllarda bu düşüncelerinden vazgeçerek İslam düşüncesini savunmaya başlamıştı[144] hatta Hristiyanlığa karşı İslâm'ın ortaya koyduğu görüşleri savunmak adına eser kaleme almış,[145] Kur'an'ı tercüme çalışmalarına bile teşebbüs etmişti.

Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra yeni Türkçe bir tefsir yazılması lüzumu basında işlenmeye başlanmıştı. Bunun için fen âlimleri ve doktorların da içinde bulunacağı bir ilmi heyet oluşturulacağı ve artık Kur'an'ı tercüme ederek, Arapça bilmeyen, halktan insanların da Kur'an'dan faydalanabilecekleri ifade edilmekteydi. Bu konu üzerinde basında Ahmed Midhat Efendi ile ulemadan Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) arasında bir münakaşa başlamıştı. Diğer bir ifadeyle II. Meşrutiyet sonrası Türkçe Kur'an tartışmaları, biri gazeteci diğeri ulemadan iki kişiyi karşı karşıya getirmişti. Mesele halkın anlayabileceği Türkçe Kur'an idi. Bu bağlamda fen alimleri ve doktorların yer aldığı bir ilmi heyetten söz edilmekteydi.

O günlerde Mustafa Sabri Efendi'nin, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi" isimli bir makale kaleme aldığını görmekteyiz. Mustafa Sabri Efendi yazısında belli İslâmi ilimleri tahsil etmemiş olan insanların, yapılacak olan bu tefsirlerden yine bir şey anlayamayacaklarını ifade etmişti.[146]

Ayrıca aynı günkü gazetede Mustafa Sabri Efendi'nin bu yazısının hemen peşine "Millet" başlığıyla imzasız bir yazı kaleme alınmış ve Kur'an tercüme ve tefsiri için ilk olarak bu alanda tahsil görmüş ulemaya müracaat etmek gerektiği daha sonra her ilim ehlinin kendi sahasıyla alâkalı konularda hizmet verebileceği ifade edilmişti. "[147]

Ahmed Midhat Efendi, Mustafa Sabri Efendi'nin bu fikirlerine birkaç gün sonra "Bend-i Mahsus" isimli köşesinde "Te'lifat-ı İslâmiye" başlığıyla cevap vermişti. Ahmed Midhat Efendi, yazılacak olan tefsirin büyük kısmının, Hoca Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinden alıntılar ve bazı meselelerle ilgili açıklamalar yapan makalelerin ilâvesi yoluyla meydana getirileceği görüşünü savunuyordu. Ayrıca Ahmed Midhat Efendi, yapılacak tefsire, fenni

[144] Hilmi Ziya Ülken**,** *a.g.e.*, s.115
[145] Bkz. Ahmed Midhat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye,* Dersaadet, 1317.
[146] *Millet Gazetesi*, 2 Eylül 1908 (20 Ağustos 1324), s.2
[147] Bu yazıyı Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey'in kaleme almış bulunması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kendisi o sırada Millet Gazetesi'nin müdürüydü. Ayrıca kendisi 1914'te neşretmeye başladığı Kur'an tercümesinin mukaddimesinde, basındaki bu tercüme-tefsir münakaşasını kendisinin açtırdığını ifade etmektedir.

ilim sahiplerinin ve doktorların hizmetiyle alakalı olarak da her ilim sahibinin, kendi sahasıyla alâkalı olarak yapılacak tefsire hizmet edebileceğini dile getirmişti.[148]

Ancak Ahmed Midhat Efendi'nin bir şartı vardı; Hürriyet… Ona göre istibdat rejimi ortadan kalkmış ve hürriyet ortamına yeni girilmişti. Böylece din de yeni girilen hürriyet ortamından yararlanmış ve tahribatı önlenmiş olacaktı. Bununla da yetinmeyen Midhat Efendi, yapılacak olan bu tefsir hususunda "Bab-ı Meşihat"ın devreye sokulmasıyla bile bu teşebbüse engel olunmasının mümkün olmadığını dile getirmiş ve eğer böyle olmazsa, kendilerinin birkaç doktor, avukat, fizikçi ve filozofla bir araya geleceklerini ve şimdiye kadar yazılmış olan tefsirlerden birisini esas alarak, kendi sahalarıyla alâkalı ve gereken yerlerde imzalarıyla beraber açıklamalar vereceklerini ve tefsiri de bu şekilde meydana getireceklerini dile getirmişti.[149]

Buna karşılık Mustafa Sabri Efendi, köşesinde bu konuyla ilgili, her şeyden evvel Arapça bilmeyen ve İslâmi ilimlerde eğitim görmemiş bir kişinin tefsir yazabilmesinin mümkün olmadığını, fen ilimlerinin nasıl ihtisas sahiplerinden alınıyorsa, bu işin de âlimler tarafından yapılması gerektiğini, zira İslami ilimlerin fen ilimlerinden daha değersiz olmadığını söyleyerek bu fikre karşı çıkıyordu. Fakat Sabri Efendi daha sonra tefsir konusundaki katı fikirlerini terk etmişti.[150]

Nitekim Sabri Efendi, 9 Eylül'de köşesini yine bu konuya ayırmış ve yeni bir tefsir yapılmasına değil, ehil olmayan kişilerin böyle bir işe cüret etmelerine karşı olduğunu beyan etmişti. Bununla beraber alanında uzman kişilerin kaleminden çıkacak olan Türkçe bir tefsirin (hatta İngilizce, Almanca ve Fransızcasının bile olabileceğini ifade etmiştir) meydana gelmesini kendisinin de arzu ettiğini ifade ederek, Midhat Efendi'nin meydan okumasına da "***İstibdad kalktıysa da şeriat duruyor***" şeklinde cevap vermişti.[151]

Aynı gün Millet Gazetesi'nde Ali Ferid Bey de bu tartışmaya katılarak bu konuyla alâkalı bir yazı kaleme almış ve Sabri Efendi'nin fikirlerinin sahipsiz kaldığını ve kamuoyunda hiçbir karşılık bulmadığını söylemişti. Ali Ferid Bey, Kur'an-ı Kerim'den derin manalar çıkarmanın o ilimleri tahsil etmiş olan ulemaya ait bir özellik olduğunu beyandan sonra bu ilimleri tahsil etmemiş aydın veya halktan insanların, Kur'an'ın ahlâka, adâba ve topluma ait hükümlerini

[148] *Tercüman-ı Hakikât*, 5 Eylül 1908 (23 Ağustos 1324)
[149] *Tercüman-ı Hakikât*, 5 Eylül 1908 (23 Ağustos 1324)
[150] *Millet Gazetesi*, 7 Eylül 1908 (25 Ağustos 1324)
[151] *Millet Gazetesi*, 9 Eylül 1908 (27 Ağustos 1324)

öğrenebilmeleri için yeni Türkçe bir tefsir yazmanın artık farz olduğunu ifade etmiş ve basındaki bu tefsir münakaşası da bu şekilde birkaç gün[152] daha devam etmişti.

Aslında Ahmed Midhat Efendi, Kur'an'ın manasını anlayabilmek için sadece tercüme yoluna gidilmesine karşı çıkmaktaydı. Bunun için de ayetlerin her yönden ve içinde bulunulan şartlara uygun bir surette izah edilmesini yani bir tefsirin meydana getirilmesi gerektiğini söylemiş ve temel hedefini şöyle hülâsa etmişti;

> "*(...) Evvela biz Kur'an-ı Kerim'i böyle aynen tercüme etmek taraftarı değiliz. Bir ibare-i Kur'an aynen ve bizim tabi olduğumuz kıraat üzere harekeli olarak tahrir edildiğinden sonra yalnız tercümeyle iktifada pek çok mahzurlar vardır.* ***Asıl olan, Kur'an-ı Arabidir. Edilecek tercüme ise mütercimin lisan-ı hal ile "ben öyle anladım" dediği şeydir. Bir tercüme-i sırfe "Kur'an" makamına kaim olamaz.*** *(...) Buna dair malumat-ı kâfiye "Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye"[153] nam eser-i acizanemizde verilmiştir. Bizim Türkçe tefsir hakkındaki muradımız, böyle sadece bir tercümeden ibaret değildir."[154]*

Esasen bu tartışmada Ahmet Midhat Efendi ile Mustafa Sabri Efendi'nin görüşleri arasında ciddi bir farklılık yoktu. Mustafa Sabri Efendi[155] ve onun gibiler çeşitli sebeplerle bu işe karşı çıkmaktaydı. Onların karşı çıktıkları temel husus, Kur'an'ın tefsir veya tercüme edilmesi değil, aksine ehil olmayan insanların elinde, tefsir ve tercüme adı altında Kur'an'ın tahrif edilmesi ve daha da önemlisi bir sonraki adımda ibadetlerde aslının yerine bu tercümelerin

---

[152]*Tercüman-ı Hakikât*, 11 Eylül 1908 (29 Ağustos 1324); *Millet Gazetesi*, 13 Eylül 1908 (31 Ağustos 1324),

[153]Ahmed Midhat Efendi, bu eserinde konuyla ilgili*; "Kur'an tercümesi İslam nezdinde bir mesele-i mühimmedir. Fakat buna dair cereyan eden mübahesatın hiç birisinde kitab-ı kerimin tercümesi yolunda bir karar ve netice hâsıl olamamıştır. Evvela fesahat ve belagat-ı Kur'aniyenin i'cazından dolayı aynen tercüme kabil değildir. Saniyen birçok kelimatın tercüme olunacak lisanda aynı ve mukabili bulanamamak hasebiyle kelimat-ı mezkûrenin tağyiri lazım gelip, bu ise tercümeden tercümeye Kitab-ı Kerim'in dahi tahrif ve tağyirine kadar varabilmek yolunu açması melhuzdur"* dedikten sonra ihtisas sahibi kişiler tarafından Kur'an'ın tercüme ve tefsirine müsaade edildiğini ancak Arapça metinsiz bu tercümelerin hiçbir zaman Kur'an yerine konulamayacağını söylemiştir. Ahmed Midhat, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, Dersaadet, 1317, s.97-100. Dücane Cündioğlu, ise Ahmed Midhat Efendi'nin her iki dönemdeki fikirlerinin farklı olduğu düşüncesindedir. (Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s.22). Ahmed Midhat Efendi'nin, bu düşünceleriyle Meşrutiyet dönemindeki görüşleri büyük oranda tutarlılık arz etmektedir. Yalnızca Midhat Efendi, burada tefsiri ehil olanların yapması gerektiğini savunurken sonraki yıllarda ehil olmayan insanlarla bu işi yapmaya çalışmıştır. Aslında Midhat Efendi de sıfırdan bir tefsir yapmayacak, var olan tefsirleri harmanlayarak yeni bir eser meydana getirecekti. O, esasen bu işleri, İslâm ulemasından beklediklerini lâkin onların bu işlerde ciddi bir teşebbüslerinin olmadığını ve dini hizmetlerin herkes için farz olduğunu, dolayısıyla durumdan vazife çıkardığını ifade etmekteydi. *Tercüman-ı Hakikât*, 23 Ağustos 1324

[154]*Tercüman-ı Hakîkat,* 16 Eylül 1908 (3 Eylül 1324)

[155]Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Sabri Efendi, *Kur'an Tercümesi Meselesi*, çev: Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993; Ayrıca Bkz: Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Mes'elesi*, Kur'an Okulu Yayıncılık, İstanbul, 1996.

konulması düşüncesiydi.[156]Ahmed Midhat Efendi'nin ise böyle menfi bir niyeti olmadığını, bilâkis samimi bir niyetle böyle bir işe giriştiğini geçmiş eserlerinden veya sonraki yazılarından anlıyoruz. Midhat Efendi için belki, niyeti halis ise de formülü yanlış yorumu yapılabilir.

2) İlerleyen Zaman ve Dini Islah Hareketiyle İlgili Görüş Beyan Eden Bazı Kişiler ve Fikirleri

II. Meşrutiyetle beraber basın üzerindeki baskı ve sansür uygulamasının kalkması sonucunda, kimilerine göre dini, ayet ve hadisleri halkın anlayabileceği seviyeye getirmek adına, kimilerine göre de dinde reform düşüncesine bağlı olarak ortaya atılan fikirler, zaman geçtikçe şiddetini daha da artırarak devam etmekteydi. Nitekim 1908'de Meşrutiyet ilan edilmesine rağmen İttihad ve Terakki ancak 1913'ten sonra ülkede mutlak manada hâkim güç haline gelebilmişti.[157] Bunun sonucunda aradıkları uygun zemini bulan "Dini Türkçüler" fikirlerini özgür bir şekilde yazmaya ve ifade etmeye başlamışlardı.

---

[156] Mustafa Sabri Efendi bu konudaki endişelerini şöyle ifade etmiştir; "*Farz edelim ki, Midhat Efendi'nin dediği gibi tıbbi, hendesi, hukuki, riyazi, fiziki, hey'i, felsefi nazariyatı cami' olmak üzere bir tefsir yazılmağa başlandı. Bakılacak ki mezkûr nazariyat ile ayat arasında tebayün veya tehallüf var gibi görünüyor. Çünkü Kur'an, nazariyat-ı hazıra-ı fenniyeye muvafıktır diyivermek gibi Kur'an hakkında güya ibraz-ı cemile maksadıyla söylenmekte olan sözler, işe başladıktan sonra –ya fennin henüz haddi kemale vasıl olmamasından yahut ahkam-ı hazıra-ı fenniye ile kavaid-i ulum-u islamiyeyi bizim henüz tamamiyle imtizaç ettiremediğimizden- kifayet etmeyecek. Şu halde ya ayatı nazariyat tarafına ve yahut nazariyatı ayat tarafına çekmek lazım gelecek. Mütefenninler nazariyatı ayat tarafına çekmek için ahkâm-ı fenniyeye hürmeten müsaade etmeyecekleri gibi, bizde –değil mübayenet veya muhalefet hatta müfarakat suretinde- Allah'tan korkarak ayatı nazariyat tarafına çekmeğe razı olmayacağız". Millet Gazetesi*, 9 Eylül 1908 (27 Ağustos 1324).
Burada Sabri Efendi'nin korkularından bir diğerine mezhep endişesi de eklenebilir. Nitekim Midhat Efendi, dışarıda yapılan bazı tefsirleri yazılarında örnek göstermiş ve Sabri Efendi de bu tefsirleri görmemiş olmakla beraber bunların şii kaynaklı olduğunu ve ehl-i sünnet mezhebiyle uyuşmadığını, Hoca Rahmi Efendi'den duyduğunu ifade etmiştir. İleride de göreceğimiz üzere, mezhep meselesi, meclis tarafından Elmalılı Hamdi Efendi'ye yazdırılan tefsirde de gündeme gelmiş ve hatta bununla alâkalı mukavelenameye hususi bir madde de konulmuştur.

[157]Feroz Ahmad, *İttihat Terakki (1908-1914)*, çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1999, s.172. Kâzım Karabekir Paşa, bu konuyla ilgili şunları söylemektedir; "*Meşrutiyetin ilânından sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti etkin güçlerden biri olarak Osmanlı Devleti'nin mukadderatında rol oynamaya başlamış ve Meclis-i Mebusan'da siyasi bir parti şeklinde görülmüştü. Balkan Savaşı'nda İttihad ve Terakki'ye karşı olan partiler ve kişiler halkın gözünden tamamen düştüğü gibi bazıları da ortadan kalkmış bulunduğundan, artık bu savaştan sonra devletin mukadderatında etkin olan parti sadece İttihad ve Terakki'ydi. Tabii, bu kuvvette kendi genel merkeziyle ve dolayısıyla devlet işlerinde etkin güçlerden biri oluyordu." (*Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik II*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s.28-29)

Bu kişilerden biri, Irak Erbil'de dünyaya gelen ve hukukçu, şair ve yazar olan Haşim Nahit (1880-1962) idi.[158] Haşim Nahit, milliyetçi düşünceyi benimsemiş ve Irak Türkleriyle ilgili mühim çalışmalar yapmıştı.[159] Türkçü düşüncelerini din sahasına da yaymak isteyen Haşim Nahit, bu yolda kaleme aldığı "Türkiye için Necat ve İ'tilâ Yolları" isimli eserinde, Türkiye'nin kurtuluşu için çeşitli konularda çareler sunarken, dini sahada da Hıristiyanların geçmişte dinlerinde yaptıkları reformları referans vererek, fikirlerini ifade etmekte ve şöyle demekteydi;

> *"Beyaz, yüksek minberlerin üstünde başında sarık, elinde kılıç, süslü cübbeler giyinmiş hocalarımız Kelamullah'ın elhan-ı semaviyesini tekrar ederken Türk, Kürd, Laz, Tatar, Çerkez, Hindli, Çinli müminler de bu anlayamadıkları lahn-ı semaviyi lal ve meshur dinliyorlar. Teşbihde hata yoktur. Ben âli ve mukaddes olan dinimi, din-i İslâmı mensuh olan bir dinle haşa! kıyas etmiyorum. İslamiyet'i yanlış telakki ettiğimizi izah etmek istiyorum. O zamanki Hıristiyanlar Katoliklikten ne anladılarsa, şimdiki Müslümanlar da dinlerinden o kadar anlıyorlar. Hıristiyanlar içinde bir hakikâtperest bir müceddid çıktı, incili tercüme etti ve incili anladıkları dakikadan itibaren ağır zincirin halkaları çözülmeğe, Allah'ın vekili gibi gözüken papazlar küçülüp İncilin Allah'ları yükselmeğe başladı. Ve nihayet fikrin, vicdanın esaretini kırmaya muvaffak oldular."*[160]

Haşim Nahit, yazısının devamında Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmeye başlamış olan Kazanlı Musa Bigiyef'i müceddid, mücahid ve hatta İslâmiyet'in Luther'i olarak takdim etmiş ve Rusya'dan bir Müslüman'ın dinin özüne doğru önemli bir adım attığını, sonuçta bunun da İslâm fikir ve vicdanının esaretten kurtuluşuna bir işaret olduğunu ifade etmişti.

Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) Rusya'da doğmuş Kazanlı bir düşünürdü. Medreseye devam eden Carullah, iyi bir din eğitimi alarak Kur'an'ı hıfz etmişti. İslami ilimler ve

[158] Hakkında geniş bilgi için bkz: Veysel Ergin, *Haşim Nahit Erbil: Hayatı-Sanatı-Fikirleri*, İstanbul, 2014; Ali Birinci, Türk Ocağından Simalar; Erbilli Haşim Nahit'in Hikâyesi, *Türk Yurdu*, sayı: 156, Ağustos 2000, Ankara, s.5-9

[159] Ayrıntılı bilgi için bkz: İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004

[160] Haşim Nahit, *Türkiye İçin Necat ve İ'tilâ Yolları*, İstanbul, 1331, s.213

Müslümanların temel meseleleriyle ilgili okumalar yapmış, gazeteler çıkarmış ve düşüncelerini eserlerinde detaylı bir şekilde tahlil etmişti.[161]

İslâm dünyasının birçok yerini gezen Carullah, hakikatin tam manasıyla idrak edilebilmesi için akılı ön plana koymuş ve Müslümanların fikir hürriyetine sahip olmaları gerektiğini ve gerekli donanıma sahip her Müslüman'ın da içtihat yetkisine sahip olması gerektiğini ifade etmişti. Ona göre İslâm dünyası mezhep farklılıkları, cehalet ve taklit içinde kaybolmuştu.[162]

Kendisi İslam akidesinin saflığını kaybettiğini bunun da kelamcılar sebebiyle olduğunu ifade etmişti. Nitekim kelamcılar yüzyıllarca Müslümanların beyinlerini boş ve gereksiz tartışmalarla meşgul etmiş ve İslam'ın temiz akidesinin bozulmasına yol açmışlardı.[163] Öte yandan Musa Carullah fikir hürriyetine büyük önem vermiş ve düşünce hürriyetinin kısıtlanmasını kabul edilemez bulmuştu.[164] En önemlisi Bigiyef, din ile siyasetin birbirinden ayrılması gerektiğini söyledikten sonra hilafet kurumunun dini değil siyasi ve maddi bir makam olduğunu ve hilafetin kaldırılması gerektiğini ifade etmişti.[165]

Musa Carullah, Kazan'da bulunduğu esnada Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmiş ancak bastıramamıştı.[166] Oysaki Carullah'a göre Rusya'da yaşayan milyonlarca Müslüman Türk, büyük bir hasretle Türkçe Kur'an beklemekteydiler.[167] Ancak kendisi Türkçe bir Kur'an neşretmeye muvaffak olamasa da birçok defa Cuma günleri kasketiyle camiye gelmiş ve Cuma hutbesi için minbere çıkıp birkaç ayet okuduktan sonra Türkçe hutbe okumuş ve herkesi şaşkınlık içerisinde bırakmıştı.[168] Kendisi daha çok aklı ön plana çıkararak dinin akla ve mantığa uygun düşmeyen hurafelerden arındırılması gerektiğini söylemiş ve delili kesin olmayan konulara inanmanın İslam düşüncesine vurulan en büyük darbe olduğunu ifade etmişti.

Haşim Nahit de Musa Carullah'ı bu çaba ve düşüncelerinden dolayı Hıristiyanlık içerisinde mezhep kuran Martin Luther'e benzeterek dinde reform taraftarı olduğunu açıkça

---

[161] İ. Çetin Derdiyok, "Musa Bigiyef ve Tatar Türkçesiyle Yazılmış Hâfız Divanı Şerhi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/II, 2004, s.106-107
[162] Musa Carullah, *İslâm'ın Elifbası*, Seba Yayınları, Ankara 1997, s.43
[163] Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yay, İstanbul 2005, s.201.
[164] A. Kanlıdere, ***a.g.e.***, s.168.
[165] İbrahim Maraş, "Musa Carullah ve Türk-İslâm Düşüncesindeki Yeri", *Muhafazakâr Düşünce*, yıl:12, sayı:47, Ocak-Nisan 2016, s.126
[166] A. Kanlıdere, "Musa Carullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt:31, İstanbul 2006, s.216
[167] A. Kanlıdere, ***a.g.e.***, s.7.
[168] A. Kanlıdere, ***a.g.e.***, s.36.

göstermekteydi. Anlaşılıyor ki, Bigiyef'in gerekli donanıma sahip her Müslümanın içtihat yapabileceği fikri ile hilafetin kaldırılması görüşü Haşim Nahit'in ilgisini çekmişti.

Mustafa Sabri Efendi, yıllar sonra bu esere reddiye olmak üzere "Dini Müceddidler"[169] isimli kitabını kaleme almış ve Haşim Nahit'in bu ve benzeri düşüncelerine cevaplar vermişti. Sabri Efendi, Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmemesiyle ilgili şikâyetlerin son zamanlarda arttığını ve bu şikâyetlerin hedefinin tam olarak tespit edilemediğini ifade etmişti.[170] Kendisi, Haşim Nahit'in düşüncelerine cevaplar verdikten sonra sözü asıl noktaya getirmekte, Kur'an'ı daha anlaşılır bir şekilde tercüme etmek isteyenlerin asıl hedeflerinin, yapılacak olan bu tercümeleri, namazlarda aslının yerine koymak olduğunu, fakat bu tercümelere "Kur'an" hükmü verilebilmesinin mümkün olmadığını söylemekteydi.

Diğer taraftan Osmanlı basın âleminin önemli simalarından ve Babıâli'nin ilk naşirlerinden olan Tüccarzade İbrahim Hilmi (1876-1963) de bu konularda fikir beyan eden kişilerdendi. Kendisi daha ziyade kitapçılık ve gazetecilik faaliyetleriyle meşgul olmuş ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra ilk resimli günlük gazete olan Millet'i neşretmeye başlamıştı.[171]

Tüccarzade İbrahim Hilmi de dinde ıslah talep eden diğer kişiler gibi bazı değişikliklerin yapılmasını istemekte ve bu isteklerin temelini de sürekli gündeme gelen Kur'an tercümesi konusu teşkil etmekteydi. Kendisi 1912'de yayımladığı "Zavallı Millet" isimli risalesine düştüğü dipnotta;

> "*Bir sahib-i gayret çıkıp da Kur'an'ı Kerim'i Türkçeye nakledemiyor yahud elde mevcud olan Türkçeli Kelâm-ı Kadim'in lisan ve şivesini herkesin anlayacağı bir hale getiremiyor. Hâlbuki bugün yüz milyon Türk, Çerkez, İranlı, Afganlı ve saire Kur'an'ı Kerim'in ihtiva ettiği ayat-ı celilenin manasını bilmiyor. Şüphesiz Kur'an'ı Kerim yalnız bir numune-i fesahat ve belagat olmak üzere nazil olmamıştır. Arap olmayan akvam onun meani ve ahkâmını bilmek ister, öyle müfessirinin yazdıkları on, yirmi ciltlik tefasiri de herkes okuyamaz.*[172] diyerek bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaktaydı.

[169]Ayrıntılı bilgi için bkz: Şeyhulislâm Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994
[170] Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, s.191-192
[171] Nurettin Albayrak, "Çığıraçan İbrahim Hilmi (1880-1963)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt:8, İstanbul, 1993, s.299-300
[172]Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Zavallı Millet (Felaketlerimizin Esbabı)*, Dersaadet, 1328, s.10

Kendisi daha sonraları yayımladığı "Avrupalılaşmak" isimli eserinde de aynı hususları tekrarlamış ve Türklerin Kur'an'ın zamana uygun Türkçe bir tercümesi olmamasından dolayı dinlerinin esaslarını anlayamadıklarını ve dolayısıyla dinlerini tam olarak bilmediklerini ifade etmişti.[173]

İbrahim Hilmi, Kur'an'ın tercümesi hususunda beklediği gayret sahibi birisi, çıkıp da Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye nakletmeyince, kendisi bizzat Kur'an-ı Kerim'i tercüme etmeye çalışmıştı. Ancak kendisinde yeterli miktarda dini ilim ve Arapça olmadığından dolayı bu tercüme işini Suriyeli Katolik Hıristiyan olan Zeki Megamiz'e yaptırmıştı.[174] 1914'te Arapça metin olmadan, sadece Türkçe olmak üzere tercümeyi neşretmeye başlamış ve bunun ilk 5 formasını neşrettikten sonra eser yasaklanmıştı.[175]

Butercümenin ilk formaları yayımlanmaya başlandıktan sonra İnegöl'den, Saraybosnalı Semizzade El-Hac Mehmed isimli bir okur, gazetelerde "kütübhane-i askeri" tarafından yayımlanan böyle bir tefsirden bahsedildiğinden ancak eserin mütercim ve müfessirinin kim olduğunun ifade edilmediğinden, dolayısıyla bu tercümeye güvenilip güvenilemeyeceğini bir mektupla Sebilürreşad Mecmuası'a sormuştu. Mecmua verdiği cevapta, bir kısmı yayımlanıp daha sonra toplatılan tercümenin yazarını kendilerinin de bilmediklerini, yayınevinden sorduklarını ancak mütercimin isminin eserin sonuna konulacağı cevabını aldıklarını okurlarına bildirmişti.[176]

Tüccarzade Hilmi, adı geçen Kur'an tercümesinin "İhvan-ı Dinime" başlıklı mukaddimesinde vatandaşlarına dini bir hizmet namına bu işi icra eylediğini, ayrıca kendisinin de Kur'an hafızı olduğu halde, bir ayetin bile manasını anlayamadığını itiraf etmişti. Kendisi toplumdaki

---

[173]Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak*, İstanbul 1332, s.141-142

[174] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, Cilt: V*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1943, s.1610

[175]Osman Ergin, *a.g.e*., Cilt: V, s.1611. Adı geçen tercümenin yayımlanması üzerine Ahmed Şirani tarafından çıkarılan Hayrul Kelâm isimli mecmuada bu konuyla ilgili imzasız bir yazı kaleme alınmış ilgili makamlar ikaz edilerek şöyle denilmiştir: " *Lisan-ı Arabi ile cilveger olan Kur'an-ı Mübin elfaz-ı kalile ile meani-i cezile ve ahkâm-ı celile-i müfid ve müştemil bulunduğundan, lisan-ı Arabiyenisbetle haiz-i vüsat olmayan elsineye layıkıyla tercüme edilemeyeceğine ve gerçi mücmelen veya mufassalan her lisanda tefsir olabilir ise de o tefsir Furkan-ı Hakim'in müfadıolub Kur'an-ı Azimüşşan'ın olmayacağına ve kıraat-ı vahide üzerine nazil olan İncil-i şerifin tercümesinde vaki olan ihtilafat-ı kesire nazar-ı itibara alınırsa kıraat-ı mütenevvia üzerine nazil olan ve zaman-ı nuzulünden şimdiye kadar nezahet-i ulviyesi muhafaza olunarak tebdil ve tahriften masun kalan kelam-ı kadimin ayat-ı beyyinatı derc olunmayıp icaz-ı muhil derecesinde ve İncil tercümeleri tarzında tercümesine çığır açılırsa eyade-i tedavülde İncil namıyla bulunan tercümeler gibi bir çok tercümelerin fürceyab-ı saha-ı intişar olacağı aşikar ve bu suretin kitab-ı kerim hakkında halen ve istikbalen bir ihanet teşkil edeceği derkar olduğuna ve bu babda daha bazı mahzurat varidi idüğüne binaen bu gibi tercümelerin katiyen mevki-i tedavülden kaldırılması hakkında icab eden muamelenin icrası lüzumu makam-ı meşihattan, polis ve matbuat müdiriyetlerine işar kılınmıştır."* (*Hayrü'l Kelâm*, Kur'an-ı Kerim Tercümesi Hakkında, I/17, 12 Mart 1914, s.136; Ayrıca bkz: Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul, 1998, s.27-28)

[176]*Sebilürreşad*, XII/287, 27 Şubat 1329, s.18

endişeleri yok etmek amacıyla da iyi niyetle yapılan bu girişimin yanlış telakki edilmemesi gerektiğini ve Müslüman bir Türk'ün, Kur'an'ı tercümesinden okumakla, aslını yani Arapçasını okumaktan hiçbir zaman ayrı kalamayacağını ve her zaman onu da büyük bir hürmet ile okumak suretiyle istifade edeceğini söylemişti.[177]

Birinci Cihan Harbi öncesinde gelişen bu hadise, Osman Ergin'e göre, o sırada Osmanlı'ya isyan etmiş veya edecek olan Arapların Türklerde bulduğu kabahatlerden biriydi. Nitekim Araplar, bu tercümeyi delil göstererek Türkleri, Kur'an'dan uzaklaşmak ve onu terk etmekle itham etmekteydiler.[178]

Dinde ıslahat yapılmasını talep eden diğer bir kişi de Şeyh Ubeydullah Afgani'ydi. Kendisinin Ayasofya Camii'nde yaptığı konuşmalar daha sonra Kavm-i Cedid –Kitabü'l Mevaiz- ismiyle yayımlanmıştı. Emsali pek çok reformcu gibi ulemayı meselenin mihenk noktası olarak gören Ubeydullah Afgani, İstanbul'da ve diğer vilayetlerde ekseriyetle siyasetten ve dinden habersiz kişilerin din adamı sıfatıyla halkın karşısına çıktığını ifade etmişti.[179] Öte yandan mevcut camilerde merkezde halife veya vekil edeceği en büyük siyasi memurların, vilayetlerde valilerin, kazalarda ise kaymakamların minbere çıkarak, memleket siyasetine uygun hutbeleri ana dilleriyle okumaları gerektiğini söylemiş ve şöyle devam etmişti;

> "*Yoksa cahil Arnavut'un yazıcıdan hazır mektub taleb etmesi gibi hiç kimsenin anlamayacağı bir lisanda kim bilir hangi bir matbaadan tab' edilmiş hiçbir münasebeti olmayan mevzuda makam-ı mahsussayla hutbe okumak ne dinimize ne de mantık ve hakikate muvafık değildir. Maateessüf cereyan-ı hal ise bundan başka bir şey değildir."*[180]

Ubeydullah Afgani[181] ayrıca yakın bir zamanda, siyasi gazetelerin birisinde "Arap toprakları dışındaki Müslümanların, Cuma günleri okunan hutbeleri anlayabilmesi için tüm memlekette

---

[177]Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri*, İstanbul, 1332, s.3-4
[178] Osman Ergin, *a.g.e*, cild: V, s. 1610
[179]Ubeydullah Afgani, *Kavm-i Cedid*, Dersaadet, 1332, s. 14
[180] Ubeydullah Afgani, *a.g.e*, s. 14-15
[181] Ubeydullah Afgani mezkûr eserini bastırdıktan sonra Sebilürreşad dergisi, eserin tetkikatı için okuyuculardan talepler geldiğini ancak kendilerinin kitabın ilmi bir hüviyetten uzak ve 'saçma sapan birkaç sözden mürekkep olduğunu düşündükleri için buna cevaba ihtiyaç hissedilmediğini söylemektedir. İmzasız olan ve büyük ihtimalle mecmuanın idare heyeti(nden biri) tarafından kaleme alınan aynı yazıda bildirildiğine göre, Ubeydullah Afgani; Mehmed Akif Bey, Eşref Edip Bey, İsmail Hakkı Bey ve sairenin bulunduğu bir esnada Sebilürreşad idarehanesine gelerek bu kişiler ile bir ilmi münakaşada bulunmuş, ancak ciddi bir varlık gösterememiştir. Ubeydullah Afgani'nin düşünceleri ve yazının tamamı için bkz; *Sebilürreşad*, "Kavm-i Cedidci Ubeydullah Afgani'yle Sebilürreşad İdarehanesinde Bir Muhavere", sayı: 277, 19 Kanun-u Evvel 1329, s.257-258. Mehmet Çog, Ubeydullah Afgani ile alâkalı yazdığı muhtasar makalesinde, mezkûr yazıyı İzmirli İsmail Hakkı'nın

Arapça tahsiline daha fazla önem verilmesi gerektiği" minvalinde bir haber okuduğunu ve bu düşüncenin cehalet eseri olduğunu ifade etmişti. Nitekim Ubeydullah Efendi'ye göre, hutbelerden istifade edebilmeleri için millete Arapçayı öğretmektense, hutbeleri Türkçeye çevirmek gerekmekteydi.[182]

O da diğerleri gibi İslâm peygamberinin yalnızca Araplara gönderilmediğini ifade ettikten sonra Kur'an-ı Kerim'in tüm dillere çevrilmesinin farz olduğunu, her Müslüman'ın kutsal kitabını, kendi lisanında okuması gerektiğini[183] ve Hıristiyanların bâtıl olan dinlerinde zaman içinde ne büyük değişiklikler yaptıklarını ve sonuçta büyük ilerleme kaydettiklerini ifade etmişti.[184]

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki o dönemde ayrılıkçı fikirlere kapılan bazı Araplar, Afgani'nin bu eserini delil olarak gösteriyorlardı. İçerisinde o güne kadar alışık olunmadık birçok düşünce barındıran bu kitap, sebep gösterilerek Osmanlı'nın yeni idarecilerini yani İttihatçıları fâsıklıkla ve Milliyetçilikle suçlamışlardı. Nitekim Ubeydaullah Afgani, bu vaazları ittihatçıların müsaadesiyle vermekteydi.[185]

---

yazdığını söylemekte ve yanılmaktadır. Mehmet Çog, "Ubeydullah Efgani Örneğinde Milliyetçiliğin Bir Din Adamındaki Yansımaları", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/9 Summer 2015, p. 151. Midhat Cemal bu olay üzerine İçtihad Mecmuası'nda yayımladığı mektupta bu yazıya atfen Ubeydullah Afgani'yi müdafaa etmiş (*İçtihad Mecmuası*, Sayı: 87, 2 Kanun-u Sâni 1329, s.1938-1939) ve İzmirli İsmail Hakkı da Afgani'nin yanlışlarına birkaç hafta sonraki yazısında cevaplar vermiştir. İzmirli İsmail Hakkı, "Müdafaat-ı Diniye – Ubeydullah Afgani Müdafii M.C Efendiye!-" , *Sebilürreşad*, sayı: 280, 9 Kanun-u Sâni 1329, s.306-308.

182 Ubeydullah Afgani, *a.g.e*, s.15

183 Ubeydullah Afgani, *a.g.e*, s. 15-16

184 Ubeydullah Afgani, *a.g.e*, s. 19; Dücane Cündioğlu, Mehmed Ubeydullah Efendi ile Şeyh Ubeydullah Afgani'yi aynı kişiler olarak takdim etmekteyse de (Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s. 23-24) bu iki şahıs birbirinden farklı kişilerdir. Nitekim "Kavm-i Cedid" isimli eserinin mukaddimesinden anlaşıldığı üzere Ubeydullah Afgani Afganistan'da doğup, Hindistan'da İslâmi ilimler alanında tahsil gördükten sonra Mısır ve Hicaz'da bulunmuş ve ardından Anadolu'ya gelmiş ve Lüleburgaz taraflarına yerleşmiştir. Balkan savaşlarında civar köylerden topladığı milis kuvvetleriyle Bulgarlara karşı mücadele etmiştir. Ubeydullah Afgani, *a.g.e.*, s.2-3. Cumhuriyet dönemi Adliye Vekillerinden Mahmut Esat Bozkurt'un dayısı olan Mehmed Ubeydullah Efendi ise 1858 yılında İzmir'de doğmuş, İstanbul'da medrese tahsili görmüş ve ikinci meşrutiyetten sonra Aydın mebusu seçilmişti. Her halde isim benzerliğinden dolayı bu iki şahsın aynı kişiler olduğu zannedilmiştir. Mehmet Ubeydullah hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmet Ubeydullah Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

185 Ragıp Akyavaş, *Tarih Mahşeri II*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.315.; Eşref Edip, yıllar sonra Ubeydullah Afgani'den şöyle bahsedecektir; "*Vaktiyle, hoca kıyafetinde "Kavmi Cedidci" diye anılan ne idüğü belirsiz bir adam çıkmış, camilerde Hülefa-i Raşidin levhalarını kaldırıp onların yerine Enverlerin, Talatların resimlerinin konulmasını ve bunlara salâvat getirilmesini ileri sürmüştü.*" Eşref Edip, "Dinde Reform Kahramanı", *İslâm-Türk Mecmuası*, II/98, Mart 1948, s.6; Ayrıca Yahya Afif de yıllar sonra kaleme aldığı makalesinde Ubeydullah Afgani'nin birçok bozuk fikirlerini serdettikten sonra kendisinden "*Afganlı serseri*" diye söz etmiştir. Yahya Afif, "Lisan-ı Beşer Lisan-ı Kur'an'a Tercüman Olamaz", *Sebilürreşad*, 29 Mayıs 1340, Sayı:602, s.51-52; Muhammet Ali Tekin, "'Lisan-ı Beşer Lisan-ı Kur'an'a Tercüman Olamaz' Adlı Makale ve Bir Değerlendirme", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:2017, III/1, s. 101-119.

“Şeyh Muhsin-i Fani” takma adını kullanan Hüseyin Kâzım Kadri de 1913’de “İstikbale Doğru” isimli bir eser yayımlamış ve burada dinde ıslah ile ilgili düşüncelerine yer vermişti. Hüseyin Kâzım Kadri, dini meselelerden oluşan eserinin hemen başında Kur’an tercümesi meselesine temas etmiş ve bir Türkçe tefsirin gerekli olduğunu ancak bu işi tek bir kişinin yapamayacağını ve uzman kişilerden meydana gelen bir heyet kendi tabiriyle “Heyet-i Fazıla” tarafından yapılması gerektiğini söylemişti.[186]

Nitekim o, Kur’an’ın bir fen kitabı olmadığını fakat dinin akıl ve aklın mahsulü olan fen ile olan ilişkilerini de kimsenin inkâr etmesinin mümkün olmadığını ifade etmişti. Bunun için tabiatı yeterli miktarda tanımayan veya kâinatın temel kanunlarına vâkıf olmayan bir kişi İslami ilimleri tam olarak bitirse bile yine de Kur’an’ın tabiata veya onun kurallarına temas eden birçok ayeti açıklamada zorlanacağı görüşündeydi. Bir insanın da tüm bu vasıfları kendi üzerine toplaması mümkün olmadığına göre bu işi hem İslami ilimlerde hem de fenni ilimlerde uzman kişilerden oluşan bir heyetin yapması gerektiğini savunmuştu.[187]

Hüseyin Kâzım Kadri, ayrıca temel meseleye de değinerek, tercümenin hiçbir zaman tefsirin yerini tutamayacağını dolayısıyla Kur’an’ın da yerini tutamayacağını ifade ederek daha sonra ortaya çıkacak olan münakaşalara kendisi açısından son noktayı koymaktaydı.[188]

Kendisi hutbelerle ilgili olarak da hutbelerin siyasi bir vaazdan ibaret bulunduğunu ve onu dinleyen Müslümanlara anlayamadıkları yabancı bir dilde okumanın hiçbir mantıki zemini olmadığını hatta hutbelerin Türkçe okunmaması neticesinde Cuma namazının maksadının tam olarak ifa edilemediğini beyan ettikten sonra İslâm’ın yeniden uyanışı için hutbelerin Türkçe okunmasını temenni etmişti.[189]

Dinin ıslah edilmesi konusunda fikir beyan eden kişilerden birisi, belki de en önemlisi (Mehmed) Ziya Gökalp[190]idi. O, aslen Kürt olmasına rağmen Milliyetçiliği ve Turancılığı benimsemişti. Aynı zamanda Durkheim pozitivizminin etkisi altında kalmış ve Durkheim sosyolojisinin temsilcilerinden olmuştu.[191] Milli mücadele öncesindeki yazılarında dine ilişkin konulara daha fazla değinen Ziya Gökalp; dini, toplum hayatının merkezine oturtmuştu. O,

---

[186] Şeyh Muhsin-i Fani, *İstikbale Doğru*, Beylerbeyi, 1329, s.10
[187] Şeyh Muhsin-i Fani, *a.g.e*, s. 11
[188] Şeyh Muhsin-i Fani, *a.g.e*, s. 12
[189] Şeyh Muhsin-i Fani, *a.g.e*, s. 15
[190] Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Orhan Okay, “Ziya Gökalp (1876-1924)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, , Cilt:14, İstanbul 1996.
[191] Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslâm’a Bakışı*, Ensar Yayınları, İstanbul 2004, s.63.

özellikle toplumdaki bireylerin karakterlerinin oluşma ve olgunlaşma döneminde kişiler üzerindeki en önemli unsurun din olduğunu ifade etmişti.[192] Bu yüzden kendisi çocukluğunda sağlam bir dini terbiye almış olanların mizaç ve kişiliklerinin de o derece sağlam olduğunu ifade ederken, çocukluğunda bu terbiyeyi almayanların şahsiyetsizlikten kurtulamayacağını ifade etmişti.[193]

Ziya Gökalp ayrıca ümmet ve millet kavramlarını da ele alarak milliyetçiliğin ümmet kavramını yok etmediğini söyledikten sonra ümmettin devleti, devletin de milleti oluşturduğunu söylemişti. Zira geri kalmış toplumlarda yalnız ümmet kavramı mevcut iken gelişmiş toplumlarda ümmet, devlet ve millet kavramlarının hepsi bulunmaktaydı.[194] Bunun yanında Ziya Gökalp, milliyetçi düşüncenin gelişmesiyle halkın özgürlüklerine giden yolu açacağını ancak İslam birliği düşüncesinin birçok Müslüman halkı sömürge durumundan kurtaramadığını ifade etmişti.[195]

Bundan dolayıdır ki, İttihad ve Terakki içerisinde etkili bir konumda bulunan ve cemiyetin hâkimlerinden olan Talât Bey'i de düşünceleriyle etkisi altına alan Ziya Gökalp, genel merkezde devamlı surette Turancılık mefkûresini işlemekteydi.[196] Nitekim 1911'de yazdığı ve 1914'te, büyük harbin öncesinde yayımladığı "Kızıl Elma" isimli eserinde bu düşüncelerini ifade etmişti.[197]

Hayatın her safhasına Türkçülük düşüncesini hâkim kılmaya çalışan Ziya Gökalp, bu düşüncesini elbette din sahasına da yaymak istemişti.[198] Ziya Gökalp'i diğerlerinden ayıran temel farklılık ise yıllar sonra eyleme geçecek olan ve o an için diğerlerinin düşük sesle dillendirdiği bazı düşünceleri onun, açık bir şekilde ve ilk defa dile getirmesiydi. Nitekim Birinci Cihan Harbi sonunda kaleme aldığı "Yeni Hayat" isimli şiir kitabındaki "Vatan" şiirinde bu kanaatlerini şöyle ifade etmişti;

---

[192]Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.22
[193] Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, s. 24
[194]Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.43-45
[195]Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.75
[196] Kâzım Karabekir, *a.g.e,* s.33
[197] Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, İstanbul, 1330, s.7; Yeni harfli metin için bkz: Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.
[198] Ziya Gökalp özellikle birinci cihan harbinde bazı Arapların isyan etmesi sonucunda İslamcı düşüncelerine daha az yer vererek Türkçülük temelindeki fikirlerini daha şiddetli savunmuş hatta artık dini değerlerin Türk milli harsı içerisinde eritilmesi gerektiğini söylemişti. Uriel Heyd, *a.g.e*., s.70vd. Ziya Gökalp İslâm dininin aynı zamanda milliyet dini olduğunu söylüyordu. Ahmet İshak demir, *a.g.e*., s.78vd.

"Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur

Köylü anlar manasını namazdaki duanın…

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın…

Ey Türk oğlu; işte senin orasıdır vatanın!"[199]

Ziya Gökalp'in büyük harbin sonunda dile getirdiği bu düşünceler, Cumhuriyet döneminde girişilecek olan dini inkılâpların sanki ayak sesi olmuş, o yıllara bir nevi fener vazifesi görmüştü.[200] Zira o zamana kadar birçok dini ıslah taraftarının açıkça ifade edemediği fikirleri, Ziya Gökalp, bu şiirinde bariz bir şekilde dile getirmişti. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla "Türkçe Ezan" mevzuunu ilk defa ifade eden kişi Ziya Gökalp olmuştur.

Ziya Gökalp, bununla da sınırlı kalmayarak şartların kendi lehine daha da uygun hale geldiği 1923 yılında bir nevi yukarıdaki şiirinin tevil ve tefsiri konumunda olan fikirlerini, "Dini Türkçülük" başlığıyla hülâsa etmişti. Ona göre; dini Türkçülük, dini kitapların ve hutbelerin Türkçe olmasıydı. Çünkü kendi kutsal kitaplarını okuyup anlayamayan hiçbir milletin dinlerini tam olarak idrak edebilmeleri mümkün değildi. Dolayısıyla böyle bir ibadetin insana zevk vermesi de düşünülemezdi. Nitekim ibadetlerden alınacak zevkin ölçüsü, okunan ilahi metinlerden anlaşılan manaya bağlıydı. Bu bağlantıya istinaden Ziya Gökalp, burada -namaz tilavetlerini istisna ederek- normal zamanlarda Kur'an-ı Kerim'in, namazdan sonra yapılan duaların ve hutbelerin Türkçe okunması gerektiğini müdafaa etmekteydi. Buna rağmen

[199] Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, İstanbul, 1918, s.20; Mehmet Zekeriya (Sertel), Ziya Gökalp'in "Yeni Hayat" isimli şiir kitabının ardından konuyla ilgili şöyle söylemişti: "*Ziya Bey'in dinî felsefede yapmak istediği inkılâp, din ile ilmi, din ile hukuku ve siyaseti ayırmak, dine bir istiklâl vermek, sonra ahlâki ve bedii bir şekilde telakki etmek ve dinde Türkçeyi ikame etmektir."* Mehmet Zekeriya, "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", *Türk Yurdu*, XIV/X, 1334(1919), s.306; Tevfik Sütçü, "Yeni Lisan Hareketi'nden Ölümüne Kadar Türk Basınında Ziya Gökalp", *Turkish Studies*, XIII/IX, Yaz 2013, s.2304.

[200] Ziya Gökalp, 1923'te Büyük Millet Meclisi üyelerinin seçileceği gece "Doğru Yol" isimli bir broşür kaleme almış ve devrin yöneticilerine yol göstermeye çalışmıştı. Kendisi burada parti programını açıkladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Türkçülük temelinde siyaset uyguladığını söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ziya Gökalp, *Doğru Yol*, Ankara 1339(1923); Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, çev: Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul 1980, s.99.

kendisi İmam-ı Azam'ın namazlardaki surelerin bile ana dille okunmasına cevaz verdiği[201] yönündeki fetvasına da atıf yapmadan geçmemişti.[202]

Görünen o ki, Ziya Gökalp, bu yazısıyla dini Türkçülük düşüncesinin bir gereği olarak Türk dilinin ibadetlerde kullanılmasını teklif etmişti.[203] Ziya Gökalp'in burada hem İmam-ı Azam'ın namazda, anadilde kıraate cevaz verdiğini dile getirip hem de tilavetlerin Türkçeleştirilmesini istisna etmesini içinde bulunulan dönemin şartlarıyla açıklamak mümkündür.

O, dinde Türkçülük zemininde yapılması gereken yenilikleri sıralayarak kendisinden sonraki cumhuriyet idarecilerine kılavuzluk yapmaktaydı. Nitekim Ziya Gökalp, yalnızca Meşrutiyet sonrasında İttihatçıların değil, Cumhuriyet idarecilerinin de fikri rehberliği vazifesini ifa etmekteydi.[204] Neticede Ziya Gökalp'in tüm bu arzuları 1932 Ramazanında tatbik safhasına konulmuş fakat kendisinin ömrü bunları görmeye yetmemişti.[205]

---

201 İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin bu fetvası, ilerleyen dönemlerde sık sık gündeme gelecek ve namazda ana dilde kıraatı savunan kişilerin adeta en büyük delili olacaktır. Zeki Velidi Togan, *Kur'an ve Türkler*, Kayı Yayınları 3, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1971, s.18-19.

202 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 163-164.

203 Kerim Yavuz, Ziya Gökalp'in Dini Tutumu ve Din Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, sayı: II, Ankara 1977, s.221; Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih-Kültür ve Milliyetçilik,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s.102.

204 Ahmet Emin Yalman; inkılap devrinde, Ziya Gökalp'in Birinci Cihan Harbi yıllarında büyük bir sabır ve emekle inşa ettiği fikirlerinden yararlanılarak büyük bir başarı elde edildiğini ve bunun sonucunda aklın dinin nüfuz alanından kurtularak kendi hakimiyetini kurduğunu ifade etmektedir. Ahmet Emin Yalman, "İnkılap ve Din", *Vatan Gazetesi*, 6 Ağustos 1948.

205 Saffet Ürfi Betin, cumhuriyet devri inkılaplarının Ziya Gökalp'in dilek, teklif ve tahminlerini bile aştığını söylemiş ancak Ziya Gökalp yaşamış ve o inkılapları görmüş olsaydı, Atatürk'ü ve düşüncelerini yine en iyi anlayanın ve yardım edecek kişinin kendisi olacağını ifade etmiştir. Saffet Ürfi Betin, *Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Edip Adıvar*, Güven Basımevi, İstanbul 1951, s.31.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

A) Atatürk'ün Din ve Devlet Anlayışı

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin en sancılı döneminde dünyaya gelmiş ve devletin içerisinde bulunduğu birçok sıkıntıya bizzat yaşayarak şahit olmuştu. Selanik'te büyümüş ve Manastır Askeri İdadisini tamamladıktan sonra 13 Mart 1899'da İstanbul'a gelerek Harp Okulu'na girmişti. Buradan 10 Şubat 1902'de teğmen[206], 11 Ocak 1905'de Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuş[207] ve daha sonra Şam'da bulunan Otuzuncu Süvari Alayı'nda staj yapmaya gönderilmişti.[208]

Kendisinin eğitim aldığı tüm bu mektepler, modern dönemde kurulmuş olup sadece askeri bilgilere değil aynı zamanda pozitif bilimlere de geniş yer verilen eğitim kurumlarıydı. Ayrıca eğitim kadrosunun önemli bir kısmı da yabancı askeri uzmanlardan oluşmaktaydı.[209] İlk olarak Mekteb-i Tıbbiye'de ortaya çıkan[210] materyalizm akımı askeri mekteplerde de iyiden iyiye kendisine yer bulmaya başlamıştı. Esasen pozitivizmin Osmanlı Devleti'ne gelişi felsefi bir fikir olarak değil, daha çok edebiyat akımları ve bu modern okullarda verilen pozitif bilimler ile olmuştu. Buna ilaveten yurtdışına eğitim amacıyla gönderilen Türk öğrencilerin de pozitivist fikirlerin memlekete taşınmasında önemli bir rolü vardı.[211]

---

[206]Salih Omurtak, Hasan Ali Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, "Atatürk", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi I,* s.720; *Türk İstiklal* Harbine *Katılan Alay* ve *Tugay Komutanlarının Biyografileri,* 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s.1*;* Ali Fuat Cebesoy, *Atatürk ve Eğitim*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 1999, s.145

[207] M. Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965*, cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s.204 vd; Cebesoy, *a.g.e*., s.173

[208] Salih Omurtak, Hasan Ali Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, *a.g.m*., s.720; Fahri Belen, *Atatürk'ün Askeri Kişiliği*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s.52; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul 1967, s.85; Sadi Borak, *Atatürk*, Başak Kitabevi, İstanbul 1973, s.53

[209]Osman Taştekin, "18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* XXIII/3, Aralık 2019, s.1151.

[210] Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.8.

[211]Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s. 201.; Mehmet Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi*, 2. Baskı, Elis Yayınları, Ankara 2005, s.87; Bekir Balkız, "Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji", *Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi*, Aralık 2015, V/2, s.128.

Şüphesiz buralarda eğitim gören Mustafa Kemal Paşa'nın bu akım ve görüşlerden etkilenmemesi mümkün değildi. Felsefi bir akım olan ve modern bilimleri kendisine referans alan[212] pozitivizmin Mustafa Kemal Paşa'yı en çok etkileyen yönü, bilimin üstünlüğü ve tek hakikat olduğu görüşüydü.[213] 22 Ekim 1922'de Bursa'da yaptığı şu açıklamalar, kendisinin bilime bakışını göstermesi açısından önemliydi; "*Milletimizin siyasi ve içtimai hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesindedir ki Türk milleti, Türk sanatı, iktisadiyatı, Türk şiir ve edebiyatı bütün bedayiiyle inkişaf eder."*[214] Nitekim bu düşünceler, ilerleyen dönemde modern Türkiye'nin inşasında kendisini daha fazla hissettirecek ve pozitivist düşünce Kemalist felsefenin temelini oluşturacaktı.[215]

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, Şam'da ve Suriye'nin diğer bölgelerinde bulunduğu süre içerisinde, fikri altyapısını etkileyecek olan gözlemler yapmakla birlikte[216] devlet yönetimi, ordunun içinde bulunduğu kötü durum ve halkın çektiği sıkıntıları da bizzat teşhis etmekteydi.[217] O, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber, idare başta olmak üzere birçok alanda köklü değişiklikler yapılmasını düşünüyor ancak bu konuda yenilik taraftarı olan ittihatçılarla da anlaşamıyordu. Çünkü kendisi ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiğine ve bunun ciddi zararlar getireceğine inanıyordu.[218]

Şüphesiz, bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde, diğer birçok arkadaşı gibi en başta devlet idaresi ve bu idare tarzında dine ayrılan kısım ve diğer sosyal ve kültürel meselelerle ilgili olarak birtakım düşünceler belirmeye başlamıştı. Kendisi devlet düzeni ve toplum hayatında ciddi değişiklikler yapılması gerektiğini düşünüyordu. Ancak o, bu değişikliklerin önceden de denendiği gibi ıslahat yoluyla değil köktencilik/inkılâp yoluyla yapılması gerektiğini söylüyordu.[219]

---

[212] Doğan Özlem, *Tarihsel Düşünce Işığında Bilim, Ahlak ve Siyaset*, Notos Kitap, İstanbul 2016, s.15-16
[213]Balkız, *a.g.m*, s.145
[214] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, TTK Basımevi, 1997, 5.Baskı, s.47
[215]Rahimullah Farzam, "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Düşüncesi Üzerindeki Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi*", II/2, 2019, s.41
[216] Ayrıntılı bilgi için bkz: Rahmi Doğanay, "Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIX/55, Mart 2003, s.163-208.
[217] Salih Omurtak, Hasan Ali Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, *a.g.m.*, s.720; Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, Cilt I, TTK Yayınları, 2.Baskı, Ankara 1988, s.9
[218]İğdemir, *a.g.e.*, s.13
[219] Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.43; Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde yatan ana fikir; artık yıkılması an meselesi olan Osmanlı Devleti'nin temelleri üzerine, egemenliğin halka ait olduğu bağımsız bir

Kendisi bu düşüncelerini ilk zamanlar dışarıya açmamakta hatta tam tersi beyanatlar vererek mücadelenin ilk hedefinin, vatanın ve milletin bağımsızlığının yanında padişah ve halifenin kurtuluşu olduğunu söylemekteydi.[220] Bu tavır, Mustafa Kemal'in Nutuk'ta belirttiği stratejiye uygundu. Söz konusu strateji; hedefi parçalara bölerek, olay ve hadiselerden en iyi şekilde istifade etmenin yanında, halkın ruhen ve fikren hazırlanmasını sağlayarak adım adım hedefe ulaşmaya çalışmaktı.[221]

Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa, düşüncelerini açıkça söylemese de bazı kişiler onun niyetini seziyorlardı. Sezilen niyet Cumhuriyet'e ilişkindi. Nitekim Erzurum Kongresi'nden hemen sonra Paris'te çıkan 24 Ağustos 1919 tarihli Le Temps Gazetesi'nde "Mustafa Kemal'in Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyet kurabileceği" yazılırken, Sivas Kongresi nihayetinde de İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir J. De Robeck 17 Eylül 1919 günü alınan haberlere dayanarak Anadolu hareketinin bir Anadolu cumhuriyetine doğru hızla ilerlediğini önceden sezmiş ve bunu devletine bildirmişti.[222]

Yine Sivas Kongresi'nden kısa bir süre sonra Ali Rıza Paşa, Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ederek, sohbet esnasında Anadolu'daki hareketin cumhuriyete doğru gittiğini söylemiş ve Atatürk de yıllar sonra, Ali Rıza Paşa'nın bu kadar erkenden hadisenin farkına varmasını takdire şayan bulduğunu ifade etmişti.[223]

Devletin idare şekliyle alâkalı olarak bu düşüncelere sahip olan M. Kemal Paşa'nın, devlet idaresinde dini nereye konumlandırdığı da elbette önemliydi. Milli Mücadele'nin hazırlık ve yürütme safhası boyunca dini söylemler kullanan M. Kemal Paşa'nın, zaman içinde bu ifadelerine son vermeye başladığı görülecekti.[224] Kendisi 16-17 Ocak 1923'de İzmit Kasrı Mülakatında İstanbul gazetecileriyle yaptığı toplantıda Kılıçzade Hakkı'nın "yeni hükümetin bir dini olacak mı?" şeklindeki sorusunu adeta geçiştirerek *"olacak mı olmayacak mı bilmem. Bugün mevcut olan kanunlarda aksine bir şey yoktur. Millet dinsiz değildir, mütedeyyindir ve*

Türk devleti veya diğer bir deyişle bir ulus devlet inşa etmekti. Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s.126; Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Kitabevi, İstanbul 2012. s.98; Hatta M. Kemal Paşa henüz İstanbul'dan vazifeli olarak ayrılmadan önce ve Samsun'a ayak basar basmaz uğruna çalıştığı hedefinin, bu olduğunu açıkça ifade etmekteydi. M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.12.

220 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, s.62.

221 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 13

222 Bilal N. Şimşir, "*Dış İlişkiler Bakımından Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", Atatürk Dönemi -İncelemeler-*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.98

223 M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.172

224 Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.s.144; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.541.

dini, din-i İslâmdır. Yani komünistlik gibi dini reddedecek ortada bir meslek yoktur."[225] diye cevap vermişti. Kendisi yıllar sonra bu konuşmaya değinerek, o zaman böyle bir soruyla karşılaşmayı hiç arzu etmediğini ve o soruya verilmesi gereken "hükümetin dini olmaz" cevabını, içinde bulunulan günün şartlarını dikkate alarak vermek istemediğini ifade etmişti.[226]

İfade edildiği üzere; M. Kemal Paşa'nın din üzerine olan düşünceleri incelendiğinde, kendisinin bizzat din ve dini kurumlar hakkındaki fikir ve sözleri, içerisinde bulunan siyasi şartların durumuna ve zamana göre değişiklik arz etmekteydi. Çünkü yeni siyasi yapının oluşumu ve mücadelenin başarıya ulaşabilmesinin henüz belli olmadığı dönemde, din, en önemli meşruiyet vasıtası olarak görülmekteydi.[227] Nitekim Milli Mücadele'nin hazırlık ve yürütme safhasında daha çok İslâmi değer ve ifadelere atıflarda bulunmuştu.[228] Bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın 23 Temmuz 1919 günü yaptığı ve dini kavramların yoğun olarak kullanıldığı Erzurum Kongresi'nin açış konuşması iyi bir örnek idi:

> *"En son olarak niyazım şudur ki, cenabı Vahibülâmâl Hazretleri, Habibi Ekrem'i hürmetine bu mübarek vatanına sahip ve müdafii ve Diyaneti Celile-i Ahmediye'nin ilâ yevmil kıyam harisi esdakı olan milleti necibemizi ve makamı saltanat ve hilafeti kübrayı masun ve mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan heyetimizi muvaffak buyursun!.. Amin."*[229]

Ancak Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos'a yakın zamandan başlamak üzere daha ziyade İslami kavramlar yerine akıl ve bilim gibi modern kavramları kullanmaya başlamıştı.[230]

---

[225] Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, TTK Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2018, s.67; *Mustafa Kemal, Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak yayınları, İstanbul 1993, s.136; Mustafa Kemal Paşa, Kasım 1922'de de aynı konuya temas ederek şunları söylemişti: "*Şurasını unutulmamalı ki, bu tarz-ı idare bir Bolşevik sistemi değildir. Çünkü biz ne Bolşevikiz ne de Komünist; ne biri ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkârız.*". *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* Cilt III, s.72.

[226] M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.638.

[227] Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s.124.

[228] M. Kemal Paşa, henüz milli mücadelenin hazırlık dönemi olan Haziran 1919'da Irak Şeyhülmeşayıhı Uceymî Paşa'ya yazdığı mektubunda dini terminolojiyi yoğun şekilde kullanmış ve Türklerle Arapların hilafet makamı çevresinde toplanarak, kafirlerin hakimiyetinden kurtulmak için beraber çalışmaları gerektiğini ifade etmişti. Sadi Borak, *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1997, s.324.

[229] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,* s.5; Ayrıca bundan yaklaşık iki hafta önce 8-9 Temmuz 1919'da sultana gönderdiği telgrafta da saltanat ve hilafet makamına bağlılığını bildirmişti. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,* s.29.

[230]Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1998, s.80; Rahmi Vardı, *Atatürk'ün Manevi Dünyası,* Kelam Yayınları, İstanbul, 2006, s.61; Şahin Filiz, *Atatürk Din ve Laiklik,* Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2008, s.26-27; Bülent Tanör, *Kuruluş*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997, s.103; Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk,*

Atatürk'ün doğrudan din kurumuyla alâkalı, kaynaklarda geçen beyanlarında dönemin şartları dikkate alınarak verdiği cevaplar da mevcuttu. Mesela kendisi Ankara Atatürk Orman Çiftliği'nde Asaf İlbay'ın din hakkındaki görüşlerini sorması üzerine;

"Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina, uzun yüzyıllardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı sağlamlaştırmak lüzumu duyulmamış. (...) Din, bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz. Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor; kaste ve fiile dayanan bağnazca hareketlerden sakınıyoruz. Gericilere asla fırsat vermeyeceğiz."[231] ifadelerini kullanan M. Kemal Paşa, 10 Temmuz 1923 günü Ankara Tren Garı Özel Kalem Binasında fırka nizamnameleri görüşmeleri sırasında Kazım Karabekir Paşa'ya, aynı mevzuyla alâkalı olarak; namus ve dini olanların her zaman kaybetmeye ve zayıf kalmaya mahkûm olacaklarını, dolayısıyla din ve namus telakkisinin yok edilmesi gerektiğini ve bu anlayıştaki kişilerle yola devam edilmesi gerektiğini ifade etmişti. [232]

Anlaşılan o ki, M. Kemal Paşa'nın dine ilişkin; daha doğrusu dinin toplum ve siyaset üzerindeki etkinliğine dair görüşleri daha da açıklık kazanıyordu. Ona göre; din müessesesi kendi mecrasında kalarak devlet işlerine müdahale etmemeli ve siyasete alet olmaktan uzak olmalıydı.[233] Bunun yanında her inançlı kişi de hür bir şekilde dinini kendi vicdanında yaşayabilmeli ve bu arada din de bidat, hurafe ve geri kafalı, yobaz din adamlarının tasallutundan kurtarılmalıydı.[234] Nitekim Atatürk, İslam dini içerisinde imtiyazlı bir din adamı sınıfının bulunmasına karşı çıkarak, kul ile Allah arasında kimsenin bulunmaması ve aracılık yapmaması gerektiğini ifade etmiş[235] ve din adamı olmanın da sarıkla değil bilgiyle olacağını vurgulamıştı.[236]

4.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s.547-548; Osmanlının son dönemlerinde batılılaşma ve modernleşmeyi savunanlar kişiler de Müslüman halkın reaksiyonundan çekindikleri İslâmi bir tavır takınarak veya dine açıktan cephe almayarak bu düşüncelerini ifade ediyorlardı. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s.37.

[231]Asaf İlbay, *Asaf İlbay Anlatıyor: Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayınları, 1955, s. 102-103.

[232]Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 158 vd.; Ayrıca bkz: *Kazım Karabekir Anlatıyo***r**, Yayına hazırlayan: Uğur Mumcu, Tekin Yayınevi, 4. basım, İstanbul 1993, s.83-84.

[233] Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s.63

[234] Doğu Perinçek, *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*, 2.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997, s.83; Kazım Karabekir'e göre; İsmet Paşa planlanan inkılapların yapılabilmesi için hocaların toptan ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmişti. Uğur Mumcu, *a.g.e*, s. 91.

[235]*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.148

[236]*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.132

Atatürk, dini toplum hayatından tamamen çıkarmak yerine, onun modernleşme ve Türklük temelinde ıslah edilerek, siyasetten arınmış ve insanların vicdanlarında yaşadıkları bir müessese olarak varlığını sürdürmesini istiyordu.[237] O, ayrıca İslam dininin milleti geri bıraktığı görüşünü reddederek,[238] dinin doğru kaynaklardan ve doğru şekilde öğrenilmesi gerektiğini hatta Türk milletinin daha da dindar olması gerektiğini savunuyordu.[239]

Netice olarak yeni başlanılan, akıbeti henüz belli olmayan ve ekseriyeti muhafazakâr olan halkın desteğine, kesin bir surette ihtiyaç duyan ve ona dayanması gereken bir mücadelede, lider vasfına sahip olan birisinin, bütün düşüncelerini işin henüz başında, olduğu gibi ifade etmesi elbette beklenemezdi. Zaten kendisi de öyle yapmamış ve klasik siyaset adamı mantığıyla devrin icaplarını dikkate alarak ona göre ifadeler kullanmış ve bir yandan da siyasi ve askeri itibarını pekiştirmeye, millete güven telkin etmeye devam etmişti. İmkânlar el verdikçe de asıl düşüncelerini yine imkânlar nispetinde hem ifade etmiş hem de fiiliyata geçirmişti.

B) Cumhuriyetin İlanı Sonrasında Dine İlişkin Kurumsal Düzenlemeler

Cumhuriyetin ilanından sonra sıra artık içeride yapılması beklenen köklü inkılâplara gelmişti. Nitekim düşmana karşı elde edilen bu askeri zaferi içeride yapılacak siyasi, sosyal, kültürel ve dini inkılâplarla taçlandırarak Türk İnkılâbını gerçekleştirmek gerekmekteydi. Mustafa Kemal Paşa Türk inkılabını "tahavvül" olarak tanımlamış[240] ve bu değişimin ana hedefini de devletin muasır medeniyetler seviyesine ulaşabilmesi olarak ifade etmişti.[241]

Türk inkılâbının lider kadrosu Cumhuriyetin ilanı sonrasında en başından beri zihinlerinde saklı tuttukları[242] düşüncelerini artık açığa çıkarmaya ve Anadolu insanının hayatında ciddi

---

[237]Ergün Aybars, *Atatürk, Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, haz: Erkan Serçe, İleri Kitabevi Yayınları, İzmir 1994, s.110; Abdullah Tekin, *Türk Toplumunun Çağdaşlaşmasında Atatürkçü Laiklik*, Emel Matbaacılık, Ankara 1983, s.26; Şahin Filiz, *a.g.e.*, s.23; Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.s.25; Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2002, s.10
[238]*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.90.
[239] Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, 329-330; Eyüp Şimşek, "Atatürk'ün Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı: 45, Erzurum 2011, s.225.
[240] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.248.
[241] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, s.223.
[242] Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, Cilt: I, s.386-387; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988, s.72.

manada değişime sebep olacak olan bir dizi inkılâpları tatbik etmeye başlamışlardı.[243] Bu, aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa kültürü temelinde modernleşme ve laikleşme süreciydi.[244]

Yusuf Kemal Tengirşenk, bu dönemi ikiye ayırarak askeri dönemi kurtuluş, modernleşme dönemini de yükseliş devri olarak adlandırmıştı.[245] İsmet Paşa ise yapılan devrimlerin Osmanlı döneminde başlayan modernleşme hareketlerinin devamı olduğu görüşünü reddederek, daha kapsamlı ve derinlikli inkılâplar silsilesi yapıldığını ve yapılacağını söylemişti.[246] Yapılan bu modernleşme hareketi ve inkılâpların bir kısmı doğrudan, bir kısmı ise dolaylı olarak dinin sahasına girmekteydi.

Şüphesiz ki Türk inkılâp hareketi içerisinde en önemli olay hilafetin kaldırılmasıydı. Lozan'a gidişin hemen öncesinde, İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve Ankara hükümetlerini birlikte daveti ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın buna istekli olması, saltanatın kaldırılması yolunda M. Kemal Paşa'yı harekete geçirmişti.[247] Sonunda 1 Kasım 1922'de, TBMM kararıyla saltanat kaldırılmıştı.[248] Her ne kadar bu kararla hilafetin devamına karar verilmiş olsa da o, artık sembolik bir hale gelmişti. Zira siyasi ve askeri gücü elinden alınmış bulunan halife, çok fazla bir mana ifade etmemekteydi.[249]

---

[243]Hüseyin Aydın, *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, Emin Yayınları, Bursa 2010, s.274-278; Bülent Tanör, *Kuruluş*, s.139; Ahmet Faruk Kılıç, *Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü (1920-1960)*, Dem Yayınları, İstanbul 2005, s.148. Abdullah Cevdet bunu şu şekilde ifade etmişti: "*Gazi Paşa, uzun senelerden beri bütün münevverlerin ateş ve imanla beslediği emelleri tahakkuk ettirdi."* Abdullah Cevdet, "Gazi'nin Köşkünde", *İçtihad*, sayı:194, 15 Kanunuevvel 1925, s.3813.

[244] General Sherrill, *Üç Adam- Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini*, Çeviren: Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937, s.293.

[245]Yusuf Kemal Tengirşenk, *İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları*, Yayına.Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.293.

[246]"İnkılap Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, III/XIV, Nisan 1934, s.82.

[247] M. Kemal Atatürk, *Nutuk III*, Vesika No: 263; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, cilt: I, İstanbul 1957, s. 111; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, cilt: I, Ankara 1987, s.460; Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s.539.

[248] Dursun Ali Akbulut, "*Saltanatın Kaldırılması", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, cilt: I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.359-360; Saltanatın kaldırılması ve Tevfik Paşa'nın tutumu için bkz: Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, ATAM Yayınları, Ankara 2015). 30 Ekim 1922'de Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarının verdikleri, saltanatın kaldırılmasıyla ilgili kanun teklifi mecliste görüşülmüş ve Türk milletinin bu ikiliği artık taşıyamayacağı ifade edilmişti. (*T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: I, İçtima: III, Cilt: XXIV, (30 Ekim 1922), s.293 vd.) Neticede yapılan tartışmalar sonucunda 1 Kasım 1922'de altı asırlık Osmanlı saltanatı kaldırılarak, millet egemenliği önündeki en büyük engellerden birisi yok edilmişti. (*T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: I, İçtima: III, Cilt: XXVI, (1 Kasım 1922), s.300; ayrıca bkz: M. İskender Özturanlı, *Türkiye'de Laikliğin Serüveni*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2007, s.59.

[249]Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, Temel Yayınları, İstanbul 2006, s.237-238; Üstelik meclis – hilafet ikiliğinin önünü baştan almak için hükümetin hiçbir makama milli hakimiyeti ortadan kaldıracak yetkilerin verilmeyeceği açıkça ifade edilmişti. Bununla birlikte Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılarak 334 sayılı kanunla, meclisin meşruiyetine gölge düşürecek her türlü hareketin vatana ihanet sayılacağı bildirilmişti. (*TBMM Kanunlar Dergisi*, Cilt: I, s.390)

Saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923'de cumhuriyetin ilan edilerek, devletin yeni yönetim şeklinin ortaya konulması[250] sonrasında hilafet meselesi tartışılmaya başlanmış ve hilafetin muhafazasını ve kaldırılmasını düşünen kişiler basında bu konuya yer vermişlerdi. Bunların başında Yunus Nadi gelmekteydi. Nitekim Yunus Nadi, Türkiye'nin en alçak insanlarının saltanat hanedanı unvanı altında toplanan kişiler olduğunu söylemişti.[251] Hilafet muhaliflerinden Mahmut Esat Bey, basında hilafet kurumunun devamını savunanlara karşı çıkarak, Raşit Halifelerden sonraki dönemleri ortaçağ serserileri teşkilatı olarak adlandırmış ve asırlardır milletin bu kurumdan hiçbir fayda elde edemediğini söylemişti.[252]

Bunun üzerine Hüseyin Cahit (Yalçın), hilafetin aynı zamanda siyasi bir güç olduğunu ve bundan istifade edilmesi gerektiğini savunarak halifeye saygı gösterilmesi gerektiğini ifade etmişti.[253] Tam da bu günlerde, bir gazete haberinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte hilafet kurumunun artık başlı başına bir sorun olduğu ifade edildikten sonra Halife Abdülmecid Efendi'nin de vazifesinden af isteyeceği iddia edilmişti.[254] Bu iddianın kamuoyunda konuşulması üzerine Abdülmecid Efendi, bir mülakat yayımlayarak konuya açıklık getirdi. Kendisi, halifelik makamına oturduğu günden beri siyasi meselelerle ilgilenmek yerine sadece işini yapmaya çalıştığını, memleketin her yerinden iyi niyetli ve taktirdar mektuplar aldığını söyledikten sonra kamuoyunda tartışılan istifa haberlerinin ise asılsız olduğunu bildirmişti. Buna ilaveten Müslümanların kendi şahsına yönelik itirazları olması durumunda hilafet müessesesini yıpratmayıp istifa edebileceğini de ifade etmişti.[255] Aynı tarihlerde İngiliz basınında da "modern ve laik bir Türkiye kurma yolunda M. Kemal Paşa'nın önündeki en büyük engelin hilafet meselesi olduğu" yazılmaktaydı.[256]

Bu tartışmalar üzerine hilafet taraftarı olan İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey, Abdülmecid Efendi'ye bir mektup göndererek, böyle asılsız haberlerin tamamen hilafet kurumunu tartışmaya açmaya yönelik olarak ortaya atıldığını söyledi. Lütfi Fikri Bey, Fransız devrimcilerine karşı sonuna kadar direnen 16. Lui'yi örnek vererek, Abdülmecid Efendi'nin de kesinlikle istifa etmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Nitekim kendisi o makama kimsenin

---

[250]Hamza Eroğlu, *Atatürk'ün Hayatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 66-67.
[251] Yunus Nadi, "Hüseyin Rauf Bey'in Beyanatı Münasebetiyle", *Anadolu'da Yeni Gün*, 2 Teşrinisani 1923.
[252]Hasan Türker, "Basında "Hanedan-ı Hilafet Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/VIII, İzmir 1998, s.73.
[253]Hüseyin Cahit Yalçın, "Matbuatta Nara Sesleri", *Tanin*, 6 Teşrinisani (Kasım) 1923, s.1.
[254] *Akşam Gazetesi*, 8 Teşrinisani (Kasım) 1923; M Kemal Atatürk, a.g.e., s.1101.
[255] *Vatan Gazetesi*, "Halife Hazretlerinin Gazetemize Beyanatı", 9 Teşrinisani (Kasım) 1923.
[256]Mahmut Akkor, "Dini Bir Müessesenin Sonu", *History Studies*, IV/I, 2012, s.22.

lütfuyla gelmemiş, tam aksine ecdadından yadigâr bir makamda oturmaktaydı.[257] Hüseyin Cahit de bu tartışmanın istifa tartışması olmadığını, hilafet kurumunun varlığı tartışması olduğunu ifade ettikten sonra bu tartışmaları da hükümetin ortaya attırdığını yazmıştı.[258]

İstifa tartışmalarının hemen ardından ortaya çıkan yeni bir tartışma ise Rauf Bey'in Dr. Adnan (Adıvar) ve Refet /Bele) Beylerle birlikte Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyaret etmeleriyle başladı.[259] İsmet Paşa, bu duruma sert çıkarak halifenin, ülke siyasetine karışmasına karşı çıkmış ve siyasete müdahil olmaya çalışan halifenin hangi devirde olursa olsun kafasının koparılacağını ifade etmişti.[260] Rauf Bey ise kendisinin davet edildiğini ve meclisin seçtiği bir halifeyi ziyaret ettiklerini söyledikten sonra bunda şaşılacak bir şey olmadığı cevabını vermişti.[261]

Görüldüğü gibi Cumhuriyet'in ilanı sonrası hilafet kurumunun ikilik çıkardığı düşünülerek basında birtakım tartışmalar yaşanmaya başladı. M. Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları (Yunus Nadi ve Mahmut Esat Bozkurt gibi) da hilafete ilişkin oldukça sert ve olumsuz görüşler serdediyorlardı. Esasen basında yapılan bu tartışmalarla sanki hilafetin kaldırılacağı döneme giden yolun taşları döşeniyordu.

Hilafetin tartışıldığı dönemde meydana gelen ve hilafetin kaldırılması noktasında en önemli olay; Hint Müslümanlarının liderleri olan Ağa Han ve Emir Ali tarafından 24 Kasım 1923'de İsmet Paşa'ya gönderilen mektuptu.[262] Hilafetin devamını talep eden ve kaldırılması durumunda İslâm ümmetinin dağılıp parçalanacağını ifade eden bu mektup, birkaç gün sonra Türk basınında yerini almıştı.[263] Mektup, basında şiddetli tenkitlere sebep olmuştu. Çünkü bu

---

[257] Lütfi Fikri, "Huzur-u Hazreti Hilafetpenahiye Açık Mektup", *Tanin*, 10 Teşrinisani (Kasım) 1923, s.1.
[258] Hüseyin Cahit, "Şimdi de Hilafet Meselesi", *Tanin*, 11 Teşrinisani (Kasım) 1923.
[259] Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi Nasıl Alındı Niçin Kaldırıldı?*, Kalite Matbaası, Ankara 1973, s.48.
[260] M. Kemal Atatürk, ***a.g.e.***, s.1122; Hasan Türker, *a.g.m*, s.74
[261] Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2017, s.217.
[262] Neslihan Erözbek - Fethi Kayalı, " Bir Mektup ve Hilafet Meselesinin Gündeme Gelmesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: XXIII, Eylül 1988, s. 46-49; Mahmut Akkor, *a.g.m*., s.22; Abdullah Ahsan, "Emir Ali Seyyid" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XI, İstanbul 1995, s.124.
[263]Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, s.201; Gönderilen bu mektubun İsmet Paşa'nın eline geçmeden önce gazetelerde yayınlanması tepkiyle karşılanmıştı. Bunun üzerine İstiklal Mahkemesi İstanbul'a gönderilmiş ve Hüseyin Cahit, Ahnet Cevdet ve Velid Bey vatana ihanet ve hükümeti devirmeye teşebbüsten yargılanmaya başlanmıştı. Neticede bu gazeteciler hakkında ciddi bir suç unsuru tespit edilemediği için beratlarına karar verilmişti. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, Devre: II, İçtima: III, Cilt: IV, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1923, s.326; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.30.

durum, Türk aydını ve devlet adamları tarafından Türkiye'nin iç işlerine karışılması olarak algılanmıştı.[264]

Türk basınındaki bu şiddetli itirazlara Ağa han ve Emir Ali, yabancı basına verdikleri demeçle cevap vermişler ve kötü bir niyetlerinin olmadığını sadece tüm Müslümanların ortak müessesesi olan hilafet kurumunun muhafaza edilmesi gerektiğini ve Türkiye'de kalmasını talep ettiklerini ifade etmişlerdi.[265]

Görüldüğü üzere içerideki hilafet tartışmaları dış dünyanın da ilgisini çekmişti. Bunda hilafetin milli bir kurum olmayıp dünya Müslümanlarını ilgilendiren bir yapı olmasının payı elbette büyüktü. Yapılan diğer modernleşme adımlarının hiçbirisi dış dünyanın ilgisini bu kadar çekmemişti. Nitekim, hilafetin kaldırılması, Müslümanların olduğu kadar Müslüman coğrafya üzerinde emelleri olan batılı devletlerin de önem verdiği bir konuydu. Diğer Müslüman halklar ise konuyla ilgili çekincelerini ortaya koyuyorlardı.[266]

Öte yandan Saltanat kaldırılıp Sultan Vahideddin ülkeyi terk etmiş olmasına rağmen Osmanlı hanedanı henüz Türkiye sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Ankara, içeride halife bulunduğu sürece saltanat ve hilafet taraftarlarının ülke içinde halife adına siyasi bir teşebbüste bulunabileceği ve bunun da ciddi bir iç karışıklığa sebep olacağından endişe etmekteydi.[267] Her ne kadar halife Abdülmecid, cumhuriyetin ilanı için M. Kemal Paşa'yı tebrik etmiş ve Dolmabahçe Sarayı'nda bir tebrik ziyafeti vermiş ise de özellikle Kazım Karabekir ve Rauf Bey gibi muhaliflerle görüşmesi Ankara'nın endişelerini artırmaktaydı. Üstelik Halife Abdülmecit Efendi'nin yetkilerini aştığı, adeta ülkenin lideri gibi davranışlarda bulunduğu ve hilafet hazinesinin ihtiyaçları gibi meseleler de zaten öteden beri siyasi mahfillerde tartışma konusu olmuştu.[268]

Aslında M. Kemal Paşa için modern Türkiye'nin siyasetinde halifeliğe yer yoktu. Kendisi bunu, hilafet makamının ne dinen ne de siyasi olarak hiçbir hükmünün kalmadığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu gibi kurumlarla bağımsızlığını tehlikeye atamayacağını ve hilafet

---

[264] Hasan Türker, *a.g.m.*, s.75.
[265] Ali Satan, *a.g.e.*, s.220-221.
[266] Hilafetin kaldırılması esnasında Hilafet - İslâm dünyası ilişkisi için bkz: Cemil Aydın, *İslâm Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, çev: Hasan Aksakal, Alfa Yayınları, İstanbul 2021, s.194vd.
[267] İsmet İnönü**,** *Hatıralar*, 4.Baskı, Bilgi Yayınevi, Yay. Haz: Sabahattin Selek, Ankara 2014, s.451
[268]Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İstanbul 1975, s. 153-155.; Hilafetin kaldırılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2017; Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, Temel Yayınları, İstanbul 2006.

makamının bundan sonra bir hatıra olarak kalmaktan başka bir anlam taşımayacağını söyleyerek ifade etmişti.[269]

Sonuçta 3 Mart 1924'de Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve elli arkadaşı tarafından verilen kanun teklifi uzun zamandır devam eden şiddetli tartışmalardan sonra kanunlaşmış ve bu kanuna göre hilafet kurumunun ilgasına ve Osmanlı hanedanının Türkiye sınırları dışına çıkarılmasına karar verilmişti.[270]

Siyasi idare, halifeliğin kaldırılmasıyla laiklik ve modernleşme yolunda en mühim kavşağı geçmişti. Kemal Karpat'a göre hilafetin kaldırılması Osmanlının son zamanlarından beri devam ede gelen mücadelede, yenilikçi veya laik grubun muhafazakâr kesime karşı açık galibiyetini ifade etmekteydi.[271] Saltanatın kaldırılmasından sonra cumhuriyetin ilan edilmesi ve üçüncü aşama olarak da hilafetin ilgasıyla "milli iradeye müstenit bir Türk devleti inşa etmek" ifadesi artık daha açık bir şekilde manasını bulmaya başlamıştı.

Diğer taraftan hükümet, modern Türkiye'nin inşası yolunda hilafetin kaldırıldığı gün önemli siyasi bir hamle daha yaptı. Bunlardan biri Tevhid-i Tedrisat'ın diğeri de Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin ilgası idi. Nitekim Manisa mebusu Vasıf Bey ve arkadaşlarının Tevhid-i Tedrisat'ın kabulü ile ilgili, Siirt mebusu Halil Efendi ve arkadaşlarının Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasına dair teklifleri kanunlaşarak yürürlüğe girmişti.[272]

Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre; eğitim öğretim birleştirilerek tüm eğitim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlanmış, mahalle mektepleriyle birlikte medreseler de kapatılmış ve böylece yabancı okulların denetimi de daha kolay hale gelmişti.[273] Bunun yanında Maarif Vekâleti'nin din adamları yetiştirmek üzere Darülfünun'da İlahiyat Fakültesi'nin açılacağı hükme bağlanmıştı.[274] Anlaşılıyor ki yeni cumhuriyet yönetimi laik eğitim yolunda önemli bir adım atmıştı.[275]

---

[269]M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.757

[270] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: II, Cilt: VII, 3 Mart 1340(1924), s. 28.; *Resmi Ceride,* 6 Mart 1340(1924), s.6; Seçil Akgün, *a.g.e*., s.218-219.

[271]Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s.43

[272] *Resmi Ceride,* 6 Mart 1340(1924), s.6.

[273]Ali Rıza Erdem, "Atatürk'ün Eğitim Liderliğinin Başarısı: Türk Eğitim Devrimi", *Belgi Dergisi,* sayı: II, 2011, s.165.

[274] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: II, Cilt: VII, 3 Mart 1340(1924), s. 25-26; Ancak kurulan bu fakülte öğrenci azlığı sebep gösterilerek 1933 yılında yapılan üniversite reformu esnasında kapatılmıştır. Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.215; Utkan Kocatürk, *a.g.e.,* s.80; Münir Kostaş, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü

Diğer taraftan Şer'iye ve Evkaf Vekâleti yerine Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştu.[276] Böylece, Ali Fuat Başgil'in ifadesiyle Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulması Türkiye'de "devlete bağlı din" döneminin başlangıcıydı.[277]

Ayrıca 8 Nisan 1924'de çıkarılan kanunla da şeriat mahkemeleri kaldırılmış ve bu mahkemelerin baktıkları şer'i davalara 1926'da medeni kanunun kabulüne kadar, fıkıh alanında ihtisas yapmış hâkimlerin bulunduğu nizami mahkemeler bakmıştı.[278] Bilindiği gibi İttihat Terakki yönetimi şeriat mahkemelerini 1917'de Adliye Nezareti'ne devretmiş ancak Mart 1920'de Meclisi Vükela aldığı kararla şeriat mahkemelerini yeniden şeyhülislamlık makamına bağlamıştı.[279]

Tüm bu ilk yenileşme-modernleşme hamlelerinden hemen sonra 20 Nisan 1924'te yeni bir anayasa kabul edilmişti. Ne var ki, 1922-1924 döneminde yapılan modernleşme girişimlerine rağmen bu anayasa metninin 2. maddesinde devletin dininin İslâm olduğu açıkça ifade edilmiş[280] ve din işlerinin yürütülmesinden de meclis sorumlu tutulmuştu.[281] Bunun sebebi, İsmet Paşa'ya göre; yapılanlar "İslâm'a muhalif değildir" düşüncesinin halkta oluşmasının sağlanması ve şartların tedbire mecbur etmesiydi.[282]

Ancak reformların ardı arkası kesilmedi. Nitekim M. Kemal Paşa, 24 Ağustos 1925'te başladığı Kastamonu ve İnebolu seyahatlerinde bizzat şapka kullanmış[283] ve onun medeni bir

---

Bugünü)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, s.14.

[275]İhsan Sungu, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten,* II/VII-VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1938, s.397.

[276] Yeni teşekkül ettirilen Diyanet İşleri Riyaseti'nin vazifeleri, 429. kanunun birinci maddesinde şu şekilde tarif edilmektedir; "*Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelâtı nassa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup din-i mübin-i İslâm'm bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (bir Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir."* (*Resmi Ceride*, 6 Mart 1340, no: 63, s.6; İştar Gözaydın Tarhanlı, *Türkiye'de Diyanet*, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, 2000, s.9)

[277] Ali Fuat Başgil, din-devlet ilişkilerini kategorize ederken "dine kapalı devlet", "yarı dini devlet" ve "devlete bağlı din" diye tanımlamıştı. (Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul 2007, s.179.)

[278] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: VIII, 8 Nisan 1340 (1924), s. 431-443

[279]Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, çev: Hayrullah Örs, Ankara 1972, s.22-23; Eric Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 23. Baskı, İstanbul 2009, s. 185; Sadık Albayrak, *Devrimin Çakıl Taşları*, Araştırma Yayınları, İstanbul 1991, s.71.

[280] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: 42, Cilt: VIII, 20 Nisan 1340(1924), s. 921.; Ayrıca bkz: Suna Kili ve A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri,* Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s.109-135.; Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler,* Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s.68-84.

[281]Hüseyin Kara, "Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/XIX, 2017, s.119; Necat Küçük, *Laiklik: Bir Adım İleri İki Adım Geri*, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2005, s.84.

[282] İsmet İnönü, *a.g.e*., s.453; ayrıca bkz: Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Hilafetin İlgası ve Mısır Ulemasının Tepkisi", *Toplumsal Tarih,* sayı:207, Tarih Vakfı, İstanbul 2011, s.33.

[283]Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s.13.

kıyafet olduğundan bahsetmişti.[284] Ardından İnebolu Türk Ocağı'nda halkla bir araya gelen Atatürk,[285] burada halka giyindikleri elbiselerin modern ve yerli olup olmadığını sormuştu. Halktan "hayır" cevabını aldıktan sonra artık milletlerarası ve medeni elbiseler giyilmesi gerektiğini söylemiş ve şapkanın da bunlardan biri olduğunu ifade ettikten sonra fesin Yunan icadı olduğunu belirtmişti.[286]

Atatürk'ün Kastamonu seyahatindeki bu ifadeleriyle birlikte şapkayı yanından ayırmaması, halkın şapkaya bakış açısını değiştirmiş ve artık şapka küfrü değil, modernlik ve medeniliği temsil eder hale gelmişti.[287] Esasen Atatürk'ün bu adımı insanların başlarına taktıkları başlığı değiştirmekten ziyade fikirleri ve zihniyeti değiştirmeye yönelikti.[288]

İlk olarak 2 Eylül 1925'de bir kararname neşredilerek, devlet memurlarıyla ilgili kıyafet düzenlemeleri ve şapka giymeleriyle ilgili hükümler ortaya konulmuştu.[289] Sonunda 25 Kasım 1925 günü mecliste kabul edilen kanunun,[290] 28 Kasım'da Resmi Gazete'de yayımlanmasıyla birlikte şapka giyilmesi herkes için mecburi hale getirilmişti.[291]

Çok zaman geçmeden 5 Ocak 1926'da Diyanet İşleri Riyaseti de namaz esnasında şapka takmanın namaza zarar vermeyeceğini ifade eden bir fetva neşretmişti.[292] Bununla da kalmayan Diyanet İşleri Riyaseti, yaklaşık 10 gün sonra 14 Ocak 1926'da yeni bir beyanname neşrederek bu seferde cemaatten namazlarda yeknesaklığı sağlamak amacıyla istisnasız olarak şapka takmalarını istemişti.[293]

---

[284] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.218-222
[285] Mustafa Selim İmece, *a.g.e*., s.40.
[286] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, s.217.
[287] Burcu Özcan, *Basına Göre Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s.50.
[288] Orhan Koloğlu, "Şapka Devrimi Kafanın Dışına Değil, İçine Yönelikti", *Toplumsal Tarih*, XIV/83, 2000, s.21.
[289] Gürcan Bozkır, "Şapka Devriminin İzmir Basınındaki Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/I, İzmir 1991, s.117.
[290] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: XIV, Cilt: XIX, 25 Teşrinisani 1341(Kasım 1925), s.231
[291] *Resmi Ceride*, 28 Teşrinisani 1341 (Kasım 1925), s.2; Bernard Lewis, *a.g.e*. s.553-554; Jean Bauberot, *Dünyada Laiklik*, Çev: Ertuğrul Cenk Gürcan, Dergah Yayınları, İstanbul 2008. s.79; Ahmet T. Kuru *a.g.e*., s.219; Ahmet Mumcu, *a.g.e*., s.176-177.
[292] *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 51.0.0.0 / 2.13.23.
[293] *BCA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 51.0.0.0 / 13.115.5; Ayten Sezer Arığ, *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s.75.

Buna karşın Şapka Kanunu'na karşı memleketin muhtelif yerlerinde itirazlar yapılmıştı.[294] Çünkü yapılan bu inkılaplar halkın bir kısmı tarafından dinin elden gitmesi olarak algılanmıştı.[295] Esasen kanunun metninde hiçbir müeyyide bulunmamasına rağmen şapka giymekte direnen birçok kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştı.[296] Şapka Kanunu'na uymayan veya hala fes giymeye devam edenler polis ve jandarma marifetiyle engellenmeye çalışıldı.[297]

Bu kapsamda Erzurum, Kayseri, Sivas, Rize, İstanbul ve Giresun'da protesto toplantıları yapılmıştı. Şapkanın yaygınlaşmaya başlaması sonucu 14 Kasım'da Sivas'ta hükümete karşı hakaretler içeren bir bildiri duvarlara asılarak halk isyana teşvik edilmişti. Ancak yapılan tahkikat sonucunda olayın failleriyle birlikte muhtarlar da tutuklanmış ve olaylar bastırılmıştı.[298] Kayseri'de ise Ahmet Hamdi adında bir şahıs ve dört arkadaşı bir ayaklanma başlatarak halkı şapka giymemeye ve sarık sarmaya çağırdı. Çeşitli propagandaların da yapıldığı bu ayaklanma sonucunda üç yüz kadar sarıklı kişi tutuklandı.[299] Erzurum'da da şapka aleyhine geniş bir nümayiş olmuş[300] ve Ankara İstiklal Mahkemesi Erzurum'a gelerek bu işe karışanlara, idam dahil çeşitli cezalar vermişti.[301] Rize'de Cami İmamı Şaban ve Muhtar Yakup Ağa adındaki iki kişi din elden gidiyor, bu dinsizliği durdurmak lazım gibi sözlerle halkı isyana çağırmıştı.[302] Toplanan halk önce hükümet konağına sonra da jandarma karakoluna yürüdüler. İsyancıların liderleri artık Rizelilerin devlete vergi vermeyeceklerini söylemiş ve jandarma karakolunu basarak altı askeri esir almışlardı.[303] On gün süren bu ayaklanma sonucunda bölgeye bir yandan asker sevk edilirken, diğer yandan da Hamidiye Zırhlısı Rize açıklarına gelerek isyancıların yığınaklarının üzerine bomba yağdırmıştı.

---

294 *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: XXIII, Cilt: XX, 12 Kanunuevvel 1341(Aralık 1925), s.109.; Cihan Aktaş, *Tanzimat'tan Günümüze Kılık, Kıyafet ve İktidar*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 247; Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.343; Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler 1924-1930*, Ankara 1972, s.157; "İstiklâl Mahkemesi", *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Kasım 1925; "İstiklâl Mahkemesi Erzurum'a gidiyor." *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1925.

295 Selami Kılıç, "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, IV/XVI, 1995, s.544

296 "Bugün Tarihi Bir Muhakeme Olacaktır", *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Aralık 1925; "Rize'de Sükûn Tamamen Avdet Etti" *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1925.

297 Ahmet Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s.347.

298 *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1925, s.2

299 *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1925, s.2

300 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri 1924-1930*, s.156

301 Ayrıntılı bilgi için bkz: Didem Akoğan, *İstiklal Mahkemeleri ve Şapka İnkılâbının Erzurum'daki Yansımaları*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019; Ahmet Turan Alkan, *İstiklâl Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılâbı Duruşmaları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

302 *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1925, s.2.

303 *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1925.

Sonunda İstiklal Mahkemesi Rize'ye gitmiş ve sorumlular cezalandırılmıştı.[304] Mahmut Gologlu, bu hadiselerde yargılanıp idama mahkûm edilenlerin, şapka giymedikleri için değil, şapka kanununa muhalefet ettikleri veya halkı isyana sürükledikleri gerekçesiyle idama çarptırıldıklarını ifade etmektedir.[305]

İstanbul'da ise halk şapka giyme konusunda yavaş davranmış ve emirlere tam olarak uymamıştı. Bunun sonucunda İl Daimi Encümeni, şapkanın her yerde ve herkes tarafından giyilmesinin zorunlu olduğu yönünde bir karar aldı. Kararın ilan tarihinden itibaren üç gün içerisinde şapka giymenin zorunlu olduğu ifade edilmişti.[306] Bu muhalif hareketlere karşı din adamları arasında şapkayı kolay bir şekilde kabul edenler de mevcuttu. Balıkesir Müftüsü İsmet Efendi, halkın medeni kıyafet ve şapka ile ilgili tereddüt göstermemesini söylemişti.[307] Ayvalık Müftüsü Mehmet Şakir Efendi'de bu yeniliği kolay kabul etmiş ve kendisine ait şapkalı fotoğraflar gazetelerde basılarak halkın bu yeniliği kabul etmeleri için kullanılmıştı.[308]

Şapka kanunundan sadece birkaç gün sonra, Konya mebusu Refik Beyin verdiği tekke ve zaviyelerin kapatılmasına yönelik kanun teklifiyle 30 Kasım 1925'de tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştı.[309] Zaten M. Kemal Paşa, 30 Ağustos 1925 tarihinde yaptığı konuşmada böyle bir adımın atılacağına dair ilk işaretleri vermiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nde bu gibi yapılara yer verilmeyeceğini ifade etmişti.[310]

Yapılan reformlar sadece siyasi ve kültürel alanla sınırlı kalmamış ve 1926 yılına gelindiğinde hukuk alanında da köklü değişiklikler yapılarak, modern ve laik bir hukuki yapıya sahip

[304] Mahmut Goloğlu**,** *a.g.e.*, s.157; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Yurt Yayınları, Ankara 1981, s.154

[305] Mahmut Goloğlu, *a.g.e*., s.158; İsmet Paşa bu konuyla alâkalı devrin Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in bir gün makamına gelerek "halkın tepkisini yok etmek ve batılılardan bir farkımız olması için şapkaların üzerine ay-yıldız ilave edilmesini" teklif ettiğini, kendisinin de "zaten onlarla aramızda bir fark kalmaması için bu inkılâpları yaptıklarını" ve Yahya Galip Bey'e çıkıştığını nakletmiştir. (İsmet İnönü, *a.g.e*., s.471); Halide Edip (Adıvar), diğer bütün inkılapları kabul ettiğini ancak Şapka Kanunu'nun bu kadar hızlı olmayarak otuz yıla yakın bir zamana yayılması gerektiğini söylemiştir. (Orhan Koloğlu, *Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı 1923-1938*, Boyut Kitapları, İstanbul 1999, s.373.)

[306] *Hakikat*, 31 Aralık 1925, s.3

[307] *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1925, s.1

[308] *Cumhuriyet,* 2 Mart 1926, s.1

[309] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: III, Cilt: XIX, 30 Teşrinisani 1341 (Kasım 1925), s.4; *Resmi Ceride*, 13 Kanunuevvel 1341 (13 Aralık 1925), s.1; Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s.145-146; Utkan Kocatürk, *Atatürk*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.s.77-78; Hamza Eroğlu, *a.g.e*., s.69-70.

[310] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,* s.225

olmak istenmiş ve bu yönde bazı adımlar atılmıştı.[311] Hiç şüphesiz en önemlisi medeni kanun idi. Çünkü medeni hukuk doğrudan halkın günlük hayatta sıkça karşılaşacağı ve en temel meseleleri düzenlemekteydi.[312]

Bu tarihe kadar medeni kanun olarak Ahmet Cevdet Paşa riyasetindeki bir heyet tarafından meydana getirilen "Mecelle" tatbik edilmişti. Ancak mecellenin hem dini kaideler manzumesi olması hem de devrin şartları ve ihtiyaçlarına cevaplar veremediği[313] düşüncesiyle batılı devletlerin hukuki alt yapıları temel alınarak yeni bir hukuk düzenlemesi gerekli görülmüştü.[314] Yapılan araştırmalar sonucunda İsviçre Medeni Kanunu'nun alınması kararlaştırılmıştı.[315] Adliye Vekâleti'nce kurulan bir ihtisas komisyonunun tercüme etmesi sonucunda meydana gelen bu yeni Medeni Kanun toplamda 937 madde olmakla birlikte aile hukuku, şahıs hukuku, miras ve ayni haklar olarak dört bölümden oluşmaktaydı.[316]

Sonunda Medeni Kanun, 17 Şubat 1926'da mecliste maddeler halinde görüşülerek kabul edilmiş[317] ve Resmi Gazete'de yayımlanmıştı.[318] Ancak yayımlanmasından altı ay sonra, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmişti.[319] Şüphesiz ki hazırlanan bu yeni medeni kanunla evlenme, boşanma ve miras gibi meseleler başta olmak üzere halkın hem aile hem de sosyal hayatında ciddi değişiklikler meydana gelmişti.[320] Medeni Kanun'dan başka İtalya'dan ceza kanunu[321]

---

[311]Gülnihal Bozkurt, "Hukuk İnkılabının Nedenleri", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.73.
[312] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.531-532.
[313]Elif Dursunüst, "Kabul Edilme Sürecinde Türk Kanun-ı Medenîsi", *Usul İslam Araştırmaları*, Cilt: XII, Sayı. XII, Aralık 2009, s.160; Mustafa Baydar, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, 2.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1973, s.239
[314]Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.271
[315]Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku*, Cilt I, Sermet Matbaası, İstanbul 1968, s. 80; Mahmut Goloğlu**,** *a.g.e.*, s.173-174; Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXVIII, Ankara 2003, s.234; Mehmet Memik İnal, *Tarihi Kaynaklarıyla Laiklik*, İkinci Adam Yayınları, İstanbul 2011, s.450
[316] Mustafa Baydar, *a.g.e.*, s.242
[317] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: XXII, 2 Şubat 1926, s.230- 234.
[318] *Resmi Ceride*, 4 Nisan 1926, nr:339.
[319] Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983. s.462; Ferit Hakkı Saymen, *Türk Medeni Hukuku*, Cilt I, İsmail Akgün Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1960, s.59
[320] Esasen cumhuriyet dönemindeki hukuk devriminin alt yapısını da eskilerde bulmak mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti 19. Asırda mevcut kanunlar yetersiz kaldığı veya meseleleri çözüme kavuşturamadığı zaman Avrupa'nın ceza, ticaret ve deniz hukuku kanunlarını tatbik etmişti. Yine II. Meşrutiyet döneminde de hukukta modernleşme-laikleşme adına birçok yenilik yapılmış ancak şeriatın, medeni hukuk ve hassaten aile hukuku üzerindeki hâkimiyetini izale edecek bir adım atılmamıştı. (Eric Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 185; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.271). Yine 1923 ve 1924 yıllarında Adliye Vekaleti'nce komisyonlar kurularak hukuki çalışmalar yapılmış ve burada da daha çok şer'i hukuk kaideleri temel alınmıştı. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik*, Son Havadis Matbaası, Ankara, 1955, s.95.
[321] *Resmi Ceride*, 13 Mart 1926.

ve Almanya ve İtalya'dan da ticaret kanunu[322] alınarak hukuk alanında da köklü değişiklikler yapılmıştı.[323]

1928'de, devlet ve toplumun modernleşmesinde "gerekli" görülmüş ki, 1924 anayasasının ikinci maddesinde yer alan "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dini İslâm'dır" ifadesi kaldırılmış,[324] bir de milletvekilleri ve cumhurbaşkanının anayasaya yeminlerindeki "Vallahi (Allah üzerine)" kısmı "namusum üzerine"[325] şeklinde değiştirilmişti.[326] Çünkü anayasanın ikinci maddesindeki "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dini İslâm'dır" ibaresi, laikliğin hakim olması yönündeki en büyük engeldi.[327] Aslında 1924'de hazırlanan anayasada "devletin dini İslâm'dır" ifadesi yer alsa da bunun, pratikte çok fazla bir karşılığı yoktu. Zaten yukarıda ifade edildiği üzere İsmet Paşa, bunu devrin şartlarıyla izah etmişti.

1937 yılında ise bunun devamı ve tamamlayıcısı mahiyetinde olan bir adım daha atılarak, "laiklik" ilkesi, anayasaya ve altı oku tamamlayacak şekilde Atatürk ilkeleri arasına girmeyi başarmıştı.[328] Laiklik, resmi olarak 1937 senesinde kabul edilerek anayasaya girse de, esasen 1924'ten itibaren devlet idaresinde ulusçuluk, batıcılık ve laiklik temelinde adımlar atılarak, dinin devlet müessesesi ve hayatın hemen her alanındaki etkisi azaltılmış ve şartlar uygun hale geldiğinde de "devletin dini İslâm'dır" ifadesi anayasadan çıkarılarak laiklik ilkesi kendisine yer bulmuştu.[329] Zaten cumhuriyetin ilânı ve hilafetin kaldırılması laikliğe giden yoldaki önemli köşe taşlarıydı.[330]

---

[322] *Resmi Ceride,* 28 Haziran 1926.
[323] Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi,* Cilt: III, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s.222.
[324] *Resmi Ceride,* 14 Nisan 1928, s.17-18
[325] Gotthard Jaschke, *a.g.e.,* s.25
[326] Yasemin Türkkan Tunalı, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Siyasi Hayatında Yeminler", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* sayı: XX, 30.12.2021, s.203-204; Yümni Sezen, *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.38; M. Memik İnal, *Tarihi Kaynaklarıyla Laiklik*, İkinci Adam Yayınları, İstanbul 2011,s.453; Necat Küçük, *a.g.e.*,s.84; 9 Nisan 1928'de verilen bu kanun teklifi mecliste görüşülürken din ve devlet işlerinin ayrı olması gerektiği vurgulanmış ancak din ve devlet işlerinin ayrılmasının asla dinsizlik olarak anlaşılmayacağı ve dinin siyasete alet edilmesinin önleneceği vurgulanmıştı. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: III, İçtima: I, Cilt: III, 9 Nisan 1928, s.2.
[327]Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 22. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.294.
[328] *Resmi Ceride*, 13 Şubat 1937, s.1.; Ahmet Mumcu, *a.g.e.*,, s.147; Yümni Sezen, *a.g.e.*, s.38; Rauf Pehlivan, *Bitmeyen Laiklik Kavgası: Kavramlar-Tarifler ve Tahrifler*, Motif Yayınları, İstanbul 2007,s.225; Hamza Eroğlu, *a.g.e.*, s.68; Sıddık Sami Onar, devletin kanun yaparken dini esasları temel almadığı gibi yönetim alanında da din adına bazı vazifeler yapmasının gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre; Diyanet İşleri Riyaseti gibi bir kurumun varlığı laiklik kavramıyla açıklanmazdı. Çünkü laik bir devletin din alanında olumlu çalışmalar yapması gibi bir mecburiyeti bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Diyanet İşleri Riyaseti'nin rolü, siyasi sebeplerle açıklanabilecekken, varlığı da geçiciydi. Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun umumi Esasları*, İstanbul 1952, s.564vd.
[329]Laiklik kavramı anayasada yerini almadan önce de kendisine birçok alanda yer bulmaktaydı. Nitekim 1927'deki Cumhuriyet Halk Fırkası İkinci Büyük Kongresinde, laiklik vurgusu yapılmış ve 1931'deki üçüncü

Nitekim İngiliz temsilci Lindsay, hilafetin kaldırılmasından bir hafta evvel Londra'ya gönderdiği yazısında, özellikle cumhuriyetin ilanından sonra Türk aydınının "milli egemenlik", "cumhuriyet" ve "liberalizm" gibi kavramlar üzerine yoğunlaştığını ve bunlara son dönemlerde bir de "laiklik" kavramının eklendiğini ve gittikçe hâkim olmaya başladığını tüm bunların da din ve cumhuriyeti ayırmak isteyen M. Kemal Paşa'nın önünü açtığını söylemişti.[331]

Bundan dolayıdır ki, Türkiye 1926'da düzenlenen Mekke Konferansı'na ancak iki yarı resmi müşahid seviyesinde iştirak ederken, 1931 senesinde toplanan Kudüs Kongresi'ne ise dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras bunun dini, siyasi gayelere alet etmek olacağını ileri sürerek davete katılmayı reddetmişti.[332] Ancak Atatürk, laikliği hiçbir zaman dinsizlik ve din karşıtlığı olarak anlamamış,[333] laikliği dinin siyaset kurumu üzerindeki istismarını yok etmek ve herkesin hür bir şekilde inancını vicdanında yaşaması olarak tanımlamıştı.[334]

Sonuç olarak denilebilir ki, özellikle II. Mahmut ve Tanzimat'la birlikte başlayan modernleşme ve laikleşme hareketi II. Meşrutiyet döneminde biraz daha hızlanarak devam etmiş ve Cumhuriyetin ilanı ve yeni rejimle birlikte artık şartların da olgunlaşmış olması dolayısıyla ülke ve millet üzerinde iktidarını mutlak manada tesis etmişti.[335]

---

kurultayda da laiklik ilkesi altı oktan biri olarak kabul edilmişti. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı*, Ankara 1931, s. 30; Gotthard Jaschke, *a.g.e.*, s. 96; Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.22; Tuğrul Yürük, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2005, s.58; Bülent Tanör, *Kuruluş*, s.108. Ayrıca Türk demokrasisinde çok partili hayata geçiş denemelerinden birisi olan ve 12 Ağustos 1930 'da Ali Fethi (Okyar) liderliğinde kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın parti tüzüğünde de laiklik vurgusu yapılmaktaydı. "Serbest Cumhuriyet Fırkasının Programı", *Vakit*, 13 Ağustos 1930.

[330]Gülnihal Bozkurt, Hukuk İnkılâbının Nedenleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.73.

[331] Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Cumhuriyet*, İleri Yayınları, İstanbul 2006, s.318-319

[332]*T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre IV, Cilt V, 3 Aralık 1931, s.2-3.; Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin 1908-1948 Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62/1, Ankara 2007, s.240-241; Mehmet Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", *Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, ATAM Yayınları, Cilt: II, Ankara 2016, s.1155vd.; Gotthard Jaschke, *a.g.e.*, s.21

[333] Ethem Ruhi Fığlalı, *Atatürk, Din ve Laiklik*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s.103.

[334] Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s. 192

[335]Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2010, s.246vd.; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s.60; Hüseyin Aydın, *Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, Emin Yayınları, Bursa 2010. s.244.

C) Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçe İbadet ve Ezan Tartışmaları

Cumhuriyet'in ilânından sonra yeni rejimin fikir, kurum ve teşkilatlarıyla yerleşmesiyle birlikte Türkçe ibadet ve ezan tartışmaları da kendisini göstermeye başlamıştı. Artık sosyal ve siyasi alanda köklü yenilikler yapılırken dinde de benzer değişikliklerin yapılması istenmişti.[336] Bundan dolayı, II. Meşrutiyet döneminde hayli tartışmalara sebep olan ve 1923'ten itibaren dini ıslahatın ilk adımı olarak telakki edilen Kur'an tercümelerinde büyük bir artış yaşanmaya başlanmıştı. Ortaya çıkan bu tercümelerin bir kısmı dini reform gayretiyle, bir kısmı da ticari sebeplerle meydana getirilmişti.

Bu dönemde Kur'an tercümesi neşreden ilk kişilerden birisi asker kökenli olan Cemil Said (Dikel) Bey'di.[337] Osman Ergin, "Türkçe Kur'an-ı Kerim" adıyla piyasaya sürülen bu eserde baskı tarihi yoksa da 1923 yılından itibaren neşredilmeye başlandığını ve Cemil Said Bey'in bu tercümeyi Arapça aslından değil, müsteşrik Kazimireski'nin Fransızca "Le Koran" isimli tercümesinden Türkçeye naklettiğini iddia etmiştir.[338]

Tercüme yayınlandıktan sonra uzman kişiler tarafından tetkik edilerek, muhtelif mecmua ve gazetelerde eserin hata ve yanlışlarıyla ilgili eleştiri yazıları ve reddiyeler kaleme alınmıştı. Diyanet İşleri Riyaseti, eseri inceledikten sonra Rıfat Börekçi'nin imzasıyla yayınladığı tebliğde, Cemil Said Bey'in eserinin muharref/tahrif edilmiş bir eser olduğu belirtilmiş ve Müslümanların bu tarz eserlere itibar etmemesi uyarısında bulunulmuştu.[339]

Üstelik bu tercümeye yalnızca Diyanet İşleri Riyaseti'nden değil, dönemin diğer ulema ve münevverleri tarafından da, eserin noksanlıkları ifşa edilerek reddiyeler yapılmış ve eleştiri yazıları kaleme alınmıştı. Nitekim, Diyanet İşleri Riyaseti'nin mezkûr açıklama ve ikazı sonrasında Tevhid-i Efkâr gazetesinin İslâmi meseleler yazarı ve Mehmed Akif'in de damadı

---

[336] Ramazan Yazçiçek, *Milli Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2008, s.122,123; Ahmet İnsel, Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan inkılaplarla din kurumunun artık bütünüyle devlet kontrolüne girdiğini ve milli bir din oluşturulma gayreti içerisinde olunduğunu, bunun da kemalizmi jakoben düşünceye daha fazla yaklaştırdığını söylemiştir. Ahmet İnsel, *Kemalizm*, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.22.

[337] Cemil Said Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Dücane Cündioğlu, "Bir Kur'an Mütercimi; Cemil Said'in Kendi Kaleminden Özgeçmişi", *Dergâh*, IX/100, Haziran 1998, s. 46-47.

[338] Osman Ergin, *a.g.e*, cilt: V, s. 1611; Cemil Said Bey, eserinin mukaddimesinde, bugüne kadar Kur'an'ın Türkçe bir tercümesinin belki hata olur endişesiyle yapılmadığını fakat artık dinine âşık olan Türk milletini, Kur'an-ı Kerim'in yüksek manasını anlamak lezzetinden mahrum bırakmanın da doğru olmadığını beyan etmektedir. Cemil Said, *Türkçe Kur'an-ı Kerim*, t.y, s.4-5.

[339] "Türkçe Kur'an-ı Kerim Hakkında Diyanet İşleri Riyaseti'nin Bir İkazı", *Tevhid-i Efkâr*, nr: 1177, 4 Teşrinievvel 1340/1924, s.5; *Sebilürreşad*, sayı: 620, 9 Teşrinievvel 1340, s.349.

olan Ömer Rıza Bey, Cemil Said'in bu tercümesindeki yanlışlıkları ortaya koyarak uzun bir makale kaleme almıştı.[340]

Esere reddiye yapan diğer bir kişi ise ulemadan Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'ydi. Ahmed Hamdi Efendi, tercümenin ismi, başta olmak üzere birçok noktasındaki hatalara dikkat çekmiş ve Cemil Said Bey'i tanımamakla birlikte, eserini okuduktan sonra kendisinin İslâmi ilimlere ve Kur'an lisanına katiyen vâkıf olmadığına kanaat getirdiğini söylemişti.*"*[341]

Cumhuriyetin ilanının hemen ardından yayımlanan "Nuru'l Beyan – Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi" isimli diğer bir tercüme, bir ilmi heyet tarafından hazırlanmıştı. Hüseyin Kâzım Kadri (Şeyh Muhsin-i Fani) tarafından tashih edilerek "Kütübhane-i İslâm" sahibi Tüccarzade İbrahim Hilmi vasıtasıyla 1924 yılında yayımlanmıştı. Eserin önsözünde Tüccarzade İbrahim Hilmi on beş senedir, bir Türkçe Kur'ân tercümesi için çalıştığını ifade etmişti.[342] Birçok yanlışlarla dolu olan bu tercümenin yayınlanması sonrasında Sebilürreşad mecmuasında eleştiri yazıları kaleme alınarak, bilhassa eserin yayıncısı bulunan İbrahim Hilmi eleştirilmişti.[343]

Ayrıca bu tercümeyle ilgili birçok yerlerden Diyanet İşleri Riyaseti'ne müracaatlar olmuş ve piyasaya sürülmekte olan bu tercümenin güvenilirliğiyle ilgili sorular sorulmuştu.[344] Bunun üzerine Diyanet İşleri Riyaseti, basılan formaları gözden geçirdikten sonra Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi, bu tercümeyle ilgili gazete ve mecmualar vasıtasıyla Müslümanlara, "Beyan-ı Hakikat" başlığıyla bir tebliğ yayınlayarak, bu tercümelerin hem lisan hem de ilim açısından birçok kusurlar barındırdığı ve bazı ayetlerin tamamen yanlış çevrildiği için

---

[340]Ömer Rıza, "Yeni Kur'an-ı Kerim Tercümesi", *Tevhid-i Efkâr,* nr: 1178, 5 Teşrinievvel 1340/1924, s.3; Ömer Rıza Bey'in Avrupa ve Amerikalı muharrir ve mütefekkirlerin Kur'an-ı Kerimin ulviyetiyle ilgili mütalaaları ve Kur'an'ın akaidi, lisanı ve yapılan tercümeleri muhtevalı bir eseri de bulunmaktadır. Bkz: Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1967.

[341]Ahmed Hamdi Akseki, "Türkçe Kur'an", *Sebilürreşad,* , sayı: 624, Kasım 1340, s. 403-406.

[342]*Nuru'l Beyan-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi*, Matbaa-i Amire, Nşr: İbrahim Hilmi, İstanbul, 1340

[343]*Sebilürreşad*, "Kur'an-ı Kerim Tercümesi", 17 Nisan 1340, sayı:597, s.387-388. İbrahim Hilmi'nin 1914'te neşretmeye başladığı ve daha sonra yasaklanan Kur'an tercümesini Suriyeli Hıristiyan Zeki Megamiz'e yaptırdığını Osman Ergin'e istinaden söylemiştik. Ancak Sebilürreşad mecmuasında verilen bilgilerde ise, Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin 1914'te neşrettiği tercümenin Giritli bir kişi tarafından Kur'an'ın Fransızca tercümesinden Türkçeye nakledildiğinden ve daha sonra 1923 senesinde Suriyeli Hıristiyan olan Zeki Megamiz'e bir tercüme yaptırmak istediğinden ancak yine hükümetin alakadar olmasıyla bu işin de akamete uğradığından bahsedilmektedir. Nitekim Tüccarzade İbrahim Hilmi daha sonra Nuru'l Beyan'ı hazırlayan heyeti bularak tercümeyi onlara yaptırmıştır. Sebilürreşad'daki konuyla alâkalı yazılar için bkz: "Yeni Kur'an Tercümesi", *Sebilürreşad*, 18 Eylül 1340, sayı: 617, s.289-290; "Kur'an-ı Kerim Tercümesi", *Sebilürreşad*, 10 Nisan 1340, sayı:596, s.377-378.

[344] "Kur'an Tercümeleri: Nuru'l Beyan Hakkında Diyanet İşleri Riyasetinin Bir Tebliği", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1340(1924), s.2

kesinlikle güvenilemeyeceği hatta ilmi olarak zayıf olan kimseleri yanlışa sürükleyeceği ikazını yapmıştı.[345]

Tevhid-i Efkâr gazetesi bu yazının altına, adı geçen tercümeden başka tercümelerin de bulunduğunu ifade ettikten sonra bunların da Diyanet İşleri Riyaseti tarafından itimada şayan olup olmadıklarının araştırılıp, halka bildirilmesi gerektiğini not düşmüştü.

1) Hükümetin Kur'an'ın Yeni Bir Türkçe Tefsir ve Tercümesini Hazırlatma Girişimi

Ortaya çıkan Kur'an tercümelerinin, Müslümanlara İslâm ahkâmını aslından öğrenme imkânı sunmadıkları hatta tam tersine Kur'an'ın manasını tahrif ettikleri anlaşılınca, basında uzun zamandır tartışılan Türkçe tefsir ve tercüme meselesi[346] 21 Şubat 1925 günü TBMM'nde Diyanet İşleri Riyaseti'nin bütçe görüşmeleri sırasında da tartışıldı. Bu tartışmaların odak noktası sahih bir Türkçe Kur'an tercümesi isteğiydi. Anlaşılan o ki; hükümet, meclis eliyle olaya el atarak, öteden beri dillendirilen bu dini ihtiyacı ortadan kaldırmak ve Müslümanların bu arzusunu yerine getirmek istemişti.

Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey, altında elli mebusun imzası olan ve "bir heyet-i ilmiye tarafından Kur'an'ın tefsir ve tercüme edilmesini" isteyen bir takrir vermiş ve bu iş için de diyanet bütçesine ek olarak yirmi bin lira tahsisat istemişti.[347] Kendisi meclis kürsüsünde konuyla alâkalı, Kur'an'ın Türkçe tercümesinin bir ihtiyaç haline geldiğini ancak rastgelenin bu işe teşebbüs ettiğini dolayısıyla içi yanlışlarla dolu bir sürü Kur'an tercümesinin ortaya çıktığını ve bu mühim işin ihtisas sahibi ilmi bir heyet tarafından tefsiri bir tercüme şeklinde yapılması gerektiğini söyleyerek yirmi bin liralık bir ödenek istemişti.[348]

---

[345] "Beyan-ı Hakikat: Müslümanlara", *Sebilürreşad*, 1 Mayıs 1340(1924), sayı:599, s.7-8; "Kur'an-ı Kerim Tercümeleri Hakkında Müslümanlara Beyan-ı Hakikat", *Tevhid-i Efkâr*, 30 Nisan 1340(1924), s.3; "Kur'an Tercümeleri: Nurul Beyan Hakkında Diyanet İşleri Riyasetinin Bir Tebliği", *Hâkimiyet-i Milliye,* 28 Nisan 1340(1924), s.2

[346] Kazım Karabekir, 14 Ağustos 1923'te heyet-i ilmiye şerefine Türk Ocağı'nda verilen ziyafette Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine; "*Evet Karabekir, Arap oğlunun yavelerini Türk oğullarına öğretmek için Kur'an'ı Türkçeye tercüme ettireceğim. Ve böylece de okutacağım. Ta ki, budalalık edip de aldanmasınlar*" dediğini nakletmektedir. Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, s.159; *Kazım Karabekir Anlatıyor*, s.94.

[347] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi: II, İçtima: 61, cilt:14, s.212, (21.2.1341)

[348] *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi: II, İçtima: 61, cilt:14, s.212, (21.2.1341)

Daha sonra meclis kürsüsüne çıkan Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi de Azmi Bey'e destek veren bir konuşma yapmış ve bugün Kur'an-ı Kerim'in bizi ya dinli ya da dinsiz yapacağını ifade ettikten sonra ulemadan bir heyetin bu işi görmesini ve Kur'an'ın ne olduğunun artık anlaşılması gerektiğini söylemişti.[349]

Bu görüşleri destekleyen vekillerden birisi de Denizli mebusu Mazhar Müfit idi. O, Kur'an-ı Kerim tercüme ve tefsirine ilaveten hadislerin de tevil edilmesini ve bunun içinde bir ilmi heyetin oluşturulmasını istemişti. Bununla da yetinmeyen Mazhar Müfhit Bey, tahrifat eseri olan Türkçe tefsir ve tercümelerle ilgili neler yapıldığını, ne gibi tedbirler alındığını, Diyanet İşleri Riyaseti'nden sormuştu.[350]

Başvekil Ali Fethi Bey, bu eleştiri ve tekliflerden sonra kürsüye çıkmış ve Kur'an'ın tahrifine karşı alınacak en büyük tedbirin, Kur'an'ın ilmi bir heyet ve ihtisas sahibi kişiler tarafından Türkçe tercümesinin yapılması olacağını söylemişti.[351] Diyanet İşleri Reisi adına cevap veren Ahmed Hamdi Aksekili'ye göre ise şimdiye kadar yayımlanan bu eserlere Müslümanları ikaz bağlamında gerekli reddiyeler yapılmıştı. Ancak daha fazlası için Diyanet İşleri Riyaseti'nin bütçesi yeterli değildi.[352]

Sonunda elli üç mebusun imzası bulunan takrir metni oylamaya sunuldu ve kabul edildi. Söz konusu takrire göre uzman bir ilmi heyet tarafından yapılacak Kur'an'ın Türkçe tercüme ve tefsiriyle İslâmi eserlerin tercümesinin yanı sıra İslâm aleyhinde yayınlanan yabancı eserlere cevap niteliğinde eser hazırlamak için ilgili bütçeye 20.000 lira ilave edildi.[353] Ancak bu

---

349 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt:14, s. 212-213; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Kur'an'ın Türkçe tercümesinin yapılmasının sadece din kitabını anlamak isteğinden ileri gelmediğini, bunun aynı zamanda uluslaşmanın da bir gereği olduğunu ifade etmiştir. Nitekim her yerde uluslaşma, ilk olarak din kitabının milli lisana tercüme edilmesiyle başlamaktaydı. Ona göre; Kur'an-ı Kerim'i kendi ana dilimize çevirmeyi başarabilirsek hem dilimizi Arapçanın etkisinden kurtararak yozlaşmasını engelleyeceğiz, hem de kendi dilimizi artık Arapçadan aşağı görmekten vazgeçeceğiz. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi, Kur'an Nedir?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/II, 1952, s.34.

350 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cild:14, s. 217.

351 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cild:14, s. 218.

352 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cild:14, s. 219.

353Takrir metni şu şekildeydi:
"Riyaseti Celileye;
Bazıları tarafından Kur'an-ı Kerim'in hata-âlûd bir surette lisanımıza tercüme ve neşredildiği görülmektedir. Bu kitab-ı celilin elyevm mevcut olan Türkçe tefsirleri dahi ihtiva ettiği meanii dakikayı ifadede kasır olduğu cihetle mütehassis bir heyet-i ilmiye tarafından Kur'an-ı Azimüşşan'ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza lisanımıza tercümesi elzem olan bazı asarı İslâmiyenin nakil ve tercümesi ve dini İslâm aleyhinde intişar eden asarı ecnebiyeyemukabeleten neşriyatta bulunmak üzere 214 ncü fasla sekizinci madde olarak" 20 000 liranın zam ve tahsisini teklif eyleriz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt: 14, s.222.

takriri eksik bulan bazı vekiller, hadis-i şeriflerin de tefsir edilmesini istediler. Buna ek olarak bu ilmi heyetin kaç kişiden oluşacağı ve vazifelerinin belirlenmesi gibi konular da tartışıldı ve sonunda takrir yeni şekliyle kabul edildi.[354]

Karar çıkarıldıktan sonra sıra Kur'an ve hadisi-i şerifleri tercüme ve tefsir vazifesini ifa edecek ilmi heyetin oluşturulması safhasına gelmişti. Bu hususla ilgilenen kişi, Diyanet İşleri Riyaseti adına müşavere heyetinden Ahmed Hamdi Aksekili çalışmalara başlamıştı. Yapılan araştırmalardan sonra o sırada Mısır'da bulunan Mehmed Akif Bey, Kur'an meali; Elmalılı Hamdi Efendi, tefsir ve Babanzade Ahmet Naim Bey de Buhari-i Şerif tercüme ve şerhiyle görevlendirildi.[355]

Esasen Mehmed Akif de Kur'an ayetlerinin yeniden yorumlanmaya muhtaç olduğunu düşünüyordu. Çünkü son dönemlerde ortaya çıkan bilimsel buluşların birçoğu Kur'an'da mevcuttu. Bu hakikatler de ayetler vasıtasıyla yeniden ortaya konulmalıydı.[356] Ne var ki Mehmed Akif, meal konusunda ilk başta hayli tereddüt içerisindeydi. O, bu işin zorluğunun ve sorumluluğunun farkındaydı.[357] Fakat onu tereddüde sevk eden en önemli sebep, eserinin Türkçe namazlarda kullanılmak istenmesi endişesiydi. Zaten dönem buna da uygundu. Esasen yakın dostları kendisine bir meal hazırlaması için II. Meşrutiyet yıllarından beri rica ve ısrar etmelerine rağmen o bunu kabul etmemişti.[358]

Diyanet İşleri Riyaseti, o sırada Abbas Halim Paşa'nın daveti sebebiyle Mısır'da bulunan[359] Mehmed Akif'e bu iş için müracaat ettiğinde, o yine bu teklifi kabul etmemişti. Ahmed Hamdi Efendi, birçok kere Mehmed Akif ile Türkiye'ye geldiği zaman[360] görüşmüş ancak bir netice alamamıştı.[361] Daha sonra Elmalılı Hamdi Efendi, araya konularak Mehmed Akif ile görüşülmüş ve Elmalılı Hamdi Efendi, tercüme yerine meal kavramını ortaya atmış ve

---

354 *"Kur'an-ı Kerim ve Ahadisi Şerife Türkçe Tercüme ve Tefsir Heyeti Muhasses ücret ve masarifi". T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt:14, s. 227.
355 Mehmet Ünal, "Bir Mukavele'nin Serencamı: Mehmet Akif'in Akim Kalan Meali Üzerine", *Diyanet İlmi Dergi*, 44/1, 2008, s.14; Davut Akyüz, *Mehmet Akif Ersoy'un Tefsirciliği, Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Akif Ersoy*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s.62.
356 Ahmed Cerrahoğlu, *Bir İslâm Reformatörü Mehmet Akif*, İstanbul Matbaası, 1964 s.20
357 Hasan Basri Çantay, *Akifname*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966, s.40.
358 Hasan Basri Çantay, *a.g.e*., s.214; Eşref Edip, *Mehmed Akif Hayatı–Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1962, s.188; Dücane Cündioğlu, *Bir Kur'ân Şairi-Mehmed Akif Ersoy ve Kur'an Meali*, Birun Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2000, s.33-34.
359 M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, Işık Yayınları, İstanbul, 2004, s. 134.
360 Mehmed Akif Bey 1925 Mayıs'ında, yani meclisin Türkçe bir tercüme yazdırma kararından 2-3 ay sonra Kahire'den İstanbul'a dönmüştür. M. Ertuğrul Düzdağ; *a.g.e*, s.129
361 Hasan Basri Çantay, *a.g.e*., s.331-332

sonunda Mehmed Akif'i yumuşatarak ikna etmiş[362] ve Mehmed Akif de tercüme-meal işine başlamıştı.[363]

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Kur'an'ın meal kısmını Mehmed Akif Bey, tefsir kısmını ise Elmalılı Hamdi Efendi hazırlayacaktı. İlk olarak işe resmi hüviyet vermek amacıyla noter vasıtasıyla bir mukavelename imzalanması kararlaştırılmıştı. Sonunda bu mukavele, Diyanet İşleri Riyaseti adına Ahmed Hamdi Aksekili ile Elmalılı Hamdi Efendi ve Mehmed Akif arasında 26 Ekim 1925 (Teşrinievvel 1341) Pazartesi günü Beyoğlu 4. Noteri'nde imza edildi.[364]

Hemen çalışmaya başlayan heyetten Elmalılı Hamdi Efendi, tamamladığı cüzleri Ankara'ya Diyanet İşleri Riyaseti'ne göndermiş ve vaad edilen tahsisatını almıştı. Ancak Mehmed Akif, bitirdiği tercümeleri Ankara'ya göndermemiş ve tekrar tekrar inceleme ihtiyacı hissetmişti. Nitekim O, tümünü bitirdikten sonra meali riyasete ulaştırmayı düşünüyordu.[365] Ancak Diyanet İşleri Riyaseti bir an önce bu meali yayımlamayı düşündüğü için Mehmed Akif'e tazyik uygulamaktaydı. Mehmed Akif ise her seferinde tüm ayetlerin mealini bitirmedikçe göndermeyeceğini ifade etmişti.

Sonunda Mehmed Akif, yaptığı meallerin bir kısmını riyasete havale etmiş ancak 1926 Ramazan'ında vuku bulan ilk Türkçe namaz hadisesi ve bu gibi konularla ilgili bazı kişilerin dergi ve gazetelerde artık fikirlerini açık bir şekilde ifade etmeleri sonucunda, yeniden tashih

---

[362] İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s.35.
[363]Mehmed Akif Bey 1926 yılı bidayetinde tercüme işine başlamış ve 1929 yılı nihayetine doğruda müsveddeyi tamamlamıştır. M. Ertuğrul Düzdağ, *a.g.e*, s. 130
[364]**BCA**, 30-10-0-0/26-149-18; bkz: EK I; Mehmet Ünal, *a.g.m.*; s.16-18.; Mezkûr mukavelenameye göre; Diyanet İşleri Riyaseti, bütçesine ek olarak verilen yirmi bin liralık tahsisatın on iki bin lirasını Kur'an tercümesine tahsis edilmekteydi. Bu meblağın da biner lirası her iki tarafa da peşin olmak suretiyle ödenecek, kalan kısmı ise birinci cüz tamamlandığında yüz seksen altışar lira, kalan yüzlerin teslim edilmesi akabinde de her biri için yüz altmış altışar lira mukassatan (taksitli) ödenecekti. Yani işin nihayetinde her iki müellife de altışar bin lira tahsisat verilmiş olacaktı. Yine bu belgeye istinaden eserlerin muhtevası olarak, tefsirde önce ayet sonra ayetin meali ve altına da tefsir ve izahı yapılacaktı. Tefsir kısmında ise ayetlerin birbirleriyle münasebeti, iniş sebepleri, kıraat, bazı terkip ve kelimelerin izahatı gibi hususiyetlerin nazar-ı dikkate alınacağı beyan edilmekteydi. Ayrıca münakaşa mevzuu ve tahrife müsait noktalarla alakalı olarak da tafsilatlı izahat yapılacak ve nasih ve mensuh ayetler de izah edilecekti. Mukavelede dikkat çeken ve özellikle üzerinde durulması gereken nokta ise hazırlanan tefsirde akaid konusunda Ehl-i Sünnet mezhebine, amelde ise Hanefi mezhebine riayet olunacağıydı. Eser tamamlandıktan sonra ilk neşir hakkı Diyanet İşleri Riyaseti'nin olacak ve tefsirden on bin adet basılacaktı. Ancak bu ilk baskının yüzde yirmisi yine müelliflerin hakkı olacak ve bu baskının şeklini de onlar belirleyecekti. Bundan sonraki baskılarda ise riyasetin bir hakkı bulunmayacaktı.
[365]Mehmet Ünal, *a.g.m.*, s.21

edeceği bahanesiyle riyasete gönderdiği tercümeleri geri istemiş ve artık bu işten tamamen vazgeçmişti.[366]

Anlaşılan o ki, Mehmed Akif, bazı şüphelere düşmüştü ve tereddüt içerisindeydi. Oysa Diyanet İşleri Riyaseti de bir an önce eseri yayınlamak amacındaydı. Bunun üzerine Mehmed Akif, Mısır'dan Fuat Şemsi Bey'e bir vekâletname göndermiş, onun vasıtasıyla imzaladığı mukavelenameyi fesh ederek, ilk avans olarak aldığı bin liralık tahsisatı da geri göndermiş ve tüm hak ve mesuliyetlerini Elmalılı Hamdi Efendi'ye devretmişti. Dolayısıyla Diyanet İşleri Riyaseti ile Elmalılı Hamdi Efendi arasında yeni mukavelename yapılarak, Mehmed Akif'in hissesine düşen altı bin lira da Elmalılı Hamdi Efendi'ye verilmek suretiyle Kur'an meali görevi de ona havale edilmişti.[367]

Peki, Mehmed Akif'in hazırladığı bu Kur'an mealine ne oldu? Eşref Edip Bey konuyla ilgili olarak 1932 senesinde Mısır'a gittiğinde, Mehmed Akif'in mealini incelediğini söylemişti. Kendisi eserin birçok yerinde alınmış notlar bulunduğundan, şaheser bir üsluba sahip olduğundan ve bunu da ancak Mehmed Akif'in yapabileceğinden bahsetmişti.[368]

Mehmed Akif Bey'in[369] bu Kur'an mealini tamamladığı biliniyorsa da tercümenin akıbeti meçhuldür. Kendisi Türkiye'ye gelirken nüshaları İhsan Hoca'ya emanet etmiş ve tekrar Mısır'a geri döneceği tarihe kadar saklanmasını kendisine telkin etmişti. Eğer Mısır'a tekrar dönemezse bu meali yakarak, imha etmesini istemişti.[370] İhsan hocaya, bu konu sonraki yıllarda defalarca sorulmuşsa da tatmin edici bir cevap alınamamıştı.[371]

Elmalılı Hamdi Efendi ise Kur'an meali yazma işine de başlamış ve Kur'an cüzlerinin tefsirlerini tamamladıkça incelenmek üzere Diyanet İşleri Riyaseti'ne göndermişti. Sonunda Elmalılı Hamdi Efendi, uzun gayretleriyle eserini bitirerek Diyanet İşleri Riyaseti'ne teslim etti. Böylece bu tefsirin 1935 yılında birinci cildi, 1936 yılında ikinci ve üçüncü ciltleri 1938

---

366 Fahri Kutluay, "Aydınlatılan İki Mühim Sır: Mehmet Âkif Mısır'a Niçin Gitmiş ve Hazırladığı Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesini Buraya Niçin Getirmemiş", *Sebilürreşad*, IV/99, 1951, s.374-376; Fatma Bostan Ünsal, "Batılılaşma ve Gelenek Arasında Şekillenen İslamcılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık*, İstanbul 2005, cilt: VI, s 87; Mehmet Ünal, *a.g.m.*, s.23

367 Eşref Edip, *a.g.e*, s. 192-193.

368 Eşref Edip, *a.g.e*, s.193-194.

369 Hasan Ali Yücel yıllar sonra Mehmet Akif'ten şöyle bahsedecektir: ""*İstiklal mücadelesinden sonra Mehmed Akif, cemiyette gördüğü değişimlere inanmadı ve inanmadığı için uymadı, Beş-altın sene memleketten uzak yaşamasının sebebi budur. Çünkü onun cemiyet telakkisi geriydi. Bir muharebede sıkı bir yürüyüş zarureti hasıl olduğu zaman, bacaklarında kudret olmayanlar, döküntüler arasında kalırlar*." Hasan Ali Yücel, "Mehmed Akif", *Akşam*, 4 Ocak 1937, s.6

370 M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İstanbul, 1989, s.66

371 Eşref Edip, *a.g.e*, sh:203; Dücane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi Mehmed Akif ve Kuran Meali*, s.156.

yılında da kalan altı cildi yayımlandı ve eser "Hak Dini Kur'an Dili" adıyla dokuz cilt (dokuzuncu cilt fihristtir) olarak tamamlandı.[372]

Esasen Elmalılı Hamdi Efendi'nin de bu tefsiri hazırlarken, Mehmed Akif gibi zihninde bir takım şüphe ve endişeler olduğu muhakkaktı. Ancak kanaatimize göre Hamdi Efendi de bazı şeylerin farkında olmasına rağmen işin bizzat içinde bulunarak hem tefsiri yapılacak olan ayetlerde hem de sonrasındaki işlerde yapılacak tahrifatı en azından asgariye indirmek niyetiyle bu teşebbüsünden vazgeçmemişti. Nitekim yaptığı meallerde daha çok devrik cümleler, Osmanlıca terkipler ve çok sade olmayan bir dil kullanarak buna hizmet etmişti.[373]

Üstelik Elmalılı Hamdi Efendi, eserinin mukaddimesinde bazı kavramları izah ederken tercüme kelimesine değinmiş ve Kur'an tercümelerinin sakatlığından bahsettikten sonra bunların asla Kur'an yerine kaim olamayacağını ve Kur'an üzerinde uzman olmak ve araştırma yapmak isteyen kimselerin hem Arapçaya hâkim bulunmaları hem de geçmiş tefsirlerden istifade etmelerinin zaruri olduğunu söylemeye ihtiyaç hissetmişti.[374]

Bu sırada Buhari-i Şerif'in tercümesi işi de Ahmet Naim Bey tarafından yapılıyordu. Fakat Ahmet Naim Beyin işin beşte birini tamamladığı sırada, 1934'te vefat etmesi üzerine kalan hadislerin tamamlanması vazifesi Kâmil Miras'a verildi. Bu tercüme ve şerhi, 1948'de tamamlandı ve 12 cilt olarak yayımlandı. Böylece Kur'an'ın Türkçe meal ve tefsiriyle Buhari-i Şerif'in tercüme ve şerh işi tamamlanmış oldu.[375]

Diğer taraftan meclisin bir tefsir hazırlatma kararı üzerinden henüz bir yıl geçmişti ki, Tüccarzade İbrahim Hilmi ilk defa olarak yıllar önce teşebbüs edip de bütünüyle neşredemediği ve –ifadesine binaen- ilmi bir heyete hazırlattığı Kur'an tercümesini 1926'da müderris İzmirli İsmail Hakkı'ya incelettirdikten sonra yayımlamıştı.[376] Ayrıca O, devrin şartlarına da atıf yaparak gelinen safhayı şu sözlerle ifade etmişti;

---

372 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: XV, İstanbul 1997, s.153

373 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili I,* Mukaddime.

374 Elmalılı Hamdi Efendi, bazı çevrelerden Kur'an tercümelerine "Türkçe Kur'an" denildiğini duyduğundan bahsettikten sonra "Türkçe Kur'an" diye bir ifadenin doğru olmadığını ve Kur'an'ın Arapça olduğunu ifade etmiştir. Hatta kendisi peygamberin Kur'an ayetlerini izah etmek amacıyla ortaya koyduğu hadislere bile Kur'an denilemeyeceğini söylemiştir. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili I,* Mukaddime.

375 Veli Ertan, "Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Prof. Kâmil Miras", *Diyanet Dergisi*, XXV, Ankara 1989, s.17; Nesimi Yazıcı, "Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Afyonlu: Prof. Kamil Miras", *Diyanet İlmi Dergi*, 37/1, Ocak-Şubat-Mart 2001, s.72

376 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, Maarifet Matbaası, İstanbul, 1344, s. 3

"*İşte hükümet-i cumhuriyemizin müsaadekârlığı sayesinde dini mübinimizi kendi dilimizle kendi idrakımızla anlamağa ve icra etmeğe başladığımız andan itibaren büyük bir himmetle Nuru'l Beyanı neşreyledim*."[377]

Yine bu dönemde Süleyman Tevfik[378] ve İzmirli İsmail Hakkı gibi kişiler de Kur'an tercümesi neşretmişlerdi. "Meani-i Kur'an" adıyla yayımlanan tercüme İzmirli İsmail Hakkı tarafından hazırlanmış ve Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin kütüphanesi tarafından yayımlanmıştı. Esasen İzmirli İsmail Hakkı, bu Kur'an tercümesinin ilk formasını 1924 senesi sonlarında neşretmeye başlamıştı.[379] Tüccarzade İbrahim Hilmi de 1926'da neşrettiği kendi Kur'an tercümesinde İzmirli İsmail Hakkı'nın, böyle bir Kur'an tercümesi hazırladığını ifade etmişti.

İzmirli İsmail Hakkı'nın yaptığı Kur'an tercümesi, o dönemde yayımlanan diğer tercümelerden farklılık göstermekteydi. Nitekim müellif, -neşrolunan Kur'an tercümeleri arasında belki de en ilmisi olan- eserinin mukaddimesinde, diğer Kur'an tercümesi yazan kişilerin kalıplaşmış ifadelerinin aksine, sözü meselenin can damarına; Türkçe ibadetin mümkün olup olamayacağına getirmişti. İzmirli İsmail Hakkı, Hanefi mezhebinin tercümeyle kıraate cevaz verdiğine temas ettikten sonra İmam Azam'ın bu fetvasından rücu ettiğini ifade etmiş ve tercümenin de asla Kur'an yerine kaim olamayacağını açıkça ifade etmişti.[380] Eldeki bilgilere göre, bu hususu açıkça dile getiren İzmirli İsmail Hakkı idi.

2) Hutbeler Meselesi

Bir topluluk huzurunda etkileyici konuşma anlamına da gelen Hutbe, İslâm terminolojisinde Cuma ve Bayram namazlarında minberde imam tarafından okunan dini öğütlerin adıdır.

---

[377]Tüccarzade**,** *a.g.e,* s.5

[378] Süleyman Tevfik, *Tercüme-i Şerife- Türkçe Kur'an-ı Kerim-*, Yeni Şark Kütübhanesi, 1926, önsöz.; Geniş bilgi için bkz: Dücane Cündioğlu, "Türkçe Kur'an Çevirilerinin Siyasi Bağlamında Bir Kur'an Mütercimi: Süleyman Tevfik", *Müteferrika*, Yaz, Sayı: 13, 1998, s.21-52; Muhammet Abay, "Türkçedeki Kur'an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* X/19-20, 2012, s.246

[379] İkdam Gazetesi, **"** *Meani-i Kur'an – Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi-",* 15 Eylül 1924, s.3

[380] İzmirli İsmail Hakkı, *Meani-i Kur'an - Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi-*, Milli Matbaa, İstanbul, 1343, s.3-6; Eserin ilk formasının 1924 sonlarında yayımlanmasından birkaç ay sonra Türkçe ibadet taraftarı olan Yusuf Ziya (Yörükan), bir yazı kaleme alarak İzmirli İsmail Hakkı'nın mukaddimedeki mezkûr ifadelerine şiddetle karşı çıkarak, İzmirli'nin hem Hanefi imamlarının, tercümeyle kıraatin caiz olduğunu hem de tercümenin aslının yerini tutamayacağını ifade ettiğini söylemiş ve bir takım sualler sorarak bunların kamuoyunun aydınlanması için açıklanmasını rica etmiştir. Yusuf Ziya, "Meani-i Kur'an – Kur'an Tercümesi Hakkında Münakaşa ve İzmirli İsmail Hakkı Beyden İstizah", *Mihrab,* 1 Nisan 1341, sayı:28, s. 159- 164.

İslâm'ın ilk yıllarında hutbeyi bizzat İslam peygamberi verirken, daha sonraki zamanlarda halifeler okumuş, Cuma namazını da kendileri kıldırmışlardı.[381] Ancak zaman içinde topraklar genişleyince halifenin bulunmadığı yerlerde, vekiller vasıtasıyla kılınan Cuma namazlarında da hutbeler hâkimiyet ve istiklâl nişanı olmak üzere yine halife adına okunmuştu.[382]

Bu uygulama, hilafet Osmanlılara geçtikten sonra da geçerli olmuş ve hatta Halife-i Müslimin sıfatına haiz olmaları nedeniyle, kendi sınırları içinde bulunmayan Müslüman topraklarda bile hutbeler, yine Osmanlı sultanı adına okunmuştu.[383] 1876'da kabul edilen Kanun-i Esasi'nin yedinci maddesinde de hutbelerde padişahın adının geçmesi, onun hâkimiyet haklarından olduğu ifade edilerek kabul edilmişti.[384]

Şurası gerçek ki, hutbeler baştan beri Arapça okunmaktaydı. Bu hutbeler çoğunlukla hatiplerin kendi ellerinden çıkan hutbeler olmayıp, genellikle hutbe mecmualarından alınan ve yıllar öncesinde, o günün şartlarına göre kaleme alınmış metinlerdi. Üstelik Arapça olması sebebiyle milletten Arapça bilmeyen hiç kimse bu hutbelerden bir şey anlamamaktaydı. [385]

Bundan dolayı ,1860'lardan beri Ali Suavi başta olmak üzere bazı Osmanlı aydınları anadilde hutbe meselesini gündeme getirmiş, özellikle II. Meşrutiyet devrinde bazı hatipler, hutbeleri Türkçe okumuş ve hatta bazıları bunları Türkçe hutbe adıyla da yayınlamıştı.[386] Aynı dönemde Kazanlı Halim Sabit hutbelerin içerik ve lisanıyla ilgili birçok yazı kaleme almış ve

---

[381]Mustafa Baktır, "Hutbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, cilt:18, s.425-426; Ayrıca bkz: Cahit Külekçi, "İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihinde Hutbe Uygulaması", *İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish orTurkic*, 8/7 Summer 2013, p. 307-321.

[382] İhsan Arslan, "İlk Türk- İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı:51, (Bahar) 2012, s.78 vd.

[383] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, Cilt: II, s.36-37

[384] Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *a.g.e*, s.31; Server Tanilli, *a.g.e*, s.25; Kemal Gözler, *Türk Anayasaları*, Ekin Kitabevi Yayınları, 1999, s.30; Mustafa Baktır, *a.g.m.*; s.428; Ancak 3 Mart 1924'te Hilafetin ilga edilmesinden sonra hutbelerde artık Cumhuriyet ve milletin saadet ve selametine dua edileceği ilgili makamlara tebliğ edilmiştir. *BCA*, 51-0-0-0/2-4-7 (bkz: EK II)

[385] Nesimi Yazıcı, *a.g.m.*, s.120; Osman Ergin, hatiplerin tahsil seviyesinin imamlardan yüksek olmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmişti. Zira haftada bir defa halkın huzuruna çıkıp dini meselelerle alâkalı Arapça hitabette bulunmak şüphesiz iyi bir tahsili lüzumlu kılmaktaydı. Neticede hatipler birkaç yüz sene önce o günün şartlarına göre hazırlanmış Arapça hutbeleri ezberleyerek hatta çoğu kere manasını kendilerinin de bilmediği hutbeleri halka okurlar ve Arapça bilmeyen cemaat de anlatılanlardan hiçbir şey anlamazdı. Bu ise Cuma namazının farzlarından biri olan hutbelerin, asli gayesini temin etmekten uzaktı. (Osman Nûri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.162-163)

[386]Akbıyık Camii imam ve hatibi olan İsmail Tahsin, birinci kısım olarak on iki hutbeden oluşan bir risale neşretmiştir. İsmail Tahsin, *Türkçe Hutbe*, İstanbul, 1341.

artık hutbelerle ilgili ciddi reformlar yapılması gerektiğini söylemişti.[387] 1914'de İslâm Dünyası isimli mecmuada Canpolat imzalı bir yazıda, hutbelerin Türkçe olması gerekliliğinden bahisle, bir mahalle camiinde hutbenin Türkçe okunmasından ve halkın bunun karşısındaki hissiyatından bahsedilmiş ve sonunda "*Gönül isterdi ki bu beliğ sözler Ayasofya'nın yüksek kubbesinde çınlasın."* ifadeleri kullanılmıştı.[388]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hutbe konusunda Mustafa Kemal Paşa, ilk defa düşüncelerini 1 Mart 1922'de BMM'nde yaptığı konuşmada dile getirmiş ve hutbelerin "halkın anlayacağı dille okunmasını" isteyerek şöyle demişti;

> *"Efendiler! Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhani, ahlâki gıdalarına en âli, en feyyaz membâlardır. Binaenaleyh camilerin ve mescitlerin minberlerinden halkı tenvir ve irşad edecek kıymetli hutbelerin muhteviyatına halkça ıttıla imkânını temin Şer'iye Vekâleti Celilesi'nin mühim bir vazifesidir. Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla ruh ve dimağa hitab olunmakla ehli İslâm'ın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat; buna nazaran hütebayı kiramın haiz olmaları lâzım gelen evsafı ilmiye, liyakati mahsusa ve ahvali âleme vukuf, haizi ehemmiyettir. Bütün vaiz ve hatiplerin bu ümniyeye hadim olacak surette yetiştirilmesine Şer'iye Vekâleti'nin sarfı makderet edeceğini ümid ederim."*[389]

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, Türkçe hutbenin gerekliliğini üstü kapalı ifade etmişti. Ancak Şubat 1923'te İzmir'e giderken uğradığı Balıkesir'de, Zağanos Paşa Camii'nde benzer sorularla karşılaşmış ve hutbelerin milletin fikri hissiyatıyla, lisanıyla ve devrin icaplarıyla uyum içinde olması gerektiğini söylemişti. Ayrıca Hz. Peygamber ve Raşit halifelerin

---

[387] Halim Sabit, hutbelerle ilgili asıl maksadın, halkın anlayabileceği metinler olması gerektiğini söyledikten sonra hutbeyi anlatmanın yanında anlamanın da sünnet olduğunu ifade etmiştir. Çünkü İslâm Peygamberi, kendi döneminde hutbe okur ve ashabı da okunan hutbeleri anlardı. Bunun yanında Halim Sabit, bir seferinde Kureyş dışından bir topluluğa peygamberin, o topluluğun kendi lehçesiyle hutbe okuduğuna dair bir hadisin varlığından da söz etmektedir. Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sıratı Müstakim,* I/XIII, 6 Teşrinisani 1324, s.200.

[388] Can Polat, "Türkçe Hutbe", *İslâm Dünyası,* sayı: XXI, 6 Kanunisani 1329 (19 Ocak 1914), s.332-334

[389] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi: III, cilt: XVIII, (1.3.1338), s.8-9; Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1987, s.76-77; Ayrıca M. Kemal Paşa Ocak 1923'te İzmit Basın Toplantısı'nda, sual üzerine hutbeler meselesine de kısaca değinmiş ve "her başında sarık bulunan kişilerin bi-mana şeyleri halkın kafasına sokmalarına müsaade edilmeyeceğini" ifade etmiştir. İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969, s.48; *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit konuşmaları*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 67; *Eskişehir- İzmit Konuşmaları 1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s.136

devirlerinde de hutbelerin, o devrin siyasi, mali, idari, içtimai ve askeri meselelerine göre yazılıp okunduğunu ve Türkiye'de de hutbelerin, Türkçe ve zamanın şartlarına uygun olması gerektiğini ifade etmişti.[390]

Esas olarak hutbe meselesinin Cumhuriyetin ilanından sonra gündeme geldiğini ve 21 Şubat 1925'de Diyanet İşleri Riyaseti bütçe görüşmelerinde tartışıldığını görmekteyiz.[391] Söz konusu görüşmelerde Kur'an-ı Kerim tefsir ve tercümesinin yanı sıra, hutbelerin Türkçe okunması ve bunun için de bir hutbe mecmuasının oluşturulması istenmişti. Özellikle Karesi Mebusu Vehbi Bey, Diyanet İşleri Riyaseti'nden ricada bulunarak halka kendi dilinde hitap edilmesini ve hiçbir peygamberin kavmine kendi lisanı dışında hitap etmediğini ifade ederek hitabet makamının da uyku makamı olmadığını ve hutbe konularının da artık zamana uygun olması gerektiğini söylemişti.[392] Mazhar Müfit Bey ise Vehbi Bey'i destekler şekilde hutbelerde "hamdele ve salvele"den sonra Türkçe hitap etmenin hiçbir sakıncasının olmadığını söylemişti. Örnek olarak da Birinci Cihan Harbi yıllarında Türkçe hutbelerin okunduğunu dile getirmişti.[393]

Şeyh Safvet Efendi de hutbelerin Türkçe okunmasının bir ihtiyaç olduğunu belirtmekle birlikte bugünkü mevcut hatiplerle bu işin yapılmasının güç olduğunu söylemişti. Bunun sebebi, hatiplerin Arapçayı da hutbe mecmualarından okumalarıydı. Bundan dolayı, Şeyh Safvet Efendi, bir ilmi heyetin Türkçe bir hutbe mecmuası hazırlamasının gerekli olduğunu ifade etmişti. Yapılan konuşmalardan sonra aynı gün Kangırı (Çankırı) mebusu Talât ve Ziya Beyler, Türkçe hutbelerin kıraatinin mecburi tutulması ve bu amaçla bir Türkçe hutbe mecmuası hazırlanmasını içeren bir takrir verdiler. Fakat bu takrir, oylamaya sunulmadan evvel Meclis Başkanı, bunun bir "temenni takriri" olduğunu ve dolayısıyla Başvekâlete sunulması gerektiğini bildirmiş ve takrir mebusların da onaylamasıyla 22 Şubat 1925'de

---

[390] *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.95-97; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 99-100.

[391] Bu konu zaman zaman gündeme gelmekteydi. Nitekim meclis Ankara'ya taşındıktan birkaç ay sonra Dersim Mebusu Abdülhak Bey, hutbelerin Arapça okunduktan sonra Türkçe manalarının da okunması için bir takrir vermişti. Ancak meclis reisinin yaptığı oylama sonucunda müzakereye değer bir takrir olarak görülmediği için konu, layiha ve şer'iye encümenlerine havale edilmişti. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi: I, cilt: IV, içtima: 76, 30 Eylül 1336 (1920), s.453.

[392] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt:14, s. 214-215

[393] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, cilt:14, s. 216

TBMM tarafından Başvekâlete gönderilmişti. Başvekâlet ise meclis tarafından gönderilen bu takriri inceledikten sonra aynı gün Diyanet İşleri Riyaseti'ne göndermişti.[394]

Bunun üzerine harekete geçen Diyanet İşleri Riyaseti, Türkçe bir hutbe mecmuası hazırlanması için mesaiye başlamış ve bu çalışma 1927'de tamamlanarak "Türkçe Hutbe" adıyla yayımlanmıştı. Yazarı belli değilse de yazarının Ahmet Hamdi Aksekili olduğu açıktı.[395] Bu eser, Ramazan ve Kurban Bayramı hutbeleri de dâhil olmak üzere bir senelik ihtiyacı karşılamak için toplam olarak elli bir hutbeden meydana gelmişti. Eserin ön sözünde Diyanet İşleri Reisi sıfatıyla Rıfat Börekçi, hutbeler hakkında birtakım malumatlar verdikten sonra hutbelerin tamamen Arapça olması dolayısıyla bu lisanı bilmeyen halkın, hutbelerdeki nasihatlerden mahrum kaldığını dolayısıyla hutbelerin zikrullah, salât ve selam gibi kısmının Arapça, vaaz kısmının ise Türkçe okunmasının, (daha doğrusu ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin Türkçe meallerinin okunmasının) daha uygun olduğunu belirtmişti. Bu sebeple Diyanet İşleri Reisi'ne göre; ilk olarak elli bir hutbeden oluşan bir mecmua hazırlatılmış ve milletin istifadesine sunulmuştu.[396]

Esasen Türkçe hutbe meselesi Rıfat Börekçi için yeni değildi. O, üç sene önce gazetelere verdiği beyanatta, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin tercümesinin gerekli olduğunu ve ilmi bir heyet tarafından bu işin halledileceğini ifade ettikten sonra hutbelerin Arapça okunduktan sonra Türkçe tercümesinin de okunması gerektiğini söylemişti. Fakat, Rıfat Börekçi'nin bir endişesi vardı. O da hutbelerin Türkçeleştirilmesi sonrasında namaz surelerinin de Türkçeleştirilmesiydi. Bu yüzden yeni bir Arapça hutbe mecmuası düzenlemeyi düşündüklerini dile getirmişti.[397]

---

[394] *BCA*, 30-10-0-0/7-41-31 (*EK: III*); Takrir metni şu şekildeydi: **"Diyanet İşleri Riyaseti Fazilanesine; Türkçe bir hutbe tertib ve neşriyle Türkçe hutbe kıraatinin mecburi tutulması hakkında Kangırı mebusu Talât ve Ziya Beyler tarafından verilen ve Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesi'nin 22/2/341 tarih ve 7/97/1232 numaralı tezkiresiyle başvekalete tevdi olunan temenni takriri suret-i musaddıkası ifa-ı muktezası ricasıyla leffen takdim edilmiştir efendim."**

[395] Nesimi Yazıcı, *a.g.m*, s.121

[396] *Türkçe Hutbe*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1927, s.6-7; Diyanet İşleri Riyasetinin, 1928 yılında ikinci baskısını yaptığı bu Türkçe hutbe mecmuasının, zaman içinde mevcut nüshalarının kalmaması ve bu eserin o günkü zamanın şartlarına göre hazırlandığını dile getirmesi ve yeni mevzuların da hutbelerde halka anlatılmasını istemesi neticesinde Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyeti Azasından Ahmed Hamdi Akseki tarafından 1936 yılında ilk cildi, 1937 yılında da ikinci cildi olmak üzere ve hutbe adedi de üç katına çıkarılarak yeni bir hutbe mecmuası yayımlanmıştır. Ahmed Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936.

[397] "Diyanet İşleri Reisi'nin Beyanatı", *İleri*, nr:2238, 13 Mayıs 1340/1924, s.3

İlgi çekicidir ki, Rıfat Börekçi'nin bu endişesi Sebilürreşad Dergisi tarafından eleştirildi. Nitekim, dergide yer alan yazıda Rıfat Börekçi'nin hutbelerin Türkçeleştirilmesinin namazdaki sûrelerin de Türkçeleştirilmesine yol açacağı ve bunun da halkta hoşnutsuzluk yaratacağı tarzındaki düşüncelerine karşı; "acaba halktaki hoşnutsuzluklar ortadan kaldırılırsa namazda Türkçe kıraat mümkün olabilecek mi?" sorusu sorulmuştu. Ayrıca, Rıfat Börekçi'nin asla bu çerçevede düşünmediği dile getirilerek yanlış anlamalara meydan vermemek için Diyanet İşleri Reisi'nden ifadelerini tashih etmesi rica olunmuştu.[398] Bu talep üzerine yeniden açıklama yapan Rıfat Efendi, gazetecilerle yaptığı o mülakatta, Türkçe ibadetin hiçbir zaman mümkün olmayacağı ifade edilmesine rağmen gazetelerde bu kısmın tahrif edildiğinden ve beyanatın da, bazı yerlerini terk etmek ve bazı yerlerine de ilâveler yapmak suretiyle neşredildiğinden bahsetmişti.[399] Sonuç olarak Rıfat Börekçi, birkaç yıl sonra Türkçe hutbe mecmuası hazırlatmış ve önsözünde de yukarıda naklettiğimiz açıklamayı yapmıştı. Kanaatimizce bunda siyasi çevreler dahil kamuoyu baskısı etkili olmuştu.

3) 1932 Ramazanına Giderken Bir Dönüm Noktası: 1926 Ramazanı (15 Mart – 12 Nisan)

Dini ıslah hareketi veya dinde reform adına şimdiye kadar ortaya atılan düşüncelerden, Kur'an'ın Türkçe bir tercümesi ve hutbelerin Türkçeleştirilmesi meselesi halledilmişti. Şimdi sıra namazdaki sûrelerin Türkçeleştirilmesine gelmişti. Nitekim bu konuda önceden ciddi bir çıkış yapamayıp bunu içlerinde bir hedef olarak tutan bazı aydınlar, özellikle 1925 yılından itibaren sık sık Sünni Hanefi mezhebinin kurucusu İmam Azam'ın meşhur fetvasını[400] delil göstererek ibadetlerin de Türkçe olmasını ve bunun inkılâbın bir gereği olduğunu açıkça dile getirmişlerdi. Nitekim bu yolda ilk girişim, Göztepe Camii İmam ve Hatibi Cemaleddin

---

398 "İzaha Muhtaç Bir Nokta", *Sebilürreşad*, 15 Mayıs 1340, 24/600, s.30

399 "Sebilürreşad Cemiyet-i İslâmiyesi Müdiriyeti Aliyesine", *Sebilürreşad*, 12 Haziran 1340, 24/604, s.87

400 Türkçe ibadet ile ilgili görüşlerini dile getirenlerin en büyük delillerinden biri, Hanefi Mezhebi kurucusu İmam Azam'ın anadilde ibadetin müsaadesine yönelik verdiği fetvaydı. Hanefi mezhebinin ilk dönem kaynaklarına bakıldığında böyle bir fetvanın varlığından söz edilmekle birlikte daha sonra İmam Azam'ın, bu görüşünden döndüğü nakledilmektedir. Son dönem kaynaklarda ise İmam Azam'ın bu görüşünden döndüğü ve diğer mezheb imamlarına göre de bu iş caiz görülmediği için bu fetvanın dikkate alınmaması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İmam Serahsi, *Mebsut I,* Gümüşev Yayıncılık, ed: Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, 2008, s.72-73; İmam Şarani, *Mizân-ül Kübra I*, trc: A. Faruk Meyan, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1980, s.248; Mehmed Mevkûfati, *Mevkûfat -Mülteka Tercümesi- I*, sad: Ahmed Davudoğlu, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 1991, s.150; İbn-i Abidin, *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürrü'l-Muhtar II*, trc: Ahmed Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1982, s.256; *Fetevayi Hindiye I*, trc: Mustafa Efe, Yay. Haz: İsmail Karakaya, Akçağ Basım, Düzeltilmiş İkinci Baskı, Ankara, t.y, s.243; Kâşif Hamdi Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, XV/I-II, 2002, s.86; Kaşif Hamdi Okur, " Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili", *Dini Araştırmalar*, Ankara, Ocak-Nisan 1999, I/ III, s.171-203.

Efendi tarafından 1926 Ramazan ayının ilk Cuma günü tamamı Türkçe bir namaz kıldırmasıydı.

Hemen belirtelim ki; Cemaleddin Efendi, Abdullah Cevdet'in İçtihad Mecmuası'nda yazmaya başlamış bir kişiydi.[401] Nitekim kendisi TBMM'nin Kur'an tefsir ve tercümesi hazırlatma kararından hemen sonra kaleme aldığı yazısında tarafını açıkça belli etmişti. Bu yazısında Cemaleddin Efendi, İmam-ı Azam'ın anadilde ibadetle ilgili içtihadına da temas etmiş ve gelinen noktada tüm bunlara imkân bahşeden Cumhuriyet hükümetine şükranlarını sunduktan sonra, kimsenin itiraz edemeyeceği Diyanet İşleri Riyaseti'nin, Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmesinin dinin ve aklın kabul etmeyeceği hurafeler ve gereksiz meselelerden kurtulması için ilk adım olduğunu dile getirmişti. [402]

Cemaleddin Efendi'nin bu yazısından yaklaşık iki ay sonra Mehmed Ubeydullah Efendi "Cuma Mevizeleri" isimli köşesinde meseleyi bir adım öteye götürmüş ve bir hadis-i şerifi de delil göstermek suretiyle, camilere ayakkabılarla girilmesi gerektiğini söylemişti.[403]

Cemaleddin Efendi bu düşüncelerinde pek yalnız değildi. Basında çok fazla dikkat çekmese de Mehmed Nureddin (Artam) ile Adnan Remzi yazdıkları yazılarla Cemaleddin Efendi'yi desteklemekteydiler. Nitekim, Mehmed Nureddin, yazısında memlekette artık ruhbaniyet devrinin kapandığını, camilerde hutbelerin mutlaka Türkçe okunması gerektiğini yazmıştı. Ayrıca yıllar önce eline aldığı bir fıkıh kitabında İmam-ı Azam'ın anadilde kıraatle ilgili görüşlerine rastladığını ancak bunu hocaların da bilmelerine rağmen halktan sakladıklarını ifade etmiş ve her Müslüman'ın namazda ne okuduğunu anlamasının zaruretini ispatlamaya

---

[401]Cemaleddin Efendi, 1924 senesinde İçtihad Mecmuası sahibi Abdullah Cevdet'e "İnfilak-ı Hakikat" serlevhasıyla bir mektup göndererek, o günkü gazeteler ve sair mecmualarda dini hakikatler namına kelâm etmenin mümkün olmadığını ifade etmekteydi. Ardından Abdullah Cevdet'e bir hayli methiyeler düzdükten sonra mecmuada kendisine de bir yer açılmasını ve bu fakirin hak kapısından kovulmamasını rica etmekteydi. Bunun üzerine Cemaleddin Efendi'nin bu talebi kabul olunmuş ve kendisi İçtihad Mecmuası'nda düşüncelerini yazmaya başlamıştı. Mehmed Cemaleddin, "İnfilâk-ı Hakikat – Bir Mektub-", *İçtihad,* sayı: 171, 1 Teşrinisani 1924, s.3447.

[402] Mehmed Cemaleddin, " Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru – Kur'an'ın Tercümesi ve Sahib-i Mezhebimiz İmam-ı Azam-", *İçtihad*, sayı: 177, 1 Nisan 1925, s.3541.

[403] Mehmed Ubeydullah, "Cuma Mevizeleri", *Vatan Gazetesi*, 15 Mayıs 1341, s.2.; Camilere ayakkabılarla girilmesi gerektiğini dile getiren kişilerden birisi de Fahrettin Altay'dı. Altay'a göre; camilere ayakkabısız girilmesinin sebebi, secde yerlerinin kirlenmemesiydi. Ayakkabılar temiz olur ve secde yerleri de ayak basılan yerlerden ayrılırsa camilere ayakkabılarla girilebilirdi. Fahrettin Altay, *İslâm Dini (Aydın Gençler İçin)*, (y.y), İstanbul 1959, s.35.

çalışmıştı.[404] Bu yazıdan birkaç gün sonra Adnan Remzi de benzer görüşleri savunmaktaydı. Ona göre; İslâm Arapçayı yeryüzüne hâkim kılmak için gelmişti. Hatta Kur'an'ı ayrı lisandan okumanın Müslümanların birliğine zarar vermeyeceğini söylemişti.[405]

Ayrıca Mehmed Nureddin daha sonra kaleme aldığı bir makalesinde, yazılarına muhalefet eden bir mektupta kendisine aşağıdaki dört sorunun sorulduğunu yazmıştı. Bu sorular şunlardı; "1) Kur'an neye derler?, 2) Kur'an hakkıyla tercüme edilebilir mi?, 3) İmam-ı Azam'ın mezkur içtihadıyla kendisi veya sonra gelenler amel etmiş midir?, 4) İmam-ı Azam'ın bu görüşünden dönmediğini nereden biliyorsunuz?".[406]

Mehmed Nureddin'in, bu sorulara daha sonraki bir yazısında cevap verdiğini görmekteyiz. Yazısına Müslümanlığın Arap'ın malı olmadığı dolayısıyla Kur'an'ın yalnız Arapçaya özel kılınamayacağı ifadeleriyle başlamış, özet olarak birinci suale Kur'an'ın mana olduğunu, ikinci suale Kur'an'ın tercümesinin mümkün olduğunu, üçüncü suale İmam-ı Azam'ın zaten kendisinin çok iyi Arapça bildiğini söyleyerek, tarihten bazı örnekler vermişti. Ayrıca son soruya da İmam-ı Azam'ın içtihadının esas, bu görüşünden döndüğü bilgilerinin ise rivayet olduğunu söyleyerek cevap vermişti.[407]

İşte bu şartlar altında 1926 Ramazanına girilmiş ve Ali Haydar Emir de Ramazanın ilk günü kaleme aldığı yazısında, geçmişte yapılan icraatları eleştirip, o güne kadar yapılan inkılâplara methiyeler düzdükten sonra kutsal kitabın Türkçeye nakledilmesini vicdan ile onun hakiki sahibi arasındaki gereksiz ve fuzuli aracıları ortadan kaldırmak olarak yorumlamıştı.[408]

Tüm bu yazılar, Ramazan ayının ilk haftası vuku bulacak olan Türkçe namaz hadisesinin adeta habercisiydi. Nitekim yıllardır tartışılan ve defalarca dile getirilen Türkçe namaz arzusunu, Göztepe Tütüncü Mehmed Halis Efendi Camii İmam ve Hatibi ve ayrıca Ayasofya dersiamlarından bulunan Mehmed Cemaleddin Efendi, artık fiiliyata dökmüş ve Ramazan ayının ilk Cuma namazında (5 Ramazan 1344/19 Mart 1926) zaten öteden beri Türkçe

---

[404] "İmam-ı Azam'ın Cevaz Verdiği Bir Mesele: Namazda Kur'an'ın Türkçesini Okumak Caiz değil midir?", *Vakit*, 30 Eylül 1341, s.3.
[405] "Müslümanlığın Vahdeti Vicdani Vahdettir", *Vakit*, 9 Teşrinievvel 1341.
[406] "Yine Kur'an'ın Türkçe Okunmasına Dair; Davamız Techilden Perva Etmeyecek Kadar Kuvvetlidir", *Vakit*, 24 Teşrinievvel 1341
[407] "Dört Suale Dört Cevap; Kur'an'ı Farisi Okuyarak Namaz Kılanlar Olmuştur", *Vakit*, 8 Teşrinisani 1341
[408]Ali Haydar Emir, "Ramazan'a Girerken", *Vakit*, 15 Mart 1926, s.3.

okuduğu hutbeleri bu Cuma da Türkçe okuduktan sonra birinci rekâtında Asr ve ikinci rekâtında da İhlâs sûrelerini kıraat etmek suretiyle namazı da tümüyle Türkçe kıldırmıştı.[409]

M. Cemaleddin Efendi'nin bu hareketi, cemaatin tepkisini çekmiş; bir kısmı camiyi terk ederken, bir kısmı da kendisini Müessesat-ı Diniyye Müdiriyeti ile İstanbul Müftülüğü'ne şikâyet etmişti. Bu makamlar ise yaşanan hadiseyi bir gün sonra, 20 Mart 1926'da ne yapılması gerektiğini Diyanet İşleri Riyaseti'ne sormuşlardı. Bunun üzerine Diyanet İşleri Riyaseti ise hadiseyi araştırdıktan sonra 23 Mart tarihli ve 743 sayılı bir kararla Cemaleddin Efendi'yi görevden almıştı. Diyanet İşleri Riyaseti'nin azil gerekçesi ise, namazda Kur'an'ın başka dilde okunmasının caiz olmadığı, namazın dilinin değiştirilmesinin mezhep alimlerince uygun bulunmadığı ve en önemlisi Müslümanlar arasında ayrılık doğuracağı endişesiydi.[410]

Diğer taraftan bu ilk "Türkçe Namaz olayı" günler sonra basına yansımış ve ilk olarak Vakit Gazetesi "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırdı; Allah Büyük" manşetiyle meseleyi kamuoyuna ilân etmişti. Bu gazete haberinde, Cemaleddin Efendi'nin namazda okuduğu Asr ve İhlâs Sûreleri'nin mealleri de verilmiş ve kamuoyuna yansıtılanın aksine; o gün namazın sükûn ve huşu ile ifa edildiği, cemaatin hiçbir tepki vermediği ve bir sonraki Cuma namazının da bu şekilde kılındığı söylenmişti. [411] Dikkat çekicidir ki, gazete Cemaleddin Efendi'nin görevden alınmasından habersizdi.

Ayrıca gazete Cemaleddin Efendi'yle bir röportaj yapmış ve kendisinin düşüncelerine yer vermişti. Röportajda Cemaleddin Efendi, görüşlerini açıkça dile getirerek, ana dille namaz kılma meselesinin tartışmaya bile değmeyecek bir mesele olduğunu söylemişti. Devamında ise İmam-ı Azam'ın rivayet edilen meşhur fetvasına değinerek, ana dille ibadet meselesinin o güne kadar tatbik edilmemesini anlayamadığını ifade etmişti. Üstelik böyle bir fetvanın olmaması durumunda bile kendisine göre, ana dille namaz kılmakta herhangi bir mahsur

---

[409]Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet*, s.64

[410] Cemaleddin Efendi'yi görevden alan kararnamede şunlar ifade edilmişti: "**(…) Namazda kıraat-i Kuran bil-icma farz ve Kur'an'ın herhangi bir lügat ile tercümesine Kur'an ıtlâkı kezalik bil-icma gayrı caiz ve namazda kıraat-i Kur'an mahallinde tercüme kıraatinin adem-i cevazı da bil-umum mezahib fukahasının icmaı ile sabit olduğundan, hilafına mücaseret, namazı vaz-ı şer'isinden tağyir ve emr-i dini istihfaf ve mel'abe şekline vaz'ını mutazammın olduğu gibi, beynel müslimin iftirak ve ihtilafa ve memlekette fitne hudusuna bais olacağından, fiil-i mezbura mücasereti sabit olan merkum Cemal Efendi'nin uhdesindeki vezaif-i ilmiye ve diniyyenin ref'i emr-i zaruri halini almış olmağla ol vechile tebligat icrası.**" Halil Altuntaş, *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, (Ek 1)

[411] "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırdı: Allah Büyük", *Vakit*, 6 Nisan 1926.

bulunmamaktaydı. Çünkü bu eski uygulama devam ettirilirse yakında camilerin kapıları kapanacaktı.

Hiç şüphesiz Cemaleddin Efendi'nin röportajı basında yankı uyandırmış, diğer gazetelerin de ilgisini çekmişti.[412] Ne var ki, bu gazeteler yanlış bir bilgiyle Mehmed Cemaleddin Efendi'nin geçici olarak görevden alındığını yazıyordu. Oysa bu gazeteler o tarihlerde Cemaleddin Efendi'nin görevden alındığını ya bilmiyorlardı ya da bilmiyor gibi davranıyorlardı. Ancak ilerleyen zaman içinde Cemaleddin Efendi'nin görevinden azledildiği anlaşılmıştı.[413]

Görünen o ki, bu tartışmalar bitecek gibi değildi. Gazetelerin büyük kısmı Cemaleddin Efendi'ye sahip çıkmışlardı. Vakit Gazetesi ve başyazarı Mehmed Asım bunlardan biriydi. Mehmed Asım, yazdığı bir yazıda; Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle namaz kılmak isteyenlere karşı tehdid ve tahkire başvurulmaması gerektiği gibi, Kur'an'ın aslıyla namazını eda etmek isteyenlere de müdahale edilmemesini, binaenaleyh herkesi bu konuda serbest bırakmak gerektiğini dile getirmişti. Lâkin toplu halde kılınacak namazlarda imam ile cemaat aynı kanaatte bulunuyorlarsa, namazlarını Türkçe tercümeyle kılabilmelerinde bir mahzur olmadığını ancak yine de imamların başına buyruk hareket etmemeleri ve bağlı bulundukları riyasetin müsaade sahası dışına çıkmamaları gerektiğini söylemişti.[414]

Ahmed Cevdet ise Cemaleddin Efendi'nin görevden alınmasını savunarak, Asr ve İhlâs sûrelerinin tercümelerinden halkın çok da bir şey anlayamayacağını ve görevden men edilmesinin mülki idare kanunlarına tamamen muvafık olduğunu dile getirmişti.[415]

Bu münakaşa içerisinde belki en ateşli ve en açık sözlü kişi, bir Azerbaycan Türk'ü ve aynı zamanda Kars Mebusu olan Ahmed Ağaoğlu'ydu. Kendisi birkaç gün sonra basındaki bu

---

[412] "Türkçe Namaza: Müceddid Bir Hocamız Göztepe'de Türkçe Namaz Kıldırdı", *Akşam,* 7 Nisan 1926.; "Cemaleddin Efendi'ye İşten El Çektirildi mi?", *Son Saat,* 7 Nisan 1926.

[413] Milliyet gazetesinin haberinde, müessesatı diniye müdürü Esad Beyin Cemaleddin Efendi hadisesini görüşmek üzere Ankara'ya gittiği ve alınan istihbarata nazaran Diyanet İşleri Riyaseti'nin Cemaleddin Efendi'nin işten el çektirilmesini tasdik ettiği bildirilmektedir. "Türkçe Namaz" serlevhasıyla verilen bu haberde, alt başlıkta da şöyle denilmektedir; "*Kur'an-ı Kerim'in resmi bir heyet-i ilmiye tarafından tercümesinden evvel imamların namazı Türkçe kıldırmaları mümkün görülmüyor*". (*Milliyet,* 14 Nisan 1926). Tüm bu haberler ve matbuattaki bu münakaşalar ele alındığında Mehmet Akif Bey'in, Kur'an tercümesi vazifesini neden tamamlamayıp, mukavelenameyi feshettiği daha açık bir surette anlaşılacaktır.

[414]Mehmed Asım, "Namazda Türkçe", *Vakit*, 7 Nisan 1926; Yazının tam metni için bkz: Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet,* s. 224-226

[415]Ahmed Cevdet, "Medeniyetin Bazı Levâzımı Vardır", *İkdam*, 8 Nisan 1926; Yazının tam metni için bkz: Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet*, s.227-228

münakaşaya "Türkçe Haram Bir Lisan Mıdır?" yazısıyla dâhil olmuş ve Cemaleddin Efendi'ye sahip çıkmıştı. Ahmed Ağaoğlu bu yazısında hadiseyi özet olarak naklettikten sonra Türkçeyi resmi lisanı olarak ve Türklüğü de devletin esas ve temeli olarak kabul etmiş olan bir memlekette, bu şekilde bir cami imamının Türkçe namaz kıldırması kadar tabii bir şey olamayacağını, lâkin hâlâ mantığın, bazılarının dimağına yerleşmediğini ifade etmişti. Ahmed Ağaoğlu'na göre asıl hayret edilmesi gereken nokta, Diyanet İşleri Reisliği'nin böyle bir hocayı geçici olarak bile olsa vazifeden men etmesiydi. Ve hatta Cemaleddin Efendi'nin kabahat ve cürümünün ne olduğunu ve hangi kanun veya şer'i şerif düsturunun böyle bir şeye mani olduğunu ve en son da Türkçenin haram bir lisan olup olmadığını sormuştu. En önemlisi meseleyi din-dil-inkılâp ilişkisine getirerek Türk Milletinin, her alanda ilerleme için büyük mücadele verdiğini söyleyerek din, dil ve hayatın diğer alanlarında her şey aynı şekilde kalacaksa Türk inkılabından maksadın ne olduğunu dile getirmişti.[416]

Bu tartışmalarda dikkati çeken nokta "Türkçe ibadet" talebinde bulunan kişilerin Cemaleddin Efendi dahil, sırf ibadet kapsamında değerlendirmedikleri, dil-inkılâp çerçevesinde meseleyi gördükleriydi. Devrin şartları düşünüldüğünde cüretkâr bir hareket olarak değerlendirilebilecek olan bu ilk Türkçe namaz teşebbüsü ve ardından basında başlayan tartışmalar, Diyanet İşleri Riyaseti'nin bir açıklamasıyla şimdilik bitmişti. Bunu sağlayan ise Rıfat Efendi'nin, Mayıs 1926'da Ankara'da kendisiyle yapılan mülakatta açıkça namazın Türkçe kılınamayacağını söylemesiydi. Ancak hutbede bir-iki surenin manasını Türkçe söylemenin pekâlâ mümkün olabileceğini de dile getirmişti.[417]

---

[416] Ahmet Ağaoğlu, "Türkçe Haram Bir Lisan Mıdır?", *Milliyet*, 11 Nisan 1926; Ayrıca tüm metnin çevirisi için bkz: Osman Ergin, *a.g.e*, cilt: V, s.1614-1616; Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet*, s.229-231; Ayrıca Cemaleddin Efendi'ye bir destek yazısı da iki yıl önce methiyeler düzdüğü Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınmıştır. Abdullah Cevdet, "Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam", *İçtihad*, 15 Nisan 1926, sayı: 202, s.3941-1942.

[417] Rıfat Börekçi, röportajında bunu şu şekilde ifade etmişti;

- ***"Namaz Türkçe Kılınacak Mıdır?***
- *Namaz Türkçe kılınamaz ve namazda elfâz-ı Arabiyyenin telaffuz edilememesine imkân yoktur.*
- ***Kur'an-ı Kerim Türkçeye tebdil edildiği zaman da mı kılınmayacaktır?***

Namaz meselesi başkadır. Namazda Arapça lafz-ı kıraati okumaya memuruz. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesinden sonra da biz yine Arap kıraatiyle namaz kılmaya mecburuz. Hutbede okunacak bir iki sûrenin manasını Türkçe ezberleyip söylemek mümkündür. Lâkin namazda gayr-ı mümkündür ve Arapça okunacaktır. Biz inkılâbın ateşiyle dinin gayrı olan hurafeleri kökünden yıktık, sildik ve süpürdük. Dinin etrafında efsanevi fenalıkları bertaraf ederek pırlantasını kendimize mâl eyledik. Softa ve yobazları ortadan kaldırdık ve tam manasıyla dinin esasatından anlayan alim adamları bıraktık." Vakit Gazetesi, 3 Mayıs 1926, s.4. Bu röportaj aynı gün muhtelif gazetelerde de muhtasaran yayımlanmıştır. ("İnkılâpçılık ve Namaz", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1926; *Son saat*, 3 Mayıs 1926). Burada şu hususu da arz etmek gerekir ki, Sadık Albayrak 26 Nisan 1926 tarihli Akşam Gazetesini delil göstererek "Diyanet İşleri Riyaseti'nin İsabetli Bir Kararı" başlığıyla Rıfat Börekçi'ye atfen şu sözleri nakletmektedir; "*Arapça'ya vukuf ve rûsuhu olan ulemadan mürekkeb bir heyet Kur'an-ı Kerim'i tercüme edecek. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesinden sonra namazlar da Türkçe olarak eda edilecek ve diğer Kur'an-ı Kerim tercümelerinin satışı men olunacaktır*". Sadık Albayrak, *Şeriatten Laikliğe,* Sebil

Görülüyor ki, özellikle 1925 yılından sonraki dönemde ve 1926 Ramazanı öncesinde inkılâbın dinle ilgili kısımları basında işlenmiş ve 1926 Ramazanı'nda hadisenin can damarı olan Kur'an tercümesiyle namaz veya diğer ifadeyle Türkçe ibadet teşebbüsü yapılmıştı. Göztepe Camii İmamı olan Mehmed Cemaleddin Efendi bu girişimde öncü bir rol oynamıştı. Belki de bunun mükâfatı olarak Cemaleddin Efendi, Maarif Vekâleti kararıyla orta öğretim imam hatip muallimliğine atanmıştı.[418] Bu tartışmalardan yaklaşık iki yıl sonra ortaya konulan bir belge, "Türkçe İbadet" tartışmalarının gerçek amacını ve yeni Cumhuriyet yönetimi açısından önemini ortaya koymaktaydı. Bu belge, Dini Islah Beyannamesi idi.

4) Dini Islah Beyannamesi

Gerçekten Cumhuriyetin ilk yıllarında din alanında yapılan en önemli girişimlerden birisi, 20 Haziran 1928'de Dini Islah Beyannamesi adıyla bir beyannamenin yayımlanmasıydı. Aslında ilk defa Vakit Gazetesi'nde yayımlanan bu beyanname,[419] 1928 yılına kadar dini ıslahat adına ortaya atılan fikirlerin tümünü, tek başlık altında toplayan bir metin idi.

Beyannamenin başlangıç kısmında birçok alanda (hukuk, ahlâk, lisan, sanat ve iktisat) değişimin (inkılâbın) yaşandığı ve dinin de bu değişimden nasibini alması gerektiği üzerinde durulmaktaydı. Gerçek şu ki, bu beyannamenin, İstanbul Darulfünün İlahiyat Fakültesi'nde bir grup müderristen oluşan heyet tarafından hazırlandığı iddia edilmişti. Heyet, Fuad Köprülü başkanlığında Terbiyeci İsmail Hakkı, Ruhiyat Müderrisi Şekib, İzmirli İsmail Hakkı, Halil

Yayınevi, İstanbul, 1977, s.332. Bu tarihli Akşam Gazetesine ulaşmaya çalışıp muvaffak olmadıysak da bu haberin doğru olma ihtimali yoktur. Nitekim Rıfat Börekçi'nin tam tersi malumatlar verdiği ve kesinlikle Kur'an tercümesiyle namaz olamayacağını ifade ettiği 3 Mayıs günkü röportajını arz ettik. Hatta Rıfat Efendi, ilerleyen tarihlerde verdiği röportajlarda da yine namazların Türkçe kıraatle olmayacağını açık bir surette ifade etmiştir. (Rıfat Börekçi, "Namazda Türkçe Kur'an Okunabilir mi?", *Vakit*, 22 Kanunuevvel 1927). Sonuçta bu haberin doğruluk payı bulunmamaktadır. Ayrıca bu haberlerden sonra Ahmet Hamdi Akseki, "Namaz ve Kur'an" isimli bir risale hazırlayarak meselenin dini boyutunu ilmi olarak ortaya koymuş ve anadilde ibadet olmayacağı tezini savunmuştu. Veli Ertan, *Ahmet Hamdi Aksekili*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.120-121.

[418]Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s.59

[419] Vakit Gazetesi, hadiseyi kamuoyuna şu başlıkla duyurmuştu;

"Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Meclisinde Dün Mühim Bir İçtima Akd Olundu – Dinde Islahat İcrası İçin Tanzim Edilmekte Olan Layiha Bir Haftaya Kadar Bitecektir." Haberin devamında, dini ıslahat amacıyla Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde önemli bir layiha hazırlandığını ve bu meseleyi görüşmek amacıyla da dün İlahiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi'nin, Reis Vekili olan Fuad Köprülü başkanlığında toplandığı bildirilmişti. Ancak fakültenin Farisi Muallimi Nureddin Bey'in cenazesi dolayısıyla müzakerelerin tatil edildiği ve bu hafta içinde yeniden bir araya gelineceği ifade edildikten sonra adı geçen layihanın içeriğinden bahsedilmişti. *Vakit Gazetesi*, 19 Haziran 1928, s.2.

Halid, Halil Nimetullah, Mehmed Ali Ayni, Şerafeddin (Yaltkaya), Şevket, Arapgirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer, Yusuf Ziya (Yörükan) gibi kişilerden meydana gelmekteydi.[420] Fuad Köprülü, Dini Islah Beyannamesi'nin amacını şu sözlerle ortaya koymuştu;

"*Dini ıslahat etrafında müzakeratta bulunan Darülfünun İlahiyat Fakültesi müderrislerinden mürekkep komisyon, henüz müzakerelerini intac etmedi. Bir hafta, on güne kadar biteceğini ümid ediyorum. Dini ıslahattan maksad hayatın şube ve safhalarında olduğu gibi seyr-i tekâmülden din hayatını da nasibdar etmektir. Layihayı Darülfünun Divanı'na arz edeceğim oradan da Maarif Vekâleti'ne takdim edilecektir."*[421]

Hazırlanan beyanname (layiha) şu maddelerden meydana gelmekteydi; [422]

"Evvelâ ibadetin şeklinde; Mabedlerimiz temiz, muntazam, kabil-i ziyaret ve kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabedlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabedlere girilmesi tervic edilmelidir. Bu, dini ıslahatın ibadete ait olan sıhhi şartıdır.

Saniyen ibadetin dilinde; İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar, yalnız hafızanın sermayesi olarak değil, mektub ve muharrer olarak dahi istimal edilmelidir ve mabedlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır.

Salisen ibadetin sıfatında; İbadetlerin son derce bedii, müheyyic, deruni bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usul dairesinde teganniye müstaid müezzinler, imamlar yetiştirmek lâzımdır. Ayrıca mabedlerde musiki aletlerinin kabulü dahi lazım gelir. Mabedlerde ilahi mahiyetinde asri ve enstrümental musikiye kat'i ihtiyaç vardır.

---

[420] *Vakit Gazetesi*, 20 Haziran 1928.

[421] Cumhuriyet Gazetesi aynı hadiseyi "Darülfünun'da Bir Komisyon Teşkil Etti; Dini Hayatımız ve İbadet Şekillerimiz Değişecek" başlığıyla vermiş ve Fuat Köprülü'nün aynı sözlerini nakletmişti. *Cumhuriyet,* 19 Haziran 1928, s.2; Gotthard Jaschke, *a.g.e*., s.42.

[422] "İlahiyat Fakültesi'nde Hazırlanan Layiha Etrafında – Yeni Türkiye Din Sahasında Yalnız Yeni Bir Vicdan İntibahının Değil, Bütün Esir ve Geri Olan İslam Kavimlerinin Hürriyet ve Terakkiyatının da Bir Mürşidi Olacaktır", *Vakit Gazetesi*, 20 Haziran 1928; Son Posta Gazetesi beyannameyi 21 Haziran 1928 tarihinde yayımlamıştır. Ayrıca layihanın tam metni için bkz: Osman Ergin, *a.g.e*, cilt:V, s.1639-1641; Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet*, s.249-252; Sadık Albayrak, *a.g.e*., s.334-337; Anıl Dinçel, "*Gazeteci Mehmed Asım Us'un Yazılarıyla Türk İnkılâbı* (1923-1938)", İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Rabian ibadetin fikriyatında; Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet kıraatten ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan mahiyet, doğrudan doğruya ilmi yahut iktisadi fikirler değil, doğrudan doğruya dini olan kıymetler ve muakelerdir. Bunu verebilecek olan insanlar, hitabete muktedir din feylesoflarıdır. Bu mertebede hatiblerimiz, ilahiyet fakültesi vasıtasıyla kâfi miktarda yetişinceye kadar hariçte mevcud olan din mütefekkirlerinden ve din feylesoflarından istifade etmek lâzımdır. Bunlar haricinde yapılacak hizmet, din edebiyatının ve din felsefesinin tesisidir."

Ne var ki hem gazete haberinde hem de kamuoyunda Dini Islah Beyannamesi'nin, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Müderrisleri tarafından hazırlandığı zannedilmekteydi. Oysa bu bilgi doğru değildi.[423] Gerçek şu ki, bu layiha, İlahiyat Fakültesi Müderrisleri tarafından değil, heyet içerisindeki kişilerden biri olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından kaleme alınmıştı.[424]

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre, din kurumu cemiyet hayatının vazgeçilmez unsuru idi ve mutlaka bulunması gerekiyordu.[425] Ancak kendisi dini alanda yenilikçi düşünceleri benimsemiş ve dinin yeniden yorumlanarak insan hayatına sunulması gerektiğini ifade etmişti.[426] İsmail Hakkı Baltacıoğlu, dinde beklenen reform hareketleri yapılmazsa Türk devriminin tam manasıyla hedefine ulaşamayacağı ve yarım kalacağı fikrindeydi.[427] Ayrıca kendisi din ile milliyet kavramları üzerinde durarak dinin milliyeti yarattığını ifade etmişti. O, kalkınma için hem dinin hem de milliyetçiliğin olması gerektiğini dile getirmişti.[428]

---

423 Nitekim Vakit Gazetesi de haberinde; "İlahiyat Fakültesi'nde toplanan ilmi bir heyet tarafından dini ıslahatımızın tedkik ve tesbit edildiğini yazmıştık. Dün daha esaslı malumat elde etmek üzere alâkadarlarla yaptığımız temaslar, evvelemirde bu hususta bize fazla bir şey öğretmedi hatta bazıları böyle bir komisyonun mevcudiyetinden bile haberdar olmadıklarını söyleyecek kadar menfi bir vaziyet aldılar" ifadelerini kullanmıştı. *Vakit*, 20 Haziran 1928.

424 İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun din hakkındaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Güllü, "Durkheimci Bir Sosyolog: İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din ve Toplum Görüşleri", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı: 62, (Bahar) 2015, s.205-228.

425 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Din ve Hayat*, sadeleştiren: Abdullah Özbek, Esra yayınevi, İstanbul 1996, s.28.

426 Kendisi bunu şöyle izah etmişti: "*Dini yok saymak ve gerici güçlerin tekeline bırakmak değil, reforme etmek gerekir. Bu reformun temeli Kur'ân'ın Türkçeye çevrilmesi ve Türk halkının dinini aracısız anlamasını sağlamaktır. Türk halkı Allah'ın dediklerini aracısız ve doğru anladığında, softaların elinden kurtularak ulusal benliğine kavuşacaktır*." Ercan Şen, *Baltacıoğlu ve Kur'an Meali*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmi Bilimler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s.62

427 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım 2", *Yeni Adam*, Sayı: 805, Eylül 1968, s.7.

428 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları*, MEB. Basımevi, 1967, s.98.; Milliyetçi düşüncelere sahip olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, bu düşüncelerini o kadar ileriye götürmüştü ki, İbrahim peygamber ve hanımı Sara'nın bile Türk olduğunu ifade etmişti. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Hz. İbrahim Bir Türk'tür", *Tevhid-i Efkâr*, 9–10 Haziran 1340; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Hz. Sârâ Hz. İbrahim'in Nesidir?", *Tevhid-i Efkâr*, 19 Haziran 1340.

Zaten İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun dine ilişkin düşünceleri biliniyordu. Öyle ki, Layiha metninin kamuoyuna duyurulmasından bir ay evvel Mili Mecmua'nın "Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık" anketine[429] verdiği cevapta benzer düşünceleri dile getirmekteydi.[430] Kanaatimizce her iki metin de aynı elden çıkmıştı. Esasen İsmail Hakkı Baltacıoğlu, hazırladığı bu layihayı Fakülte Reis Vekili olan Fuat Köprülü'ye vermiş ve Fuat Köprülü de hem bu layihanın hem de diğer maddelerin İlahiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi'nde 18 Haziran 1928 günü müzakere edilmesi niyetiyle, diğer müderrislere 11 Haziran 1928 günü "Ruzname-i Müzakerat" isimli bir tebliğ göndermişti.[431]

18 Haziran'da bu toplantı gerçekleşmiş ancak Vakit Gazetesi de haberinde bildirdiği üzere İlahiyat Fakültesi Farisi Muallimi Nureddin Bey'in cenazesi dolayısıyla ancak bir saat kadar müzakere edilebilmişti. Üstelik bu layihayı hazırladığı iddia edilen heyetteki hiçbir kimse bu layiha altında imzası olduğunu kabul etmemişti. Dini ıslah beyannamesiyle ilgili adı geçenlerden Halil Halit'in "Türk ve Arap" isimli eserinin editörlüğünü yapan Ertuğrul Düzdağ eserin "Mühim ve zaruri Bir Açıklama" başlığıyla yazdığı yazıda metnin Baltacıoğlu'nun kaleminden çıktığını ifade etmişti.[432]

Konuyla alâkalı olarak görüşlerini yıllar sonra ifade eden Şerafettin Yaltkaya, meselenin Müderrisler Meclisi'ne getirildiğini ve ciddi bir surette üzerine münakaşa edildiğini hatta çoğunluğun kabul tarafında olduğunu ancak o ilk toplantıdan bir karar çıkmadığını ve müderrislerin dağıldığını söylemiştir. Şerafettin Yaltkaya'ya göre kamuoyuna intikal eden bu hadise inkâr edilemez bir hale gelmiş ve hatta Mustafa Kemal Paşa da hadiseyi gazetelerden öğrendikten sonra Rektör Neşet Ömer Bey'den bilgi almıştı. Halbuki Rektör Bey de hadiseden habersiz idi. Hadise bir daha da gündeme gelmemişti.[433]

---

[429] "Anketimiz", *Milli Mecmua*, 1 Mayıs 1928, X/109, s.1762

[430] "Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık", *Milli Mecmua*, 15 Mayıs 1928, X/110, s.1773

[431] Ruzname-i Müzakerât'ın tam metni için bkz: Dücane Cündioğlu, *Türkçe İbadet*, s.254; İsmail Hakkı Baltacıoğlu bu metni kendisinin hazırladığını sonraki yıllarda, anılarında ifade etmişti. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım 2", *Yeni Adam*, sayı: 805, Eylül 1968, s.7.; Haldun Özen, "Baltacıoğlu'nun "Hayatım" Adlı Tefrikası Hakkında Ek Bilgiler", *Kebikeç*, sayı: 9, 2000, s.10-12.

[432] Ertuğrul Düzdağ, bunu şöyle ifade etmişti: "*Bu lâyiha, Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından şahsen hazırlanmış, birer nüshası fakülte kurulunu teşkil eden hocalara –gelecek toplantıda müzakere edilmek üzere-dağıtılırken, bir nüshası da günlük Vakit gazetesinde neşrettirilerek, emri vaki yapılmak istenmiştir. Fakat buna üzülen fakülte müderrisleri, zaten uzun zamandır toplanmayan kurulu, bu sefer de toplamayarak, meselenin müzakeresini bile yapmamışlardır. Bu durum birkaç gün sonra Vakit gazetesine de bildirilerek işin aslı açıklanmıştır.*" Halil Halid, *Türk ve Arap*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005, s.35,36.

[433] Osman Ergin, *a.g.e*, cilt:V, s.1644-1645

Mehmed Ali Ayni ise o dönemde memlekette dine olan alâkanın yavaş yavaş azaldığı, camiye gelen cemaatin erimeye başladığı, buralara ancak avam takımı ve alelade insanların gittiklerini ve bununla birlikte imam, hatip ve vaizlerin de hem dünyadan hem de ahiretten habersiz bulunduklarını düşünmekteydi.[434] Ayrıca, Mehmed Ali Ayni, İlahiyat Fakültesi profesörlerinin hem bu konular hem de memleketteki dini hayat ve Müslümanların dini ihtiyaçları ile alâkalı konularda zaman zaman bir araya geldiklerinden ve raporlar kaleme aldıklarından bahsetmiş ve profesörlerin bu raporları çareler bulunmak arzusuyla mesul makam olan Diyanet İşleri Reisliği'ne gönderdiklerini ifade etmişti.[435]

Eşref Edip, Büyük Doğu Dergisinin[436] yıllar sonra hadiseyi tekrar gündeme getirmesinden birkaç ay sonra beyannamede imzası olduğu iddia edilen Yusuf Ziya Yörükan ile bir röportaj yapmış ve Yörükan kendisinin layihada imzasının olmadığını iddia etmişti.[437] Ayrıca röportajın devamında Mustafa Kemal Paşa'nın hadiseyi duyduğunda, sarayda büyük bir infial meydana geldiğinden bahsedilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın "Siz kime sordunuz da böyle boyunuzdan büyük işlere kalkıştınız?" dediği ifade edilmiştir. [438]

Görüldüğü gibi Dini Islah Beyannamesini kimlerin hazırlayıp, imzaladığına dair açık bir bilgi bulunmamakla birlikte muhtelif görüşler mevcuttur. Kimilerine göre bu metin hiçbir zaman müzakere edilmemiş, kimilerine göre de kısa bir süre müzakere edilmiş ancak neticeye varılamamıştır. Ne olursa olsun Dini Islah Beyannamesi dönemin gazetelerinde yayımlanmıştır. Muhtevası incelendiğinde, yeni Cumhuriyet yönetiminin din ve dini uygulamalarına yönelik radikal tavrı göze çarpmaktadır.

---

[434] Mehmed Ali Ayni'nin "namaza devam eden cemaatin azlığı" şeklindeki gözleminin benzeri, yıllar önce Kastamonu Nasrullah Camii vaazında Mehmed Akif tarafından da yapılmıştı. Bu husus, bir sosyal realiteydi. "Nasrullah Kürsüsünde", *Sebilürreşad*, XVIII/464, 10 Rebiülevvel 1339/22 Kasım 1920, s. 249-259.

[435] Osman Ergin, *a.g.e*, cilt:V, s.1645; Mehmet Ali Ayni, konuyla ilgili ayrıca şunları söylemişti: *"Atatürk, bunu niçin böyle yaptı? Acaba kamuoyu tarafından fena karşılanacağından mı çekindi? Yahut henüz zamanı gelmemiş ve zemin hazırlanmamış mıydı? Yahut her inkılabı bizzat kendisi yaptığı için bunda İlahiyat Fakültesi'nin ön ayak olmasını hoş mu görmedi? Hasılı buraları anlaşılamıyor ve izah eden de bulunamıyor."* Ahmet Kabaklı, *Temellerin Duruşması*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 20. Baskı, İstanbul 2000, s.223.

[436] Büyük Doğu Dergisi 1947 yılında hadiseyi "Vesikalar Konuşuyor – Bu Dini Nasıl Tepelemek İstediler?-" başlığıyla tekrar gündeme getirmiş ve Vakit Gazetesi'ne atfen layiha metnini yeniden yayımlamıştı. *Büyük Doğu*, 2 Mayıs 1947, sayı: 61, s.13-14.

[437] "Dini İnkılâp ve Islahat Hakkında", *İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası*, II/73, 1947, s.9-10; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II*, İstanbul, 1997, s.670-672.

[438] İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II*, s.672; Abdullah Manaz, *Atatürk Reformları ve İslam*, İzmir 1995, s.216.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1932 RAMAZANI VE SONRASI

A) 1932 Ramazanı (10 Kanunusani (Ocak) – 8 Şubat)

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte önce siyasi ve ardından toplumla ilgili radikal reformlar yapılmıştı. Amaç, Türkiye'de Avrupa değerlerine uygun devlet ve milleti yeniden inşa etmekti. Özellikle millet, Avrupa tarzı modern millete dönüştürülmek istenmişti. Bu değişim ve dönüşüm her alan için geçerliydi. Dolayısıyla din kurumunun da bu değişimden nasibini alması kaçınılmazdı.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın da din ve dinin ibadet sahasıyla ilgili radikal düşüncelere sahip olduğu sır değildi. Ancak bu fikirlerin uygulanması, diğerlerine oranla kolay görünmüyordu. Mustafa Kemal Paşa bunun farkında olduğu için dini inkılap sona bırakılmıştı.

Gerçi yıllardır bu gibi konular basında sıkça işlenerek insanların zihinleri dini ıslahat fikirlerine alıştırılmış ve hatta 1926 Ramazan'ında olduğu gibi halkın nabzı da yoklanmıştı. Ancak yine de kafadaki ıslahatın, ibadetle ilgili kısmını kuvveden fiile çıkarmak için uygun zaman beklenmekteydi. İşte bu beklenen zaman, 1932 yılının Ramazan ayı idi. İlk uygulama ise Kur'an'ın Türkçe okunmasıydı.

1) Kur'an'ın Türkçe Okunması

Mustafa Kemal Paşa ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya 1932 senesinin Ramazan ayının ilk günlerinde Ankara'dan İstanbul'a hareket etmiş[439] ve Haydarpaşa İstasyonu'nda büyük bir kalabalık tarafından karşılandıktan sonra Dolmabahçe Sarayı'na geçmişti. Yaklaşık bir hafta sonra, Aydın Mebusu Reşit Galip ve Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Beyleri ve Riyaseti Cumhur Musiki Heyeti Alaturka Kısmı Sabık Şefi Hafız Yaşar Okur'u yanına çağırmış ve Yaşar Bey'e

[439] "Gazi Hz.", *Akşam Gazetesi*, 11 Kanunusani 1932, s.2

hangi camide mukabele okuduğunu sormuştu. Yerebatan Camii'nde mukabele okuduğunu ifade etmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa Hafız Yaşar Bey'e Cuma günü Yerebatan Camii'nde cemaate Yasin Sûresi'nin Türkçe tercümesini okumasını ve haberin de sabahleyin gazeteler vasıtasıyla halka duyurulmasını emretmişti.[440] Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Reşid Galip ve Kılıç Ali Beyleri bu işe memur ederek, söz konusu haberin gazetelerde yayımlanmasını ve hadiseyi organize etmelerini emretti. Nihayet 20 Ocak tarihli Akşam Gazetesi'nde, Hafız Yaşar Beyin önümüzdeki Cuma günü Yerebatan (Yer altı diye de geçiyor) Camii'nde, Arapça tilavet ettiği mukabelenin Türkçesini de okuyacağı halka bildirildi.[441]

Cumhuriyet Gazetesi de hadiseyi bir sonraki gün halka duyurmuştu. Bununla yetinmeyen Cumhuriyet Gazetesi, din kitabının Türkçeye çevrilmemiş olması ile ibadetlerin ana dille yapılmamasını, cehalet ve bağnazlık dönemlerinin anlamsız bir yanlışı olduğunu yazdıktan sonra gazi inkılâplarının bu noktada da millete nurlu yollar açtığı yorumunda bulunmuştu.[442]

Aynı günkü Akşam Gazetesi'nde ise halkın okunacak olan ilk Türkçe Kur'an merasimine şimdiden büyük alâka gösterdiği ve bunun bir ilk adım olduğu ve gelecekte Kur'an'ın Türkçe okunması hadisesinin yaygınlaşacağı ve Türk Milleti'nin kendi öz diliyle ibadet edeceği bildirilmişti.[443] Cuma günkü gazetelerde de aynı habere yer verilmiş ve aşırı ilgiden dolayı camiin gelecek olan kalabalığı almayacağı tahmin edilmişti.[444]

Haberi gazetelerden öğrenen halk, Cuma günü Yerebatan Camii'ne akın ederek daha önce hiç görmedikleri, böyle bir uygulamaya bizzat şahit olmaya gelmişlerdi. Öyle ki, Hafız Yaşar Bey kalabalıktan camiye girebilmekte hayli zorlanmıştı. Ondan az sonra da Reşid Galip ve Kılıç Ali Beyler gelmişlerdi. Hafız Yaşar Bey, kürsüye oturdu ve Yasin Sûresi'ni önce Arapça olarak kıraat ettikten sonra "Müşfik ve Rahim olan Allah'ın İsmiyle" diye başladı[445] ve Yasin Sûresi'nin Türkçe tercümesinin tamamını "Rast Makamı"nda cemaate okudu. Hafız Yaşar Bey'in okuduğu tercüme, yukarıda izah ettiğimiz ve Diyanet İşleri Riyasetinin, hakkında vaktiyle reddiye yayımlayıp Müslümanları ikaz ettiği Cemil Said Bey'in Kur'an tercümesiydi.

---

[440] Hafız Yaşar Okur, *Atatürkle Onbeş Yıl/Dini Hatıralar*, İstanbul 1962, s.34vd.
[441] "Türkçe Kur'an – Hafız Yaşar Bey Cuma Günü Yer altı Camiinde Türkçe Kur'an Okuyacak", *Akşam,* 20 Kanunusani 1932.
[442] "Dini Bir İnkılap: Türkçe Kur'an – Yarın Yeraltı Camiinde Mevlit ve Kur'an Okunacak-", *Cumhuriyet,* 21 Kanunusani 1932.
[443] "Türkçe Kur'an – Halk Büyük Bir Alaka Gösteriyor-", *Akşam,* 21 Kanunusani 1932.
[444] "Yerebatan Camii'ndeki Bugünkü Mukabele", *Vakit,* 22 Kanunusani 1932, s.4; "Yerebatan Camisinde Türkçe Yasin Okunacak", *Cumhuriyet,* 22 Kanunusani 1932
[445], "Cemaat Huzurunda İlk Türkçe Kur'an Tilaveti", *Son Posta,* 23 Kanunusani 1932

Ertesi günkü gazetelerde hadise geniş bir şekilde yer bulmuş ve hatta Hafız Yaşar Bey'in okuduğu Yasin Sûresi'nin tercümesinin bir kısmı da yayımlanmıştı. Verilen haberlere göre ilk defa böyle bir şeyle karşılaşan halk son derece memnundu. Hatta bu hadise sonunda cemaatten bir kadın, şu sözleri söylemekten kendisini alamamıştı; "Oh Şükür Allah, ölmeden evvel kulaklarım kendi dilimle Kur'an'ı işitti. Yıllardır okuduğum kitabı anladım…"[446]

Üstelik yine aynı günkü gazetelerde, cemaate bu ilk Kur'an tercümesi okuma hadisesinden sonra Hafız Yaşar Bey'in haftaya Cuma günü büyük camilerin birinde, daha başka sûreleri de Türkçe tercümesinden okuyacağı halka haber verilmişti.[447]

Ertesi gün Sadri Etem, köşesini bu meseleye ayırarak, anlaşılanla anlaşılmayanın yapacağı tesirin elbette farklı olacağını ve Hafız Yaşar Bey'in Camide Türkçe Kur'an okurken atmosferin birdenbire değiştiğini ve artık Allah'a giden yolda Arap tercümanı olmadan herkesin kendi ruhunun ve ana dilinin hislerini yaşadığını ifade etmişti.[448]

Mehmet Asım da konuyla alâkalı bir yazı kaleme almış ve destek olarak bilindik ifadeleri tekrarladıktan sonra Türkçe Kur'an okumanın hiçbir sakıncasının olmadığını yazmıştı.[449] Son Posta Gazetesi'nde "Hergün" isimli köşede imzasız olarak kaleme alınan yazıda ise Kur'an'ın Arapça nazil oldu diye diğer lisanlara tercüme edilmesini istememenin dinin yayılmasını istememek anlamına geleceği söylenmişti.[450]

Hafız Yaşar Bey, o günün akşamı M. Kemal Paşayla görüştü ve camideki izlenimlerini kendisine anlattı. Yaşar Bey, halkın çok fazla rağbet gösterdiğinden ve daha sonraki merasimleri daha büyük camilerde icra etmek gerektiğinden bahsederken, Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'daki meşhur hafızlardan oluşan bir liste hazırlamasını kendisinden istedi.[451]

Bunun üzerine tespit edilen hafızlar[452] ertesi akşam Dolmabahçe Sarayı'na davet edilerek sarayın alt katındaki Türk Tarih Tedkik Cemiyeti odasına götürüldü. Hafızlar heyetiyle ilgilenen Reşid Galip Bey, burada kendilerine, camilerde Kur'an tercümeleri okuyacaklarını söylemiş ve kendilerine birer tane Fransızcadan Türkçeye tercüme edilen Kur'an tercümesi

---

[446] "İlk Türkçe Kur'an", *Akşam*, 23 Kanunusani 1932, s.2
[447] "Halkın Öz Dilinde Okunan Kur'an Çok İyi Bir Tesir Yaptı", *Vakit*, 23 Kanunusani 1932, s.2
[448] Sadri Etem, "Türkçe Mukabele Dinledim", *Vakit*, 23 Kanunusani 1932, s.3
[449] Mehmet Asım, "Türkçe Kur'an", *Vakit*, 24 Kanunusani 1932.
[450] "Din ve Lisan", *Son Posta*, 25 Kanunusani 1932, s.3
[451] Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s.82
[452] Saraya çağırılan bu hafızlar şunlardı; 1-Beşiktaş'lı Hafız Rıza, 2-Süleymaniye müezzini Hafız Kemal, 3-Hafız Sadettin (Kaynak), 4-Hafız Burhan, 5-Hafız Fahri, 6-Hafız Nuri, 7-Hafız Yaşar (Okur), 8-Hafız Zeki, 9-Sultan Selimli Hafız Ali Rıza (Sağman). Osman Ergin**,** *a.g.e***,** Cilt: V, s.1629

verdikten[453] sonra asıl Kur'an tercümesinin[454] Ankara'da hazırlanmakta olduğunu ifade etmişti. [455]

Bu toplantıda hangi hafızın, hangi camide ve hangi sûreleri okuyacağı kararlaştırılmıştı. Tespit edildiği üzere 24 Ocak günü, hafızlar muhtelif camilerde seçtikleri ayetlerin Türkçe tercümelerini okumaya başladılar. Bu törenler için özellikle gazeteler de aktif bir şekilde kullanılıyordu. Nitekim hangi hafızın, nerede ve saat kaçta Kur'an tercümesi okuyacağı bir gün önceden veya aynı günkü gazetelerden halka ilan ediliyordu.[456] Gazeteler yine bu hafızlar heyetinin cemaate Kur'an tercümesi okuması hadisesinin ertesi günü, yapılan merasimden biraz bahsettikten sonra hafız beylerin resimleri ve okudukları sûrelerin veya aşırların[457] tercümelerini neşrediyorlardı.[458]

Hiç şüphesiz Türkçe Kur'an okunmasının basında da birtakım yansımaları olmuştu. Çünkü onlar öteden beri bu yeni uygulamaların gönüllü taşıyıcılarıydı. Özellikle Vakit, Akşam ve Cumhuriyet gazeteleri başı çekmekteydi. Bu uygulamalar adı geçen gazetelerde köşe yazılarına da konu olmuştu.

Akşam'da Vâlâ Nureddin "Akşamdan Akşama" isimli köşesinde Türkçe Kur'an konusuna değinmiş ve Kur'an'ın şimdiye kadar Arapça okunmuş olmasının, şimdiden sonra da Arapça okunacağı anlamına gelmeyeceğini dile getirmişti. Ona göre; Peygamber Efendimizin halifeleri, fetih amacıyla yabancı memleketlere gittiklerinde o kavimlerin dillerine tercüme edilmiş Kur'an götürselerdi, şimdi bütün Avrupa Müslüman olurdu. Yine ona göre hak dinin İslâm olduğu kesinse de, hak dilin Arapça olduğuna dair bir delil bulunmamaktaydı. Bununla birlikte kendisi yazının sonuç kısmında Türkçe İbadeti veya din dilinin Türkçe olması gerektiğini de savunmuştu.[459]

Aynı gazetede yazan Necmettin Sadak, kaleme aldığı yazısında, Türkçe tilavetin büyük bir gelişme olduğunu ve bu gelişmenin de zemininin yıllardır hazırlandığını ve bu yüzden bu

[453]Burada bu hafız beylere verilen tercüme Cemil Said Bey'in Fransızcadan Türkçeye naklettiği Kur'an tercümesidir.
[454]Burada kastedilen, meclis tarafından, yazma vazifesi önce Mehmed Akif Bey'e verilen ancak kendisinin daha sonra vazgeçtiği ve dolayısıyla Elmalılı Hamdi Efendi tarafından hazırlanmakta olan Kur'an tercümesidir.
[455] Osman Ergin, *a.g.e,* cilt: V, s. 1630
[456] "Türkçe Kur'an Tilaveti", *Son Posta***,** 25 Kanunusani 1932
[457] Aşr-ı Şerif, Kur'an'ın on ayetinden oluşan bölüme Türkler arasında verilen isimdir. Aşer Arapçada on demektir. Muhammed Eroğlu, "Aşr-ı Şerif", *TDV Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1991, s.24.
[458] "Dün de Birçok Camilerde Türkçe Kur'an Okundu", *Akşam***,** 25 Kanunusani 1932; "Bütün Camilerde Büyük Bir Şevk ve Heyecanla Türkçe Kur'an Okunuyor", *Vakit***,** 25 Kanunusani 1932.
[459] Vâlâ Nureddin, "Hak Din ve Hak Dil", *Akşam*, 24 Kanunusani 1932, s.3

kadar kolay olduğunu söylemişti. Yine ona göre; yapılan bu inkılâp herhangi bir kanunun emri olmayıp, Müslüman Türklerin bizzat yaptıkları, ani bir inkılâbın sonucuydu. Öyle ki bu fikir çok öncelerden insanların vicdanlarına yerleşmemiş olsaydı, bu ilk inkılap teşebbüsü ciddi direnişle karşılaşabilirdi.[460]

Vakit'te Mehmet Asım ise yazısında Kur'an'ın Türkçe tilavetini savunduktan sonra tüm bu yapılanlarla Türk milletinin manevi hayatında, büyük bir inkılâp hareketi hazırlandığını ifade etmişti.[461] Bunu kendisi önceden sezmişti.

Ayrıca tam bu günlerde, bu işlerin idaresiyle görevli olan Reşid Galip Bey ile M. Kemal Paşa arasında Dolmabahçe Sarayı'nda bir akşam yemeğinde tatsızlık yaşanmış[462] ve Reşid Galip Bey İstanbul'u terk ederek, Ankara'ya gitmişti. Bunun üzerine M. Kemal Paşa da kendisinin yerine bu işlerle ilgilenmesi için Hasan Cemil Çambel'i görevlendirmişti.

Öte taraftan Türkçe Kur'an okumaları hem periyodik olmaya hem de yaygınlaşmaya başlamıştı. Nitekim gazeteler, 29 Ocak Cuma günü Sultanahmet Camii'nde hafızlar tarafından Kur'an tercümesi okunacağını günler öncesinden halka bildirmişlerdi. Planlandığı üzere Cuma günü, Cuma namazı eda edilmiş ve ardından sekiz hafız tarafından muhtelif sûreler farklı makamlarda cemaate okunmuştu. Ardından Süleyman Çelebi'nin mevlüdü okunmuş ve en son da Hafız Yaşar Bey, Türkçe bir dua ile merasime son vermişti.[463] Gazeteler bu haberi verdikten sonra Kadir Gecesi de hemen tüm camilerde Türkçe Kur'an okunacağını ve bunun için birçok hafızların şimdiden hazırlandıklarını yazmıştı.[464]

Bu tarihten sonra yalnızca İstanbul'un muhtelif camilerinde değil, İzmir'de Hisar Camii[465], Trabzon'da Çarşı Camii[466], Adana'da Ulu Camii[467], Ankara'da Hacı Bayram Camii[468]gibi

---

[460] Necmettin Sadak, "Kendiliğinden Olan Büyük Bir İnkılap", *Akşam*, 28 Kanunusani 1932
[461] Mehmet Asım, "Türkçe Kur'an ve İbadet", *Vakit*, 29 Kanunusani 1932, s.1-2
[462] Ahmet Şevket Elman, *Dr. Reşit Galip*, Ankara 1955, s. 238-240; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar I*, İstanbul 1973, s. 22-23.
[463] "Dün 10 Bin Kişi Türkçe Kur'an Kıraatini Dinledi", *Akşam*, 30 kanunusani 1932, s.1-2.; Sultanahmet Camii'nde Dün Sekiz Hafız Türkçe Kur'an Tilavet Ettiler", *Vakit*, 30 Kanunusani 1932, s.1 ve 7.
[464] Hadiseyle alakalı geniş bilgi için bkz: "Dün 10 Bin Kişi Türkçe Kur'an Kıraatini Dinledi", *Akşam*, 30 Kanunusani 1932; "Dün On Binlerce Halk Mukabele Dinledi", *Son Posta*, 30 Kanunusani 1932; "Sultanahmet Camiinde Dün Sekiz Hafız Türkçe Kur'an Tilavet Ettiler", *Vakit*, 30 Kanunusani 1932
[465] "İzmir'de Türkçe Kur'an Vecd İçinde Dinlendi", *Akşam*, 2 Şubat 1932, s.4
[466] *Vakit*, 3 Şubat 1932, s.6
[467] *Vakit*, 3 Şubat 1932, s.6
[468] *Vakit*, 5 Şubat 1932, s.2

Anadolu'nun da bazı camilerinde Türkçe Kur'an tercümeleri okunmaya başlanmış[469] ve böylece inkılâbın birinci aşaması büyük oranda tatbik safhasına geçirilmişti.

2) Türkçe Tekbir

Kur'an'ın Türkçe tercümelerine alışıldıktan sonra yeni bir hamle yapılmış ve tekbirler de Türkçe okunmaya başlanmıştı. Bunu için ise Kadir gecesini beklemek gerekmişti. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa, dokuz hafıza, Kadir Gecesi akşamında sûreleri Türkçe okumaları yanında, bir de tekbirleri Türkçe okumaları görevini vermişti. Bunun üzerine hafızlar heyeti tekbirleri de Türkçeleştirmek için çalışmaya başlamış ve yapılan çalışmalar sonucunda nihayet tekbirin şu şekilde okunması kararlaştırılmıştı;

"*Tanrı uludur. Tanrı uludur.*
Tanrıdan başka Tanrı yoktur.
Tanrı uludur. Tanrı uludur.
Hamd O'na mahsusdur."

Bu heyette bulunan hafızlardan birisi olan Hafız Ali Rıza Sağman, tekbirin tercüme edilmesi hengâmını, M. Kemal Paşa'yla Dolmabahçe Sarayı'nda aralarında geçen diyaloğu, tekbirin bu şeklini kendisinin hazırladığını ve nasıl kabul edildiğini uzun uzun anlatmaktadır.[470]

---

469 "İzmir'de Hafızlar Türkçe Kur'an Okuyor", *Son Posta*, 28 Kanunusani 1932, s.3; "İzmir'de de Türkçe Kur'an Başladı", *Akşam*, 29 Kanunusani 1932, s.2

470 Hafızlar tekbirin Türkçeleştirilmesi için Dolmabahçe Sarayı'nda çalışırlarken tekbirdeki "Allahu Ekber" ifadesinin nasıl Türkçeleştirileceği konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. 9 hafızdan 8'i bu ifadenin "Allah Büyüktür" olarak tercüme edilmesini savunurken Ali Rıza Sağman "Tanrı Uludur" şeklinde çevrilmesini savunuyordu. Hafızlar arasındaki tartışma uzayınca tekbirin her iki şeklinin de Mustafa Kemal Paşa'ya okunmasını ve onun tarafından seçilmesi kararlaştırıldı. Neticede hafızlar tercümenin her iki şeklini de Dolmabahçe Sarayı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda tekrar tekrar okumuşlar ve Mustafa Kemal Paşa, "Tanrı Uludur" tercümesini tercih etmişti. "Atatürk ve Din – Bilinmeyen Atatürk'ten Hatıralar-", *Millet*, V/111, yıl:3, s.4; Osman Ergin, *a.g.e.*, cild:V, s.1621-1624; Ali Rıza Sağman, yıllar sonra, Tanzimat'la başlayıp Türk aydınının kafasında yer tutan ve 1932'de bir sel gibi akan dinde reform fikrinin önünde kütük olamadıklarını ve saman çöpü durumuna düşüp o selde sürüklendiklerini ifade etmiştir. Ali Rıza Sağman, "O Müthiş Sele Karşı Duramadık", *Sebilürreşad*, IV/95, Şubat 1951, s.312-313.

3) Türkçe Ezan

Olayların gelişini incelediğimizde artık sıra, diğerlerine göre daha önemli dini ıslahat olan Türkçe ezana gelmişti. Ayrıca Kadir Gecesi de yaklaşıyordu. Sonunda 30 Ocak Cumartesi günü Bursalı Hafız Rıfat Efendi tarafından İstanbul Fatih Camii'nde ikindi ezanı önce Arapça sonra da ilk defa Türkçe olarak okundu.[471] Hafız Rıfat Efendinin okuduğu ezanın Türkçesi şu şekildeydi;

"Allah büyüktür Allah büyüktür.

Tanıdan başka tapacak yoktur.

Ben şahidim ki Tanrım büyüktür

Nebi Muhammed Allah Rasulü

Ben şahidim ki o haktan geldi

Ey dinleyenler geliniz namaza

Ey işitenler koşunuz felaha

Allah büyüktür Allah büyüktür

Tanrıdan başka tapacak yoktur"[472]

Ziya Gökalp'in yıllar önce ilk olarak dile getirdiği "Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur" arzusu 1932 Ramazanı'nda gerçekleşmişti. Hafız Rıfat Efendi, ezanı bu şekilde Türkçe olarak okuduktan sonra ayrıca ikindi namazı sonrasında Yusuf Sûresi'ni[473] de önce Arapça ardından da Türkçe olarak cemaate okumuştu. Böylece Ziya Gökalp'in yıllar önce hayalini kurduğu "Dini Türkçülük" fikrinin gereği yapılmıştı.

[471] "İlk Türkçe Ezan Dün Fatih'te Okundu", *Son Posta,* 31Kanunusani 1932
[472] "İlk Türkçe Ezan Dün Okundu", *Vakit Gazetesi,* 31 Kanunusani 1932
[473] Bazı gazeteler Yasin Sûresini okuduğunu da ifade etmişlerdir. 31 Kanunusani 1932 tarihli Vakit gazetesi "Yusuf Sûresi" derken aynı tarihli Akşam gazetesi "Yasin Sûresi" demiştir.

4) Kadir Gecesi ve Türkçe Tekbir

Günler öncesinden gazetelerden millete duyurulan ve 3 Şubat'a denk gelen Kadir Gecesi'nde Kur'an tercümesi okuma ve ihtifal[474] meselesi için bir yandan hafızlar talim yaparlarken diğer yandan da Ayasofya Camii'nde bir takım teknik işler yapılıyordu. Camiye radyo tertibatı kurularak memleketin her yerinden Kadir Gecesi icra edilecek olan merasimin duyulabilmesi arzu edilmişti. Hatta Mustafa Kemal Paşa, bu merasimlere bizzat iştirak etmemiş ve Dolmabahçe Sarayı'ndan radyo vasıtasıyla hadiseleri takip etmişti.

1 Şubat günü tüm gazetelerde Anadolu Ajansı'nın, Kadir Gecesiyle alâkalı olarak gönderdiği bir yazı yayınlanmıştı. Metinde o gece yapılacak merasimin muhtevasından ve yapılan hazırlıklardan bahsedilmişti.[475]

Ayrıca 1 Şubat günü gazetelerde Başvekil İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın sabah İstanbul'a indikleri ve Dolmabahçe Sarayı'na geçtikleri haberleri de yer almaktaydı. Aynı akşam ise M. Kemal Paşa, hem Balkan Antantı murahhasları heyeti namına verilen bir ziyafette bulunmuş; hem de ardından Kadir Gecesi Kur'an tercümesi okuyacak olan hafızlarla istişareler yapmıştı.[476] Sonraki gün, 2 Şubat'ta, Son Posta Gazetesi Ayasofya Camii'ne kurulan radyo tertibatının denendiğini ve hazır olduğunu bildirdikten sonra Kadir Gecesi okunacak olan tekbirin Türkçesini de neşretmişti. Tercüme edilen tekbir, hafızların daha önce tercüme ettikleri şekildeydi.[477]

3 Şubat 1932 günü gelmişti. O gece Kadir Gecesi idi. Haberi günlerdir gazetelerden okuyan İstanbullular da Ayasofya Camii'ne akın etmiş ve camiin içiyle beraber avlusu da hınca hınç bu insanlarla dolmuştu. Önce teravih namazı eda edilmiş ve ardından da hafızlar tarafından hep birlikte, tekbirler Türkçe tercümesiyle okunmuştu. Tekbirlerin okunmasından sonra

---

[474] İhtifal, büyük bir kalabalıkla yapılan tören veya merasimdir.

[475] *"Ramazan günlerinde İstanbul'un büyük camilerinde okunan Türkçe Kur'an bütün halk tabakalarında derin tahassüsler uyandırmıştır. Bilhassa geçen Cuma şehrin en kıymetli on hafızı tarafından Sultanahmet Camii'nde yapılan Türkçe mukabeleyi dinlemeye koşuşan ve bir mahşeri andıran on bini mütecaviz insan kütlesini büyük cami almamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Riyaseti halkın bu vicdani heyecan ve temayülünü tatmin için azami derecede itina gösterilmesini alâkadarlara emretmiştir. Her sene olduğu gibi bu sene Ramazanda da, Şubatın dördüncü Perşembe günü akşamına tesadüf eden Kadir Gecesinde Ayasofya Camii'nde Türkçe büyük bir dini ihtifal yapılacaktır. O gece saat 20'den itibaren İstanbul'un en namlı ve güzel sesli hafızlarından 25 güzide zat, Türkçe Kur'an ve mevlüt okuyacaklar ve Türkçe tekbir getireceklerdir. Yapılan tecrübeler tekbirin ahenginde ve Türkçe sözlerindeki tesir ve füsunun çok derin olduğunu göstermiştir. Bu muazzam ihtifali her tarafa dinletmek için Ayasofya Camii'ne radyo konulmuş ve her türlü tertibat alınmıştır."* "Kadir Gecesi 25 Hafız Tarafından Türkçe Kur'an ve Mevlüt okunacak", *Vakit,* 1 Şubat 1932.

[476] Hafız Yaşar Okur, *a.g.e.*, s.19; Dücane Cündioğlu, *a.g.e*, s.151.

[477] "Dün Geceki Dini İhtifal", *Akşam,* 4 Şubat 1932, s.2

sırasıyla Hafız Yaşar, Sultanselimli Hafız Rıza, Hafız Zeki, Hafız Fahri, Hafız Saadeddin, Hafız Kemal, Hafız Nuri, Hafız Beşiktaşlı Rıza ve Hafız Burhan Beyler mevlüt okumuşlardı.

Bunun ardından Hafız Yaşar Bey, Mülk Sûresi'nin önce Arapçasını sonra da Türkçe tercümesini okurken, diğer hafızlar da muhtelif sûrelerin önce Arapçasından sonra Türkçe tercümelerinden okumuşlardı. Toplamda 25 hafız muhtelif sûrelerin Türkçe tercümesini farklı makamlarda okumuştu. Daha sonra Hafız Yaşar Bey devlet, millet ve Mustafa Kemal Paşa'nın sıhhat ve selameti için dua ettikten sonra ilahiler okunmuş ve yine tekbirlerle bu büyük ihtifal nihayete erdirilmişti.[478]

Türk tarihinin önemli gecelerinden birisine ev sahipliği yapan Ayasofya Camii'nde bu merasime iştirak etmek isteyen yabancılara da yer ayrılmıştı ve o kısım da tamamen dolmuştu. Davet edilen, yabancı ülkelerin bazı sefir ve konsolosları da bu merasimi sonuna kadar takip etmişlerdi.[479] Başta Mustafa Kemal Paşa ve erkânı olmak üzere bu mecliste hazır bulunamayan diğer kişiler ise ihtifali radyo marifetiyle takip etmişlerdi.

Vakit Gazetesi ertesi günkü haberinde bu ihtifale iştirak eden insan sayısının kırk bin veya daha fazla olduğu bilgisini vermekteydi. Ayrıca birkaç gündür İstanbul'da mesai yapan Başvekil İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın, 4 Şubat akşamı Ankara'ya geri hareket ettikleri bildiriliyordu.

5) Türkçe Hutbe

3 Şubat Çarşamba akşamı Ayasofya Camii'nde Türkçe Kur'an tercümeleri ve bir süredir üzerinde mesai yapılan tekbirin Türkçe tercümeleri, cemaat huzurunda okunarak, dini bir merasim icra edilmişti. 4 Şubat tarihli gazeteler bir yandan bu merasimle ilgili geniş malumatlar verirken, diğer yandan da halka yapılacak olan yeni bir dini ıslahatı haber veriliyordu. Nitekim 4 Şubat 1932 tarihli gazetelerde bu sefer şu bilgiye yer verilmekteydi; "Cuma günü Cuma namazında Hafız Sadeddin Bey, Süleymaniye Camii'nde Türkçe hutbe ile beraber Kur'an tilavet edecektir."

478 "Dün Geceki Muazzam İhtifale 40 Bin Cemaat İştirak Etti", *Son Posta,* 4 Şubat 1932; "Dün Gece Camilerimizde Dini Bir İhtifal Yapıldı", *Vakit*, 4 Şubat 1932
479 "Dün Gece Ayasofya'da Kırk Bin Kişi Vardı", *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1932, s.4

Yani 1932 Ramazanı'nda yapılan dini ıslahatın son aşaması olan hutbeler de bu vesileyle Ramazanı'nın son Cuma gününde halledilmiş olacaktı. Ancak burada bahsedilen hutbenin Türkçe okunacak olması, bizim şimdiye kadar bahsettiğimiz hutbelerin Türkçeleştirilmesi meselesinden çok farklıydı. Çünkü bizim şimdiye kadar hutbelerin Türkçeleştirilmesi meselesinde ifade ettiklerimiz, hutbelerin hamdele ve salvele kısmının değil, yalnızca mevize kısmının Türkçeleştirilmesiydi.[480] Ancak Süleymaniye Camii'nde icra edilecek olan ilk Türkçe hutbede ise kastedilen Cuma hutbesinin istisnasız olarak baştan sonuna kadar Türkçe okunmasıydı.

Sonunda, 5 Şubat Cuma günü Süleymaniye Camii'nde toplanan halk tarafından Cuma namazının sünneti eda edilmiş ve ardından da Hafız Saadeddin Bey, minbere çıkarak söze "Ey cemaat" diye başlayarak, hutbeyi baştan sona kadar Türkçe okumuştu. Gazete haberlerine göre Süleymaniye Camii'nde o gün yaklaşık olarak yirmi bin kişi bulunmuştu. Hutbenin sona ermesinden sonra hafızlar, hep birlikte yine Türkçe tekbir getirmiş ve daha sonra namaza geçilmişti. Namazın ardından da yine Türkçe tekbirler okunmuş ve Hafız Saadeddin Bey, bir sûrenin Türkçe tercümesini cemaate okumuştu.[481]

Hafız Sadeddin Bey, hatıralarında bu konuyla ilgili olarak M. Kemal Paşa'nın kendisinden Süleymaniye Camiin'nde Türkçe hutbe okumasını, sarıksız ve başı açık olacak şekilde giyinmesini ancak havanın soğuk olması dolayısıyla palto giyinmesine müsaade ettiğini ifade etmektedir.[482]

Yine dönemin gazete haberlerinde, yapılan bu inkılâpların memleketin dört bucağında büyük rağbet görmekte olduğu ifade edilerek hatta bazı vilayet ve kasabalardan da örnekler verilmekteydi.[483] Ayrıca 5 Şubat akşamı Mustafa Kemal Paşa, hafızlara Dolmabahçe

---

480 Hamdele Allah'a hamd ifade eden "El-Hamdü Lillah" ifadesiyken, Salvele de İslâm Peygamberine övgü ifade eden "Aleyhi's-salâtü ve's-selâm" veya "Sallallâhü aleyhi ve sellem" ifadeleridir. Mevize ise hutbelerde Müslümanlara dini ve sosyal hayatla ilgili yapılan tavsiye ve öğütlerin olduğu kısımdır.

481 "Türkçe Hutbeyi 20 Bin Kişi Dinledi", *Akşam*, 6 Şubat 1932; "Türkçe Hutbe Dün Süleymaniye Camiinde Okundu", *Vakit*, 6 Şubat 1932; Şu hususu da kaydetmek gerekir ki, dönemin tüm gazeteleri, Türk tarihi içinde önemi tartışılmaz olan 1932 Ramazanı hadiselerini manşetten verirken, resmi gazete olan Hakimiyet-i Milliye ise bu hadiseleri ya hiç görmemiş ya da sayfa kenarlarında küçük bölümler halinde vermiştir.

482 Osman Ergin, *a.g.e*, cilt: V, s. 1627-1629; Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, İstanbul 1997, s.75-76

483 Bunlardan birisi şöyleydi; *"Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an okunması Anadolu'da büyük bir rağbet görmektedir. Dün Rize'de öğle ve ikindi ezanları Türkçe olarak okunmuştur. Ve gene dün Yozgat'ta ilk defa olarak Türkçe ezan ve Kur'an okunmuştur. Trabzon'da Çarşı Camiinde, Edremit'te Bayramyeri Camiinde Türkçe Kur'an, ezan, mevlit ve hutbe Konya'da Şerafeddin Camiinde Türkçe Kur'an okunmuştur. Halk kendi*

Sarayı'nda bir iftar yemeği vermiş ve şimdiye kadar ki hizmetlerinden ötürü kendilerini tek tek tebrik etmişti. Bunun yanında hizmetleri için kendilerine iki yüzer lira da para verilmişti.[484] Ramazan ayında yapılan bu dini inkılâbların icrasına bayramda da devam edilmiş ve 8 Şubat gününe denk gelen Ramazan Bayramı'nda da memleketin birçok yerinde tekbirler ve hutbeler Türkçe okunmuştu. Şunu da ifade etmek gerekir ki, hutbelerin tamamen Türkçe okunması, sadece bu hadiseyle sınırlı kalmış ve Türkçe ezan örneğinde olduğu gibi Diyanet İşleri Riyaseti veya hükümet tarafından herhangi bir kanuni düzenleme yapılmak suretiyle mecburi hale getirilmemişti. Nitekim sadece mevize kısmı Türkçeleştirilen hutbeler günümüze kadar da bu şekilde gelmiştir.[485]

B) 1933 Ramazanı (29 Aralık 1932 – 28 Ocak 1933)

1932 Ramazanı bu şekilde tamamlanırken bir yandan da dini inkılâplarla alâkalı olarak çalışmalar da devam ediyordu. Nitekim artık okunacak ezanın tercüme metni ve nameleri bir düzen altına alınmak ve ezanın güzel okunması sağlanmak istenmişti. 1933 Ramazan'ında, Diyanet İşleri Riyaseti bütün camilerde Türkçe ezan ve kamet okunması için gereken çalışmaları yapmaya başlamıştı.

Bu amaçla Diyanet İşleri Riyaseti, ezan ve kameti tercüme etmiş; konuyla ilgili İstanbul Müftülüğüne önemli bir tezkere göndermişti. Burada, ezan ve kametin Türkçe okunacağı ifade edildikten sonra bu tercümelerin konservatuara gönderilerek uzmanlar tarafından bestelenerek kendilerine gönderilmesi ve yaklaşmakta olan Ramazan ayına da yetiştirilmesi istenmişti. Bunun üzerine İstanbul Müftülüğü ezan ve kametin bestelenmesi için konservatuara müracaat etmiş ve burada Şark Musiki Şubesi'nden bir grup muallim, bu işle meşgul olmaya başlamışlardı. Ayrıca bu besteleme işinin Ramazan ayına kadar bitirilip hazır hale getirileceğini de bildirmişlerdi. [486]

Bununla birlikte haberin devamında Elmalılı Hamdi Efendi'nin Kur'an tercüme ve tefsirinin basılmasına başlanmasına karar verildiği ve yakında devlet matbaasında basımına başlanacağı da halka haber verilmekteydi.

---

kitabını kendi dili ile dinlerken büyük bir memnuniyet göstermiştir". "Anadolu'nun Her Tarafında Türkçe Kur'an ve Ezan Okunuyor", *Akşam,* 6 Şubat 1932, s.2

[484] Dücane Cündioğlu, *a.g.e.*, s.158

[485] G. Jaschke, *a.g.e.*, s.45

[486] "Ezan Türkçe Besteleniyor", *Vakit,* 20 Teşrinievvel 1932

Ramazan ayına bir aya kala Evkaf Umum Müdürlüğü ezan ve kametin Türkçe okunması için İstanbul Evkaf Müdürlüğü'ne tebligatta bulundu. Bunun üzerine Evkaf Müdürlüğü de İstanbul'un meşhur hafızlarına birer mektup gönderdi ve kendilerini Evkaf Müdürlüğü'ne davet etti. Bu hafızlardan talep edilen ise, diğer imam ve hatiplere Türkçe ezan ve kamet okumayı öğretme vazifesiydi.[487] Diyanet İşleri Riyasetinin tercüme ettiği ezan ve kamet sureti şu şekildeydi;

"Tanrı uludur.

Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak.

Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrının elçisidir Muhammed.

Haydin namaza.

Haydin felaha.

Namaz başladı. (kametlerde)

Namaz uykudan hayırlıdır. (sadece sabah namazlarında)

Tanrı uludur.

Tanrıdan başka tapacak yoktur.[488]

İşte tüm bu şartlar içerisinde 29 Aralık 1932 günü Ramazan ayına girilmişti. Aynı gün meşhur hafızlar tarafından imam, hatip ve müezzinlere verilen dersler de nihayete ermişti. Gazeteler, Ramazan ayı için gerekli her türlü tertibatın yapıldığını ifade ederken ayrıca bu tertibatın en bariz hususiyeti olarak da tüm camilerde ezan, kamet ve mukabelelerin Türkçe okunacak olmasını göstermekteydiler. Ne var ki, Diyanet İşleri Riyasetinin arzuladığı gibi memleketin her bir tarafında, 1933 Ramazan ayında ezan, kamet ve mukabelelerin Türkçe okunup okunamadığını tam olarak tespit edebilmek mümkün değildi. Ancak memleketin birçok

---

[487] "Türkçe Ezan ve Kamet", *Cumhuriyet,* 23 Teşrinisani 1932, s.1-2; "Türkçe Ezan", *Akşam,* 22 Teşrinisani 1932, s.1

[488] "Türkçe Ezanın Tam Tercümesi Tespit Edildi", *Son Posta*, 22 Teşrinisani 1932, s.9, "Ezan ve Kametin Her Camide Türkçe Okunması", *Vakit*, 23 Teşrinisani 1932

noktasında inkılâplar fazlasıyla[489] hayata geçirilirken,[490] bazı bölgelerde de muhalefet ve direnişlerle karşılaşıldı.[491]

Ayrıca 1932 senesinin Ramazan ayında olduğu gibi 1933 Ramazan ayı Kadir Gecesinde de büyük bir dini merasim tertip edilmiş ve kalabalık bir halkla birlikte yine yabancı sefirler ve konsoloslar da aileleriyle birlikte bu merasimlere iştirak etmişlerdi. Bu merasime katılan sefirlerden birisi Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Charles Sherrill idi. Hatıralarında o gece Türklerde gördüğü yüksek iman duygularına hiçbir Hristiyan ayininde şahit olmadığını, toplumun her kesiminden insanların tamamen kendi istekleriyle camii doldurduklarını söylemiş ve bu geceden sonra hem Türk Milletinin imanını hem de Mustafa Kemal'i meydana getiren iklimi daha iyi anladığını ifade etmişti.[492]

1) Bursa Hadiseleri

Ne var ki, 1933 Ramazan Bayramı'ndan sonra Türkçe ezan ve ibadete karşı muhalif bir hareket de Bursa'da yaşanmıştı. Bir grup Müslüman 1 Şubat 1933'de diğer vilayetlerde olduğu gibi Bursa'da da başlayan Türkçe ezan uygulamasına, "ülkenin ve İstanbul'un her yerinde Türkçe ezan okunmuyor" diyerek, ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkmıştı. Gazeteler birkaç gün sonra hadiseden haberdar olmuşlardı.

---

[489] Nitekim memleketin bazı mıntıkalarında Türkçe namaz bile kılınmaya başlanmıştı. Dönemin bir gazete haberi şöyledir; *"-Görele'de Türkçe Ezan ve Namaz- kazamızda Türkçe ezan okunmaya başlanmış ve Ramazanda Türkçe namaz kılınmaya devam edilmesi tekerrür etmiştir. Halk bu teşebbüsten fevkalâde memnundur." Vakit Gazetesi*, 1 Eylül 1932; Diğer bir haberde ise şu ifadeler kullanılmıştır; *"Malatya'da bildirildiğine göre İkitaş Camii'nde Türkçe namaz kılınırken minare kapısına Arap harfleriyle yazılmış bir yafta yapıştırılmıştır. Bu meseleden dolayı Hacı Osman Efendi isminde biri zan altına alınmıştır."* (*Akşam Gazetesi*, 6 Kanunuevvel 1932).
Üstelik bu dönemde 1926 Ramazanının faili ve hali hazırda da imam ve hatip mektebi muallimi olan Mehmed Cemaleddin Efendi, kendisiyle mülâkat yapan gazete muhabirine şu izahatı yapmıştır; *"Kur'an'ın Türkçesi namazda da okunabilir. Bundan dört beş sene evvel ben Göztepe Camii'inde Türkçe olarak namaz kıldırmıştım. Kanaatime göre Kur'an bizzat kendisinde de zikredildiği gibi bir teganni kitabı olmaktan ziyade bir tefekkür kitabıdır. Dua ayetleri teganni edilebilir. Hem de bu teganni en modern musiki ile de olur." Akşam Gazetesi*, 4 Şubat 1932.

[490] "Gerede'de Müezzinler Türkçe Ezan Meşkediyorlar", *Son Posta*, 19 Kanunuevvel 1932, s.4, "Türkçe Ezan ve Kamet Sureti", *Cumhuriyet*, 24 Kanunuevvel 1932, s.2; "Sivas'ta Türkçe Ezan- Bütün Müezzinler Ezanı Türkçe Okuyorlar-", *Cumhuriyet*, 3 Kanunusani 1933, s.5; "Çanakkale'de Ramazan", *Son Posta*, 11 Kanunusani 1933.

[491] Nitekim İzmir'de Kahramanlar Mahallesi'nde bulunan camide önce Mustafa Avni Efendi ardından da müezzin Ömer Efendi'nin Türkçe ezana karşı çıkarak ezanı Arapça okuduğu tespit edilmiş ve bu kişiler gözaltına alınmışlardı. "İzmir'de Arapça Ezan Okuyanların Tevkifi", *Vakit*, 11 Şubat 1933, s.2, "Trabzon'da da İki Yobaz Tevkif Olundu", *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1933, s.3, *Cumhuriyet*, 1 Mart 1933, s.1 ve 6.

[492] General Sherrill, *Mustafa Kemal: Eseri ve Memleketi*, Çev: Enver Esenkova, Türkiye Ticaret Matbaası, 1955 İstanbul, s.78-82; Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, s. 256-257.

Çoğu yerde olduğu gibi Ramazan ayı boyunca Bursa'daki camilerde de Türkçe ezan ve kamet okunmuş ise de Ramazan'dan sonra ezanlar ve kametler tekrar aslına döndürülerek Arapça okunmaya başlanmıştı. Bunun üzerine de bu cami imamlarına tebligat yapılarak tekrar ezan ve kametlerin Türkçe okunması emredilmişti. Dolayısıyla 1 Şubat'tan itibaren camilerde tekrar Türkçe ezan ve kamet okunmaya başlanmıştı. İşte bu gelişmelere karşı söz konusu muhalif hareket 1 Şubat 1933'de Ulu Cami'de yaşandı. Şöyle ki; o gün Ulu Cami müezzini camiye gelmemişti. Bunun üzerine cemaatten Topal Hasan adlı bir kişi tarafından ezan, yine cemaatten Tatar İbrahim adlı bir kimse tarafından da kamet Arapça okunmuştu.

Bu sırada orada bulunan sivil memur Hamdi Efendi ise bu kişilerin isimlerini kaydetmişti. Bunu anlayan cemaatten birisi namazdan sonra ayağa kalkarak; diğer din mensuplarının kendi ibadethanelerinde istedikleri gibi ayinlerini yaparken, Müslümanlara haksız baskı uygulandığını söyledikten sonra "Gidip derdimizi anlatalım" demiş ve yaklaşık seksen kişiden[493] oluşan kalabalık bir topluluk doğruca Evkaf Müdürlüğünün yolunu tutmuştu. Bu topluluk Evkaf Müdürlüğü'ne varınca, Arnavut Seyfeddin isminde birisi; "Efendi halk Türkçe ezan istemiyor. Aşağıda toplandılar." dedi.

Evkaf Müdürü Faik Bey ise cemaate, kendisinin Arapça ezan okunmasına müsaade edilmesine memur olmadığını ifade ederek, hadiseyi valiliğe havale etmişti. Bunun üzerine bu kalabalık cemaat, hükümet konağı önüne yürümüş, Evkaf Müdürü Faik Bey de, kalabalık müdüriyetten ayrıldıktan sonra hadiseyi polise tebliğ etmiş ve polis de hemen intikal ederek, hükümet konağı önündeki kalabalık cemaati dağıtmış ve provokatör olarak görülen kişileri de yakalamıştı. Ancak sabaha kadar süren tahkikat neticesinde, tutulan kişiler serbest bırakılmışlarsa da bu kişiler yeniden tevkif edildiler. Olaydan sonra Bursa Müftüsü Nureddin Efendi vilayet tarafından vazife ihmali sebep gösterilerek görevinden azledildi. Bu kararı Diyanet İşleri Riyaseti de bu kararı tasdik etti.[494] 1 Şubat'ta vâki olan Bursa hadiselerinden üç gün sonra Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi, müftülere hitaben bir genelge yayımlayarak Türkçe ezan uygulamasına özenle uyulmasını aksi taktirde şiddetli cezalara maruz kalınacağını ifade etmişti.[495]

---

[493] Bu topluluğun sayısı ihtilaflıdır. Nitekim bu toplulukla alâkalı olarak verilen sayılar birbirinden farklıdır.
[494] *Vakit*, 6 Şubat 1933. Ayrıca 6 Şubat günü tüm gazetelerde, Anadolu Ajansının Bursa hadisesiyle ilgili bir tebliği de yayınlanmış ve Bursa hadisesi muhtasaran hülasa edilmiştir. Bu tebliğ için 6 Şubat 1933 tarihli Vakit, Cumhuriyet, Akşam ve Son Posta gazetelerine bakılabilir.
[495] Dr. Halil Altuntaş, *a.g.e*, s. 192

Bursa'da bu olaylar yaşanırken M. Kemal Paşa, Antalya'dan Gülcemal vapuruyla hareket ederek İzmir'e yeni varmıştı.[496] Öyle ki olayı öğrendikten sonra İzmir'den trenle yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yla Afyonkarahisar'da buluşarak, bilgi almıştı. Kendisi daha sonra olayı yakından incelemek amacıyla Bilecik üzerinden Bursa'ya hareket ederken, İsmet Paşa da Eskişehir üzerinden Ankara'ya geri dönmüştü.[497] Bu arada Adliye Vekili Yusuf Kemal ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Beyler de tahkikat için 6 Şubat günü Bursa'ya gelmişlerdi. 5 Şubat günü Bursa'ya gelen M. Kemal Paşa, orada gerekli tahkikatı yaptıktan sonra Anadolu Ajansı vasıtasıyla 6 Şubat günü bir beyanat vermişti. Kendisi burada, ciddi bir hadise olmadığını ve meselenin aslının din değil dil temelli olduğunu ifade etmişti. Yine buradaki ifadelere göre, dinin siyasete müdahale ve tahrik unsuru olarak kullanılmasına müsaade edilmeyecek, Türk'ün milli dili ise hayatın her alanında hâkim kılınacaktı.[498]

Olayla ilgili gerekli incelemeleri yapan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra İstanbul'a dönmüştü. Tabiatıyla Bursa olaylarının bazı sonuçları olmuştu. Bursa hadiselerinden sonra tüm camilerde Türkçe ezan ve kamet okunması işi daha sağlam tutulmaya çalışılmıştı. Ayrıca o günün gazeteleri genellikle Bursa Hadisesini bir irtica faaliyeti olarak değerlendirmişlerdi.

Yunus Nadi, Bursa hadiseleriyle alâkalı olarak kaleme aldığı "Bursa'daki Çok Ayıp İrtica Hadisesi" başlıklı başyazısında, olayın cezayı gerektirecek bir suç olmaktan daha fena bir iş olmak üzere, ayıp sayılması gerektiğini ifade ettikten sonra ibadetlerin Türkçeleştirilmesi meselesini kendince ispatlamaya çalışmıştı. [499]

Diğer taraftan da gazetelerde memleketin bazı yerlerinde Arapça ezan ve Arapça kamet okuyan müezzin ve imamların veya cemaatten herhangi birinin tevkif edildiği, cezalandırıldığı veya ifadelerinin alındığı şeklinde bir-iki cümlelik haberler yer alıyordu. Bu haberlerden birisi şöyleydi: *"Bayramın ikinci günü Şadırvan Camiinde Arapça ezan okuyan Hüsnü tevkif edilince delilik alametleri göstermişti. Yapılan muayenesinde hüsnünün deli olmadığı anlaşılmıştır. Kendisi Sulh Ceza Mahkemesinde muhakeme edilecektir."* [500] Diğer

---

[496] "Gazi Hz. Bugün İzmir'e Vasıl Oluyor", *Akşam,* 31 Kanunusani 1933
[497] "Bursa'da Türkçe Ezan Aleyhinde Protesto Yapılmak İsteniyordu", *Milliyet,* 5 Şubat 1933
[498] "Hadise Hakkında Gazi Hazretlerinin Tebliği", *Vakit,* 7 Şubat 1933; "Gazi Hz.'nin Son Hadise Hakkında Beyanatı", *Akşam,* 7 Şubat 1933; "Gazi Hz.'nin İrtica Hadisesi Hakkında Beyanatları", *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1933.
[499]*Cumhuriyet*, 7 Şubat 1933, s.1-2.
[500] "İzmir'de Bir Tevkif", *Akşam,* 9 Şubat 1933.

bir haberde ise İzmir'de Arapça ezan okuyan cemaatten 4 kişi hakkında tahkikat yapılıp Sulh Ceza Mahkemesine verildiklerinden ve tutuksuz yargılanacaklarından bahsedilmişti.[501]

Aynı günlerde İstanbul'un sadece büyük camilerinde değil istinasız tüm cami ve mescitlerinde Türkçe ezan okunmuştu.[502] Hatta 8 Şubat günü İstanbul Valisi riyasetinde toplanan yetkililer imam ve müezzinlere yeniden bir tebligat daha gönderilmesini lüzumlu görmüş ve Arapça ezan ve kamet okumaya devam eden imam ve müezzinlerin görevden el çektirileceklerini bile ifade etmişlerdi.[503]

a) Bursa Nutku

Mustafa Kemal Paşa, 1 Şubat tarihinde gerçekleşen Türkçe ezan ve kamet olaylarının ardından İzmir'den Bursa'ya gelerek tahkikatlar yapmış ve ciddi bir mesele olmadığına kanaat getirerek, 6 Şubat'ı 7 Şubat'a bağlayan gece İstanbul'a geçmişti. Mustafa Kemal Paşa, Bursa'da bulunduğu gün, içlerinde gazetecilerin de bulunduğu bir grup insanla bir araya gelmiş ve hakikati meçhul "Bursa Nutku" 'nu irâd etmişti[504];

> *"Türk genci, inkılâpların ve rejimin sahip ve bekçisidir. Bunların lüzumuna, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır; rejimi ve inkılâpları benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük veya en büyük bir kıpırtı ve bir hareket duydu mu; bu memleketin polisi vardır, jandarması vardır, ordusu vardır, adliyesi vardır… demeyecektir. Hemen müdahale edecektir. Elle, taşla, sopa ve silahla… nesi varsa onunla, kendi eserini koruyacaktır. Polis gelecektir; asıl suçluları bırakıp, suçlu diye onu yakalayacaktır. Genç 'Polis henüz inkılâp ve Cumhuriyetin polisi değildir' diye düşünecek, fakat asla yalvarmayacaktır. Mahkeme onu mahkûm edecektir. Yine düşünecek: 'Demek adliyeyi de ıslah etmek, rejime göre düzenlemek lazım!..' Onu hapse atacaklar. Kanun yolundan itirazlarını yapmakla beraber; bana, İsmet Paşa'ya, Meclis'e telgraflar yağdırıp haksız ve suçsuz olduğu için tahliyesine çalışılmasını, kayrılmasını istemeyecek… diyecek ki: 'Ben inancımın ve kanaatimin icabını yaptım. Müdahale ve*

[501] "İzmir ve Salihli'de Birkaç Kişi Tevkif Edildi", *Akşam*, 7 Şubat 1933.
[502] "İstanbul'un Bütün Camilerinde Türkçe Ezan Okunuyor", *Vakit*, 7 Şubat 1933.
[503] "Bursa Hadisesi Memleketin Her Yerinde Umumi Nefret Uyandırdı", *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1933, s.6
[504] Rıza Ruşen Yücer, *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra*, Şaka Basımevi, İstanbul, 1947.

hareketimde haklıyım. Eğer buraya, haksız olarak gelmişsem, bu haksızlığı meydana getiren sebep ve amilleri düzeltmek de benim vazifemdir!...'

İşte benim anladığım Türk genci ve Türk gençliği…"

Mustafa Kemal Paşa'nın söylediği iddia edilen bu nutuk üzerinde ciddi ihtilaflar mevcuttur. Mahmut Goloğlu'na göre Atatürk'ün böyle bir nutku yoktur.[505] İlgi çekici olan şuydu ki, bu nutkun metnine, o günün hiçbir gazetesinde rastlanmamıştı. Zira Bursa Nutku'nu, ilk defa Bursa'daki o toplantıda, bulunanlardan biri olan ve aynı zamanda Bursa'da çıkan Arkadaş isimli gazetenin de sahibi olan Rıza Ruşen Yücer, 1947 yılında "Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra" isimli eserinde yayımlamıştı.

Rıza Ruşen'e göre; Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'de bulunduğu akşam bir köşkte, kendisinin şerefine bir yemek verilmişti. Yaklaşık olarak on dört kişiden oluşan bu sofrada, misafirlerden birisi söz almış ve aslında Bursa gençliğinin bu gerici hareketi anında durduracağını fakat zabıta ve adliyeye güvenlerinden ötürü bu işe girişmediklerini ifade eden bir konuşma yaparken, Mustafa Kemal Paşa söze müdahil olmuş ve adı geçen konuşmayı yapmıştı. Şurası bir gerçek ki, Bursa Nutku olarak tarihe geçen bu nutkun, gerçek olup olmadığı tartışmalıdır ve hiçbir ciddi delile sahip değildir.[506]

---

[505] Ayrıntılı bilgi için bkz: Mahmut Goloğlu, *Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku*, Ankara 1973; Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938*, Ankara 1974.

[506] Nitekim Rıza Ruşen Yücer, eserinin önsözünde "*Naklettiğim fıkra ve hâtıralar gerçekten olmuş mudur? Bunu da kesin olarak temin edemem. Çünkü ben, belgelendirmekten ziyade ve sadece işittiklerimi, -duyduğum şekle sadık kalarak- tesbit ve nakle önem verdim*" ifadelerini kullanarak anlattıklarının güvenilirliğini baştan zedelemiştir. Rıza Ruşen Yücer, *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra*, İstanbul, 1947; Nutuk, Demokrat Parti'nin 21 Temmuz 1946 seçimlerindeki hukuksuzlukları yıldönümünde yeniden protesto etmek için İzmir'deki toplantısında gündeme gelmiş ve İl İdare Kurulu Üyesi Osman Kapani'den sonra İlçe İdare Kurulu Üyesi Şeref Balkanlı söz alarak Bursa Nutku'nu okumuştur. "Atatürk'ün Bir Sözü", *Demokrat İzmir*, 22 Temmuz 1949, s.1. Şeref Balkanlı yıllar sonra nutku okunması için Celal Bayar tarafından kendisine verildiğini ifade etmiştir. "Bursa Nutku'nu Bayar Okutmuş", *Milliyet*, 1 Ekim 1966. Nutuk yılar sonra devrimlerden çok fazla taviz verildiği düşünüldüğü için 19 Mayıs 1958 tarihli Ulus Gazetesinde de yayımlanmıştır. Bunun üzerine konu yargıya taşınmış ve gazeteci Nizamettin Nazif Tepedelenli 23 Mayıs 1958 tarihli Ulus Gazetesi'ne İzmir'den Bursa'ya Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte geldiğini ve nutkun doğru olduğunu ifade eden bir açıklama yapmıştır. Aynı günkü gazetede Yakup Kadri Karaosmanoğlu da "Atatürk Savcılıkta" başlıklı bir yazı kaleme alarak Atatürk'ün üslubunun taklit edilemeyeceğini söyledikten sonra bu nutkun ona ait olduğunu ifade etmiştir. Yıllar sonra Atatürk'ün hayatta kalan tek yaveri olan ve nutkun söylendiği gün yanında bulunduğunu ifade eden Cevdet Tolgay hadiseyi bugün gibi hatırladığını ve nutkun Atatürk'e ait olduğunu söylemiştir. "Yaveri: Bursa Nutku'nu Atatürk Söyledi", *Milliyet*, 1 Aralık 1966. Bunun yanında Sabiha Gökçen 2 Aralık 1966 tarihli Ulus Gazetesi'nde, Falih Rıfkı Atay 12 Aralık 1966 tarihli Dünya Gazetesi'nde, Hasan Rıza Soyak 21 Aralık 1966 tarihli Dünya Gazetesi'nde, Afet İnan ise 12 Kasım 1971 tarihli Demokrat İzmir Gazetesi'ndeki yazılarında nutkun doğru olduğu yönünde açıklamalar yapmışlardır. Asıl önemlisi 1967 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu'na kamuoyunda "Bursa Nutku" olarak dolaşan metnin sıhhatiyle ilgili sorular sormuştu. Bunun üzerine Türk Tarih Kurumu verdiği cevaplarda tarihe Bursa Nutku olarak geçen bu metnin sahih olduğu ve tarihi bir metin olarak kullanılabileceği yönünde bir cevap vermiştir. "Atatürk'ün Bursa Konuşması", *Belleten*, 36/141,

C) Devam Eden İnkılâplar ve Muhalif Hareketlere Verilen Cezalar

Diyanet İşleri Riyaseti bir yandan şimdiye kadar yapılan inkılapların, siyasi otoritenin baskısı neticesinde eksiksiz ve tavizsiz bir surette yerine getirilmesi için gerekli tebligatları Müftülüklere iletip gereğinin yapılmasını emrederken, diğer taraftan da dini ıslahat yolunun eksik kalan taşlarını döşemeye devam ediyordu. Nitekim ezanı, tekbiri, kameti Türkçeleştiren Diyanet İşleri Riyaseti, bununla da yetinmeyip 6 Mart 1933 günü bir tamim(genelge) yayımlayarak İslâm peygamberine saygı ve methiye ifade eden salât-ü selamı da Türkçeleştirmiş ve bunu tüm müftülüklere bildirmişti.[507] Riyaset, yayımladığı genelgeye üç tane salât-ü selam tercümesi[508] ve bir tane de tekbir tercümesini koymuştu.[509]

Diyanet İşleri Riyasetinin bu genelgesi, İstanbul Müftülüğü'ne 14 Temmuz'da ulaştı ve Müftü Fehmi Efendi ile Evkaf Müdürü Niyazi Bey bir toplantı yaparak, Cuma gününden itibaren emrin uygulanmasına karar verildiğini söylediler. Ayrıca Müftü Fehmi Efendi, müezzin ve hizmetlilerin bu genelgeye uyup uymadıklarının takip edilmesi vazifesinin de Evkaf İdaresi'ne ait olduğunu ifade etti.[510]

1932 Ramazanında uygulanan dini ıslahatlar, 1933 Ramazanında da hem devam etmiş hem de daha muhkem ve kalıcı hale getirilerek tavizsiz bir surette tüm memlekette uygulanmak istenmişti. Ancak bu ıslahatlar, bilhassa başlangıçta tüm camilerde uygulanamadı. Ancak ilerleyen zamanda siyasi otoritenin arzusuna uygun olarak hem Diyanet İşleri Riyaseti hem de

---

Ocak 1972, s.119-122. Reşit Ülker ise bu nutkun doğru olduğunu ispat etmek için hususi bir eser kaleme almıştır. Reşit Ülker, *Atatürk'ün Bursa Nutku- Tanıklar ve Belgelerle-*, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul 1998.

507 *Milliyet Gazetesi,* 14 Mart 1933

508 *İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) Dökümantasyon Servisi*, Dosya nr: 51202; Diyanet İşleri Riyasetinin yaptığı salat-ü selam tercüme suretleri için bkz: *EK: IV*

509 Diyanet İşleri Riyaseti devamında şu açıklamayı yapıyordu: "*Öz dilimizle her tarafta Türkçe ezan okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça salât-ü selam okumak ahenksiz düşeceği gibi hükümet-i celilenin takib buyurduğu maksad-ı milliye de uygun gelmediğine binaen İstanbul'daki erbab-ı ihtisasla bilmuhabere balaya yazılan üç suret ile Türkçe tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olunur efendim".* Halil Altuntaş, *a.g.e*, s. 193; Osman Ergin, *a.g.e*, cilt: V, s. 1624; Milliyet, 15 Mart 1933. Esasen salanın Türkçeleştirilmesinin çok fazla ehemmiyeti kalmayacak nitekim bundan dört sene sonra yani 1937 senesinde Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi yine bir tamim neşrederek, ölüm haberini ilân eden ve hiçbir şer'i hükmü haiz olmayan salanın, hasta ve asâbı bozuk insanlar üzerinde acı tesirler uyandırdığını sebep göstererek artık salanın minarelerden okunmamasını alâkadarlara tebliğ etmiştir. Dr. Halil Altuntaş, *a.g.e*, s. 194.

510 *Milliyet Gazetesi*, 15 Mart 1933

Evkaf Müdürlüğü işi sıkı tutmaya çalışmıştı. Özellikle Diyanet İşleri Riyaseti'nin, hakimiyeti müftülüklere ilettiği genelgelerle sağlamaya çalıştığından bahsetmiştik. Buna rağmen, ülkenin çeşitli yerlerinde bu genelgeye aykırı uygulamalar görüldü.

Nitekim; 27 Aralık 1935 tarihli İstanbul Valiliği'nin şifresinde verilen bilgiye göre; Erenköy Zihnipaşa Camii'nde Kasap Hacı Mustafa ve Beyoğlu Ağa Camii'nde Rıfat, Fotoğrafçı Ferit İbrahim ve Bulgaristanlı İsmail tarafından Arapça tekbir okudukları için haklarında tahkikata başlandığı ancak hadisenin fena bir maksat gütmediği anlaşıldığı için bayram sonuna kadar nezaret altına alındıkları bildirilmekteydi.[511]

10 Ocak 1936'da CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, Maraş'ta bir şahsın Türkçe okuduğu selânın içerisine Arapça da karıştırdığı ifade edildikten sonra adı geçen şahsın emniyete teslim edildiği ve Müftü Efendinin parti merkezine çağrılarak ihtarda bulunulduğu bildirilmekteydi.[512]

Ayrıca Kuşadası'ndan Genel Sekreterliğe gönderilen 1 Ocak 1937 tarihli şifrede de Ramazan Bayramı'nın 2. Günü Germencikli Reşit adında birinin köyde Arapça selâ okuduğu için tutuklanıp adliyeye sevk edildiği ifade edilirken,[513] Yozgat'tan Genel Sekreterliğe Gönderilen 22 Nisan 1936 tarihli yazıda ise Saray Köyü'nde Yeşilbaş Raif Hoca isminde birisinin Arapça ezan okuduğu için uzun süre hapsedilip serbest bırakıldığı bildiriliyordu.[514]

Diğer taraftan 15 Nisan 1939'da Refik Saydam hükümeti, TBMM'ne Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklik içeren kanun teklifleri sunmuştu.[515] Bunlardan biri de tüm bu cezalandırmaları kanuni zemine kavuşturmak için Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesine, Arapça ezan okuyanlara cezai müeyyide eklenmesi talebiydi. Teklifin esbabı mucibe kısmında Diyanet İşleri Riyaseti'nin yayımladığı bir tamimle ezan ve kametin Türkçe okunmasını emrettiğinden bahsedilmiş ancak bu emrin daha ziyade kurum personelini bağladığı ve bu durumu ihlal edenlere ceza kanununun 526. maddesinin ilk fıkrası gereğince cezalar verildiği bildirilmişti.[516] Diyanet İşleri Riyaseti'nin yayımladığı tamime istinaden,

---

[511] *BCA*, 490-1-0-0, 611-121-1
[512] *BCA*, 490-1-0-0, 611-121-1
[513] *BCA*, 490-1-0-0, 611-121-1
[514] *BCA*,490-1-0-0,611-121-1; Arapça ezan okumaya devam edenler ve bunlara yapılan müdahaleler ve verilen cezalar hakkında bilgi için bkz: Ali Dikici, İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: X, İstanbul 2006, s. 88-93
[515] TBMM Kütüphanesi Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü, *Kanun Lâyihaları*, nr: 186, 1/78, s.1
[516] Türk Ceza Kanunu'nun ilgili kısmı şu şekildeydi: "*Her kim salâhiyettar merciden kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilmiş bir emre itaatsizlik eder yahut ammenin istirahat ve selâmeti veya muadelet düşüncesiyle*

diyanet camiasıyla alakası olmayıp da Arapça ezan ve kamet okuyan halktan kişilere açık bir ceza verilememekteydi.

Nitekim Temyiz Mahkemesi de 526. maddenin imam ve hatipler dışındaki, adı geçen kuruma sadece vicdani olarak bağlı olan kişileri, Diyanet İşleri Riyaseti'nin emri bağlayıcı olamayacağı için bu konuda herhangi bir ceza tatbik etmenin de kanun ve nizamlara muhalif olacağını ifade etmişti. Bundan dolayı hükümet ezan ve kameti tamime uymayarak Arapça okumaya devam eden herkesin cezalandırılabileceği şekilde, açık bir değişiklik teklif etmekteydi. Teklifte bu emri çiğneyenlere yedi günden üç aya kadar hafif hapsin yanında yirmi beş liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası istenmekteydi. Hükümet, bununla ayrıca halkı, Arapçanın eski zihniyet ve geleneklere bağlayan etkisinden de kurtaracağını düşünüyordu.[517]

16 Mayıs 1941'de Adliye Encümeni, Türk Ceza Kanunu'nda değişiklik yapılması istenen tüm maddeleri toplu halde Adliye Vekili Hasan Menemencioğlu'nun da incelemesi sonucunda meclise sundu.[518] Burada yapılan açıklamada da 526. maddenin daha açık bir ifadeye bürünerek, Arapça ezan ve kamet okuyanların cezalandırılması maksadı olduğu ifade edildi.[519]

Konu 23 Mayıs 1941'te meclis gündemine geldi. Müzakerede söz alan Bursa Mebusu Nevzad Ayas, hadiseye Laiklik ve milliyetçilik noktasından yaklaşarak maddedeki "Arapça ezan ve kamet okuyanlar" ifadesinin, "Türkçe ezan ve kamet okumayanlar" olarak değiştirilmesini istemişti. Çünkü asıl maksat ezan ve kametin sadece Arapça değil, Türkçeden başka hiçbir dille okunmamasıydı. Ona göre; meseleye laiklik cephesinden yaklaşıldığında dini bir mesele olması hasebiyle, konunun kanunla zorlanmaması gerekirdi. Milliyetçilik nazarından olaya bakıldığında ise öz dilimizin gelişimi açısından böyle bir kanuni zorunluluğun doğru olabileceğini ifade etmişti.[520]

Adliye Encümeni namına söz alan Salah Yargı, "Türkçe okumayanlar" ifadesinin başka okuma şekillerini ortaya çıkarabileceğini, ancak burada temel meselenin Arapça ezan ve

---

merciinden kanun ve nizamlara muhalif olmayarak ittihaz edilmiş bir tedbire riayet etmezse bir aya kadar hafif hapse veya elli liraya kadar hafif para cezasına mahkûm olur."

[517] *TBMM*, *Kanun Lâyihaları*, nr: 186, 1/78, s.2

[518] *TBMM*, *Kanun Lâyihaları*, nr: 186, 1/78, s.7vd.

[519] *TBMM*, *Kanun Lâyihaları*, nr: 186, 1/78, s.10

[520] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941, s.142

kamet okumanın suç sayılması olduğunu söylemişti.[521] Antalya mebusu Rasih Kaplan'ın bu ifadelere, ecnebi lisanlarla ezan okumak suç değil de Arapça okumak mı suçtur şeklinde karşılık vermesi üzerine, Salah Yargı zaten var olan vakıanın kanuni zemine oturtulmasına çalışıldığını ifade etmişti.[522]

Bu ifadelerden tatmin olmayan Nevzad Ayas, tekrar söz alarak önceki fikirlerini yinelemiş ve milliyetçilik noktasından meseleye yaklaşılmasını tavsiye etmişti.[523] Rasih Kaplan ise meselenin laiklik ilkesine muhalif olduğunu ifade ederek, konunun zaten Diyanet İşleri Riyaseti eliyle tatbik edilmesine ilaveten bir ceza kanunu düzenlemesine gerek olmadığını, meselenin nazik olduğunu ve teklifin geri çekilmesini istemişti.[524]

Sonuçta 2 Haziran 1941'de Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinde tadilat yapılarak Arapça ezan ve kamet yasağı getirilmiş ve buna uymayanların üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılacakları ifade edilmişti.[525] Görünen o ki, Siyasi otorite ilk zamanlar laiklik düşüncesine aykırı olacağı kanaatiyle Arapça ezan ve kameti yasaklama veya Türkçe ezan ve kameti mecburi hale getirmeyi düşünmemiş ancak Mustafa Kemal Paşa'nın vefatından sonra İkinci Cihan Harbi yıllarında böyle bir uygulamaya gitmeyi uygun görmüştü.

D) Çok Partili Hayata Geçiş ve Ezanın Aslına Dönmesi

İkinci Dünya Savaşı'nı diktatör ve faşist yönetimlere karşı liberal ve demokrat grup kazanmıştı. Yeni dünya şartları Türkiye'yi de daha fazla demokratik olmaya zorlamıştı. Bunun sonucunda 7 Ocak 1946 günü Demokrat Parti adıyla yeni bir siyasi parti kuruldu.[526] Olağan tarihi 1947 yılının Temmuz ayı olan milletvekili genel seçimleri, yapılan siyasi hamle karşısında bir yıl erkene çekilerek, 1946 Temmuz'una alınmıştı. Türk siyasi tarihine şaibeli

---

521 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941, s.143
522 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941, s.143
523 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941, s.144
524 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941, s.144
525 Kanun metni şu şekildeydi; "*Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılırlar*". *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Cilt: 19, Devre: VI, İçtima: 2, 2 Haziran 1941, s.6; *Resmi Gazete*, nr: 4827, 6 Haziran 1941; G. Jaschke, ***a.g.e.***, s.46.
526 Ayrıntılı bilgi için bkz: Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş sebepleri*, Baha Matbaası, 1972.

seçimler olarak geçen ve açık oy gizli tasnif usulü uygulanan bu siyasi mücadelede, CHP 397 vekil çıkararak yarışı açık ara önde bitirirken, Demokrat Parti de bu seçimde 61 milletvekili çıkarmıştı.[527]

CHP tek başına yeniden ülkenin yönetimine geçmiş ancak demokrasiye geçildiği daha doğrusu milletin eline artık sandık silahı geçtiği için eskisi kadar sert ve katı politikalar izlemeye cesaret edememişti. Hatta kendi dünya görüşünden tavizler bile vermeye başlamıştı. Türkiye'de siyasi şartların değişmesi hükümetlerin din politikalarında da değişikliğe gidilmesini ortaya çıkarmıştı.[528]

Çok partili hayata geçiş dönemine kadar din kurumu kısmen ıslah edilmek istenilmiş olmakla birlikte dini hayat da dar bir alana sıkıştırılmaya çalışılmıştı. Laiklik kavramı devletin dine ve dini kurumlara yön vermesi ve sürekli baskı altında tutması anlamında kabul edilmekteydi. Bu baskıcı hareketler ise halk nezdinde laikliğin din aleyhtarlığı olarak anlaşılmasına sebebiyet vermişti.[529]

Ne var ki, 1948'de Maarif Vekilliği Millî Talim ve Terbiye Heyetinin kararıyla 10 haftalık kurslar şeklinde eğitim veren İmam-Hatip okulları hükümet eliyle faaliyete başlamıştı. Buna ilaveten 1949'da Ankara Üniversitesi'nde Türkiye'nin ilk İlahiyat Fakültesi açılmış[530] ve ilk ve orta öğretimlere tekrar din bilgisi dersleri getirilmişti. Kur'an kursları da ülke geneline yaygınlaşmaya başlamıştı.[531]

Öte yandan Fuat Köprülü, daha 1946 seçimleri arifesinde, Ankara Çubuk'ta yaptığı bir konuşmada, iktidara gelmeleri halinde ezanı aslına çevirerek Arapça okutacaklarını ifade etmişti.[532] Diyanet İşleri Reisi Ahmed Hamdi Akseki'nin 22 Eylül 1948 tarihinde yayımladığı tamimde Arapça ezan ve kameti icbar eden 4055 sayılı kanunun yalnızca ezan ve kamete özel olduğunu dolayısıyla mevlitlerde, hatimlerde, bayram namazlarında ve bayram günlerinde

---

527 *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s.8
528 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 659.
529 Zeynep Özcan, *İnönü Dönemi Dini Hayat*, Dem Yayınları, İstanbul 2015, s.189vd.
530 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.358.
531 Mustafa Öcal, *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat III*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 27vd.
532 İsmail Kara, "Tahsin Banguoğlu'ndan Birkaç Hatıra; Çok Partili Hayata Girerken", *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı:66, Haziran 1989, s.66.

alınan Arapça tekbirleri kapsamadığı ifade edilerek camilerdeki vazife sahiplerinin durumdan haberdar edilmesi lüzumu tebliğ edilmişti. [533]

Esasen demokrasiye geçildikten sonra yani 1946 yılından itibaren memleketin bazı noktalarında zaten ezanlar mevcut yasa, ihlâl edilerek yavaş yavaş Arapça okunmaya başlanmıştı.[534] Bunların üzerinde demokrasiye geçiş ve Demokrat Parti'nin söylemlerinin etkisi büyüktü. Ticaniler 1946 yılından itibaren muhtelif yerlerde Türkçe ezanı protesto etmek üzere tekbirler ve Arapça ezan okumaya başlamışlardı.[535] Hatta 4 Şubat günü T.B.M.M.'nde bir soru önergesi görüşülürken dinleyiciler kısmındaki iki Ticani tarikatı mensubu yüksek sesle peş peşe Arapça ezan okumuştu.[536] Bunun üzerine tam da 1950 seçimlerine giderken, basında Arapça ezan yasağı ve yapılan inkılâplarla ilgili bir münakaşa başlamıştı.

1949 Şubatı'nda meclisteki Ticani hadisesinden sonra Falih Rıfkı Atay bu hadiseyi köşesine taşıyarak irticanın hortladığını, kanunların eksik ve cezaların yetersiz olduğunu, dini siyasetten ayırmanın, devletten ayırmaktan çok daha önemli olduğunu ve mecliste Arapça ezan okuyanların tarikat mensubu olmasından dolayı tekke ve zaviyelerin kapatılmasının ne kadar yerinde bir iş olduğunu söylemişti.[537]

Yavuz Abadan ise aynı günkü gazetede hadisenin, ilkokullarda serbest din derslerinin okutulmaya başlanması arifesinde gerçekleşmesinin dikkat çekici olduğunu ve herkesin laiklik ilkesine vakarla bağlanması gerektiğini söylemişti.

Hikmet Bayur da bu yazılara atfen, laikliği kendisine esas almış bir devletin Ezan'ın Arapça veya Türkçe okunmasına karışmaması gerektiğini, üstelik M. Kemal Paşa'nın da bu kanunla bir ilgisinin olmadığını ifade etmişti.[538]

---

[533] İSAM Dökümantasyon Servisi, Dosya nr: 51202; *EK: V*

[534] Ali Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı:42, 2008. s.171.; G. Jaschke, *a.g.e*, s.46

[535]Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s.222.

[536] "Arapça Ezan Okumaya Kalkan İki Dinleyici Tevkif Edildi", *Ulus*, 5 Şubat 1949; "İki Meczubun Marifeti", *Akşam*, 5 Şubat 1949.

[537] "Gerilik", *Ulus*, 6 Şubat 1949, s.2

[538] "Kamutayda Ezan", *Kudret*, 7 Şubat 1949; Burada şunu da ifade etmek gerekir ki; Hikmet Bayur, 1934'te Maarif Vekilliği sırasında İzmirli İsmail Hakkı ve Şerafettin Yaltkaya'dan, Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle namaz olup olamayacağı meselesini, dini ve ilmi bir surette araştırmalarını rica etmişti. Konuyla ilgili çalışma yapan İzmirli İsmail Hakkı ve Şerafettin Yaltkaya, "Kuran'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" başlıklı bir rapor hazırlayarak Hikmet Bayur'a sunmuşlardı. Hikmet Bayur ise 5 Mart 1934'te hazırlanıp kendisine sunulan bu çalışmayı 1958 yılında kamuoyuyla paylaştı. Ortaya konulan çalışmada, özetle namazın anadilde tercümeyle kılınması ve hutbenin Türkçe okunması önünde hiçbir engelin olmadığı tezi savunulmuş ve ilmi

Falih Rıfkı Atay ise daha sonra yeni bir makale kaleme alarak Türkçe ezanın din temelli bir iş değil kültür temelli bir iş olduğunu, gayenin lisan ve zihniyette Türk Milletini Arap kültüründen uzaklaştırma olduğunu ifade etmişti. Ayrıca Türkçe ezan kanununun doğrudan M. Kemal Paşa'yla ilgili olduğunu söylemekle birlikte, M. Kemal Paşa sağ kalsaydı çoktan Kur'an'ın da Türkçe okunacağını ancak önce metin meselesi sonra da dil meselelerinin bu işi geciktirdiğini söylemişti.[539]

Hikmet Bayur, yeni bir yazı kaleme alarak laikliği savunan CHP'nin demokrasiye geçildikten sonra dini siyasete alet etmeye başladığını ve tek amacının iktidarını devam ettirebilmek olduğunu söylemişti.[540]

Bu münakaşa yalnızca Falih Rıfkı ve Hikmet Bayur arasında kalmamış tartışmaya başkaları[541] da katılmıştı. Nitekim 1926 Ramazanı hadisesinde Türkçe İbadeti savunan Mehmed Nureddin Artam da bir yazı kaleme alarak Arapça Kur'an'ın da kendisine büyük zevk vereceğini ancak Kur'an'ın Türkçe okunmasını istediğini belirtmişti.[542]

Aynı dönemde Milletvekili Ahmet Hamit Selgil'in 23 Şubat 1949 günü diyanet bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, halkın büyük kısmının Müslüman olmasının yanında aynı zamanda da Türk olduğunu söylemiş ve din kitabının Türkçe okunmasını Diyanet İşleri Riyaseti'nden rica ederek tartışmayı daha da alevlendirmişti.[543]

Muğla Milletvekili Necati Erdem bu konuşmaya cevap niteliğinde söz aldıktan sonra Kur'an'ın en büyük mucizesinin lafızları olduğunu ve bu lafızların da manaya zarar vermeden

---

olarak da delillendirilmeye çalışılmıştı. Hikmet Bayur, "Kur'an Dili Üzerinde Bir İnceleme", *Belleten*, 22/88, Ekim 1958, s.599-605. Halbuki yıllar önce İzmirli İsmail Hakkı'nın, neşrettiği Kur'an tercümesinin önsözünde tam tersi ifadeler kullandığını yazmıştık. Diğer taraftan Hikmet Bayur, anadilde ibadeti savunanlardan idi. Hikmet Bayur, "İbadet Dili", *Necati Lugal Armağanı***,** Ankara 1968, s. 151-158. Türkçe ibadet taraftarlarından olan Hikmet Bayur'un, Arapça ezan yasağının anlamsızlığını savunup, Türkçe ezan hususunda ısrar etmemesi, herhalde çok partili hayata geçilmesi ve kendisinin de o sırada Millet Partisi genel başkanı olmasıyla açıklanabilir.

[539] "Bay Hikmet Bayur'a Cevap", *Ulus*, 8 Şubat 1949, s.2; Ayrıca Falih Rıfkı Atay bu meseleye başka bir eserinde şöyle temas etmektedir; *"Atatürk ibadet devrimine ezan ve namazı Türkçeleştirmekle başlamıştı. Gerçekte verdiği ilk emir ezan ve namazın Türkçeleşmesi idi. Muhafazakârların sözcülüğünü yapan İnönü, Atatürk'e yalvarmış, "Önce ezanı Türkçeleştirelim, sonra namaza sıra gelir" demişti. Arkadan dil ve Kur'an metni meseleleri çıkıp namazın Türkçeleşmesi gecikti idi. Atatürk sağ kalsaydı ibadet reformu olacağından da şüphe yoktu."* Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2009, s.457.
[540] "Atatürk ve İnönü Devrimleri", *Kudret*, 9 Şubat 1949.
[541] Diğer bazı kişilerin görüşleri için bkz: Eşref Edip, "Dinsizliği Siyasete Alet Yapanlar", *Sebilürreşad*, II/31, Şubat 1949, s.82-84; M. Raif Ogan, "Kur'an Tercümesi Kur'an'ın Yerini alabilir mi?", *Sebilürreşad*, II/31, Şubat 1949, s.110-112; Besim Atalay, "Kur'an Türkçeye Çevrilemez mi?", *Ulus*, 18 Mart 1949.
[542] "Beyhudedir!", *Ulus*, 9 Şubat 1949, s.2.
[543] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 50. Birleşim, Dönem: VIII, 23 Şubat 1949, s.450.

Türkçeye tercüme edilebilmesinin mümkün olmadığını söyledikten sonra hükümetin Müslümanların dinine ve kitabına müdahale edemeyeceğini ifade etmişti. Daha sonra Başbakan Şemseddin Günaltay kürsüye gelmiş ve dine tarafsız bir devletin kürsüsünde hiç kimsenin hiçbir dinin emir ve yasakları hakkında konuşmaya hakkı olmadığını, bunun din adamlarının konusu olduğunu ifade etmiş ve bu tartışmayı sonlandırmıştı.[544]

1950 yılında Demokrat Parti'nin seçim galibiyeti elde etmesinin hemen ardından "Türkçe Ezan" konusu yeniden gündeme gelmişti. Adnan Menderes, 4 Haziran 1950'de Zafer Gazetesi yazarı Mümtaz Faik Ferik ile yaptığı mülâkatında M. Kemal Paşa'nın inkılâpları taassup zihniyetiyle mücadele etmek için yaptığını ve Türkçe ezanın da böyle bir ihtiyaçtan doğduğunu ve fakat, ibadet ve duaların Arapça yapılmasıyla ortaya ciddi bir tezadın çıktığını söylemişti. Bununla da yetinmeyen Menderes, artık din ve vicdan hürriyetini sınırlayan böyle bir uygulamaya gerek kalmadığını, irtica ve gericilikle kendilerinin de mücadele edeceğini ve milletin kabul etmiş olduğu inkılâpları koruyacaklarını ifade etmişti.[545]

Bu süreçte, Tokat mebusu Ahmet Gürkan 31 Mayıs, Kayseri mebusu İsmail Berkok'la birlikte on dört kişi 2 Haziran ve Adnan Menderes hükümetince de 14 Haziran 1950 günü hazırlanıp 15 Haziran'da meclise, ceza kanununun 526. maddesinde tadilat yapılmasını içeren teklifler verilmişti.[546] Bu tekliflerde lâiklik hususuna atıf yapılarak devletin, vatandaşın din ve vicdan hürriyetini tahdit etmesinin doğru olmadığı ifade edilmişti.

Sonunda bu teklifler birleştirilerek 16 Haziran günü mecliste müzakere edilmeye başlandı. İlk olarak söz alan Başbakan Adnan Menderes, Demokrat Parti meclis grubunda Arapça ezan hakkında karar alınması haberinin radyo ve gazetelerde yer alması sonucunda halkın artık kanuni bir engelin kalmadığını düşünmesi ve Arapça ezan okunması muhtemel olduğundan dolayı meclise sunulan kanun değişikliği teklifinin acilen karara bağlanması gerektiğini söylemişti.[547]

Kürsüye çıkan CHP Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu konuşmasına CHP meclis grubunun düşüncelerini paylaşarak başlamıştı. Ona göre CHP kurulduğu günden itibaren milli devlet milli şuur politikasını takip etmiş bir siyasi parti olarak ezan meselesini de milli şuur

---

[544] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 50. Birleşim, Dönem: VIII, 23 Şubat 1949, s.451.
[545] "Arapça Ezana Müsaade Ediliyor", *Zafer Gazetesi*, 5 Haziran 1950, s.1 ve 6; G. Jaschke, *a.g.e*, s.46.
[546] Halis Ayhan – Mustafa Uzun, "Ezan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt:12, İstanbul, 1995, s. 38-42; Verilen, kanunda değişiklik tekliflerinin sureti için bkz*: EK: VI*;
[547] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 9. Birleşim, Dönem: IX, 16 Haziran 1950, s.181.

meselesi içerinde değerlendirmekteydi. Bununla birlikte memlekette ibadete çağırma anlamına gelen ezanın da Türkçe yapılmasını tercih ettiklerini ancak Türkçe - Arapça ezan konusunu siyasi malzeme yapmayacaklarını ve Arapça ezan konusu üzerindeki cezai müeyyidenin kaldırılmasına muhalefet etmeyeceklerini söylemişti.[548]

Kürsüye gelen Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu, o gün Atatürk yaşamış olsaydı onun da bu eski kararlarından vazgeçeceğini söylemiş ve Allahu Ekber ile Tanrı Uludur ifadelerinin aynı manaya gelemeyeceğini ifade etmişti.[549]

Sonunda Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin 2. fıkrasındaki "… veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar" kısmı kaldırılarak 18 yıllık bir uygulama ve yasak da böylece nihayete erdirilmişti. Esasen yapılan bu değişiklikle birlikte Arapça ezan okumak serbest hale getirilmiş veya diğer bir ifadeyle Türkçe ezan okuma mecburiyeti ortadan kaldırılmıştı. 1950 yılının Ramazan ayında halk yine camileri doldurmuştu. Ancak bu sefer ezan ve tekbirler Türkçe değil Arapça okunuyordu.[550]

Bu süreçte yine bazı kişiler bu meseleyi köşelerine taşımışlar ve bazı eleştiride bulunmuşlardı. Kemal Zeki Gençoğlu, ezanının aslına döndürüleceği haberini aldığından beri kara kara düşündüğünü ve yeni hükümetin daha hangi gerici adımları atacağıyla ilgili endişeli olduğunu ifade eden bir yazı kaleme almıştı.[551] Nadir Nadi, M. Kemal Paşa'nın tüm bu inkılâpları taassubu yenmek ve fikir ve vicdan hürriyetini tam olarak oturtmak için yaptığını söylemişti.[552]

Vâlâ Nureddin, milliyetçilik asrında Arapçaya din dili denilip Türkçeye rütbe verilmediğini söylemiş ve M. Kemal Paşa'nın kendilerine dinlettiği ve pek sevdiği Türkçe ezanının susturulmak istendiğini ve dert içinde olduğunu ifade ederken Kemalpaşazade Said'in şu dörtlüğüne yer vermişti:

---

[548] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 9. Birleşim, Dönem: IX, 16 Haziran 1950, s.182.
[549] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 9. Birleşim, Dönem: IX, 16 Haziran 1950, s.183.
[550] "Kadir Gecesi Halk Camileri Doldurmuştu. Yalnız Süleymaniye'de 30 Bin Kişilik Cemaat Vardı.", *Milliyet*, 13 Temmuz 1950, s.4-5.
[551] Kemal Zeki Gençosman, "Ümit Kırıcı Başlangıç", *Ulus*, 06 Haziran 1950, s.3.
[552] Nadir Nadi, "Ezan", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1950.

“Arapça isteyen Urbana gitsin,

Acemce isteyen İran’a gitsin,

Frengiler Frengistan’a gitsin,

Ki biz Türk’üz, bize Türkçe gerektir.”[553]

Falih Rıfkı Atay ise şapka nasıl bir başlık değil kafa işiyse, ezanı Arapçadan Türkçeye geçirmenin de dil değil bir kültür işi olduğunu söylemişti.[554] Orhan Veli Kanık işin sadece bir ezan meselesi olmadığını hadisenin ileride meydana gelecek bir sürü gerici hadisenin başlangıcı olduğunu ve bu gericiliklere göz yumulacağının bir işareti olduğunu vurguluyordu.[555]

Bir takım kalem erbabı, hadiseye bu şekilde bakarken halk, yapılan değişiklikten memnun olmuştu. Halk birçok yerde kurbanlar keserek şükretmiş ve Sultanahmet Camii’nin altı minaresinden uzun süre Arapça ezan okunmuştu. Hatta halktan bazıları o günü vatanın düşman işgalinden yeniden kurtulmuş gibi kutladıklarını ifade etmişti.

Bunun üzerine o sırada Diyanet İşleri Reisi bulunan Ahmed Hamdi Akseki de bütün müftülüklere 23 Haziran 1950 tarih ve 6715 numaralı bir tamim neşrederek ezanın hakikatinden bahsettikten sonra il ve ilçelerde ezanı eski haliyle okumaya muktedir müezzinlerin bulunup bulunmadığının ve eğer varsa böyleleri için ne gibi tedbirler alındığının bildirilmesini istemişti.[556]

Görünen o ki, uzun yıllardır Türk basınında tartışma konusu olan Türkçe ezan uygulanmaya başladıktan sonra halk arasında mutlak manada bir karşılık bulmamıştı. Nitekim bir süre siyasi baskıyla devam ettirilen uygulama demokrasiye geçilip halkın iradesi yönetime yansımaya başladıktan sonra terk edilmişti. Buna rağmen bazı gazeteci ve şairler (K. Zeki Gençosmanoğlu, Nadir Nadi, Falih Rıfkı Atay, Orhan Veli Kanık) bu dönüşten memnuniyetsizliklerini saklamamış ve gericiliğin yeniden yansıması olarak değerlendirmişlerdi. Oysa ezanın aslına dönmesi sonrasında halkın verdiği tepkiye bakıldığında da kararın büyük bir memnuniyetle karşılandığı ortadaydı. Böylece, bir dönem kapanmış; demokrasiye geçilmesinin etkisiyledir ki, CHP’nin de kurumsal olarak itiraz

[553] *Akşam*, 9 Haziran 1950.
[554] *Ulus*, 11 Haziran 1950.
[555] “Ezan”, *Yaprak Gazetesi*, 15 Haziran 1950, s.1
[556] *BCA*, 51-0-0-0/4-31-12 (23.6.1950); Bkz: *EK: VII*; Halil Altuntaş, *a.g.e*, s.196

etmediği ve halkın memnun olduğu ezanın aslına uygun şekilde Arapça okunduğu yeni bir dönem başlamıştı.

SONUÇ

Fransız İhtilali'nden sonra dünyaya yayılan Milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim topluluklar, Avrupalı devletlerin de tahrik etmesi sonucunda kendi istiklâlleri adına çalışmaya başlamışlardır. Bu düşünceye bağlı olarak imparatorluktan kopan her topluluk, devletin hâkim unsuru olan Türkler arasında da milliyetçilik fikrinin gelişmesine sebebiyet vermiştir. Bilhassa Balkan Harpleri ve bazı Müslüman toplulukların bile imparatorluk aleyhine mücadeleye girişmesi neticesinde Türkçülük akımı kendisine daha fazla yer bulmaya başlamıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla beraber yeni rejim Batıcılık ve Milliyetçilik düşüncesi üzerine bina edilmeye çalışılmış ve bu düşünce temelinde hemen her kurum üzerinde ya ıslahat ya da inkılâp yapılmaya çalışılmıştır. Her kurumda olduğu gibi sosyal kurum kabul edilen, din üzerinde de birtakım ıslahatlar düşünülmekteydi. Esasen Cumhuriyetin ilânıyla beraber din-siyaset sahasına zaten müdahale edilmeye başlanmıştı. Nitekim 1924'te Hilafetle birlikte Şer'iye ve Evkâf Vekâleti de ilga edilmiş ve yerine Diyanet İşleri Riyaseti ikame edilmişti. Yine 1925'te tekke ve zaviyeler kapatılmıştı. Dikkat edilirse, ıslahı mümkün görülen müesseseler ıslah edilirken, ıslahı mümkün görülmeyen müesseseler üzerinde inkılâp faaliyeti icra edilmiştir. Diğer yandan bunlar din kurumuyla alâkalı müesseselerdi. Lâkin doğrudan dinin özüne temas eden meseleler değildi.

Hadiselerin kronolojik seyri dikkate alındığında fark edilecektir ki, siyasi ortam müsait oldukça "dinde reform" adına ifade edilen fikirlerin ve bazı uygulamaların şiddeti de artmıştır. Bu bağlamda dinde, arzulanan reformlar temelde üç başlık altında toplanmaktaydı; Bunların ilki Kur'an'ın Türkçe tercümesinin yapılması, ikincisi hutbelerin Türkçeleştirilmesi ve sonuncusu da ibadetlerde anadilinin kullanılmasıydı. Bunun yanında Mehmed Ubeydullah, Fahrettin Altay ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi camilere ayakkabıyla girmeyi ve musiki aletleri sokmayı teklif eden kişiler de yok değildi.

Bu kişiler genellikle düşüncelerini ya Martin Luther ve yaptıkları sonucunda Avrupa'daki ilerlemeye ya da İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin anadilde ibadetle ilgili meşhur fetvasına dayandırmaktaydılar. Esasen Avrupa'da Martin Luther olmak üzere tüm reformcular kilise ve

din adamlarının sultalarına ve tartışılamaz otoritelerine karşı çıkıyorlardı. Nitekim Hristiyanlık içerisinde papazlar ruhban sınıfını oluşturmaktaydılar. Bu kişiler hem halkı aldatıyor hem de kendilerine tartışılmaz bir makam oluşturuyorlardı. Oysa İslamiyet içerisinde böyle bir ruhban sınıfı hiçbir zaman olmamıştır. Nitekim İslâm dini esaslarına göre kul ile Allah arasında hiçbir aracı ve vasıta yoktur.

Hanefi mezhebi kurucusu Ebu Hanife'ye atfedilen fetva ise bir vakıadır. Nitekim adı geçen fetvadan Hanefi mezhebinin ilk dönem önde gelen kaynaklarında bahsedilmektedir. Ancak daha sonraki dönem Hanefi kaynaklarında Ebu Hanife'nin bu görüşünden döndüğü rivayet edilmektedir. Bununla birlikte kendisinin iki büyük talebesi olan İmam Muhammed ve İmam Ebu Yusuf ve diğer mezhep imamları bu görüşü reddetmektedir.

II. Meşrutiyetten itibaren kısmen meydana gelen hürriyet havası içerisinde, Türkçe bir Kur'an tercümesi lüzumunun ortaya çıktığını görmekteyiz. Ne var ki, yapılan tartışmalardan sonuç alınamamış; bir bütün olarak Kur'an tercümesi yayımlanamamıştır.

Büyük harbin sonunda ise hem Milliyetçilik düşüncesinin hem de Cumhuriyeti kuran kadronun fikir rehberlerinden olan Ziya Gökalp, ilk olarak "Türkçe Ezan" fikrini ortaya atmış ve çok daha fazlasını da vefatından bir sene önce, 1923'de yayımladığı "Türkçülüğün Esasları" isimli eserinde dile getirmiştir.

Cumhuriyetin ilânıyla beraber Türkçe Kur'an tercümeleri yayımlanmaya başlanmış ise de çoğu hatalarla dolu haldedir. Bunun üzerine hükümet, 1925'de olaya müdahil olmuş ve TBMM Türkçe bir Kur'an tercüme ve tefsiri yapılmasına karar vermiştir. Burada dikkatle üzerinde durmamız gereken konu tercüme ve tefsir görevinin Elmalılı Hamdi Efendi ile Mehmed Akif'e, hadis tercümesi görevinin de Babanzade Ahmet Naim'e verilmiş olmasıdır. Nitekim bu kişiler din sahası içerisinde radikal bir reform düşüncesine sahip olmayan kişiler olmalarının yanında, aynı zamanda verilen görev için de liyakatli kişilerdi.

Bu kişilerle yapılan sözleşme metninde eserlerin nasıl hazırlanacağı ifade edilmekle birlikte Hanefi-Maturidi geleneğine göre hazırlanacağı da vurgulanan esaslar arasındaydı. Buradan şu sonuca ulaşmak mümkündür; yeni Cumhuriyet yönetimi/rejimi doğru bir kadro ve usullerle gerçekten Kur'an ve hadislerin Türk halkı tarafından anlaşılmasını istemiştir. Nitekim o dönemde yapılan çalışmalar sonucunda ortaya konulan bu eserler, hâlâ alanında en önemli eserler olarak elimizde bulunmaktadır.

Diğer taraftan 1926'da ya siyasi idarenin nabız yoklamak istemesi ya da tamamen kendisinin durumdan vazife çıkarması neticesinde, İstanbul'da Göztepe Camii İmamı Mehmed Cemaleddin Efendi, bir ilke imza atarak Ramazan ayı içerisinde Türkçe namaz kıldırmıştır. Şartlar henüz o kadar olgunlaşmadığı için Cemaleddin Efendi, Diyanet İşleri Reisliği tarafından görevden alınmış ancak mağdur da edilmemiş ve Maarif Vekâleti tarafından başka bir yerde görevlendirilmiştir.

Bu süreçte, din alanına ilişkin bir başka esaslı değişiklik girişimi dini ıslah beyannamesi idi. 1928 yılında Darülfünun İlâhiyat Fakültesi müderrislerinin hazırladığı iddia edilen dini ıslah beyannamesi devrin gazetelerinde yayımlanmıştır. Daha da önemlisi hadisenin öncesine ve daha sonra tarafların ifadelerine bakıldığında; bu layihanın bir heyet tarafından değil heyetteki kişilerden biri olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından kaleme alınmış olduğu ve hiçbir şekilde adı geçen müderrisler tarafından müzakere edilmediği anlaşılmıştır. Buna rağmen beyannamenin varlığı, o devirde din alanında köklü bir değişiklik yapılmak istendiğini ortaya koymakla birlikte dönemin atmosferi hakkında da bilgi vermektedir.

Nihayet 1932 senesi Ramazan ayında, geçmişte dinin kurumları üzerinde ıslahat veya inkılâp yapan hükümet, artık dinin özüyle alâkalı birtakım inkılâpları icra etmeye karar vermiştir. Türk inkılâp tarihi kronolojisine dikkat edilirse dinin özüne dair yapılacak olan bu inkılâplar, Türk modernleşmesi zincirinin son halkalarıdır. Diğer bir deyişle Türk Devrimi içerisinde dini reform sona bırakılmıştır denilebilir. Öyle ki, 1932 Ramazan ayında ilk olarak camilerde Türkçe Kur'an okutulmuş daha sonra bunu sırasıyla Türkçe tekbir, Türkçe ezan ve Türkçe hutbe takip etmiştir. Tabiatıyla bu inkılâpların halka kabul ettirilmesi ve tüm ülke sathına yayılması kolay olmamış ve birçok bölgelerde muhalif hareketlerle karşılaşılmıştır.

Öte taraftan bu uygulamalar, hiçbir kanuni altyapısı olmadan, tamamen Diyanet İşleri Riyaseti ve Evkâf Müdüriyeti'nin genelgeleriyle yürütülmüştür. Ne var ki, 1941 senesinde ezanın Türkçe okunması kanuni zorunluluk haline getirilerek mesele kanun ve müeyyide altına alınmıştır.

Son tahlilde şu ifade edilebilir ki, dinin özüne dair yapılan bu uygulamalar ülkenin dindar kesimlerince kabul görmemiş ve millet tarafından ilk fırsatta iptal edilmiştir. Nitekim 1950'de ilk demokratik seçimlerin yapılıp, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkçe ezanı mecbur eden veya Arapça ezanı yasaklayan kanun maddesinde değişiklik yapılarak, Arapça ezan mecburi tutulmamış sadece serbest bırakılmıştır. Ancak bugün bile bir imamın

Türkçe ezan okuması önünde hiçbir hukuki engel bulunmamasına rağmen hiçbir yerden böyle bir talep gelmemektedir.

Tüm bu inkılâplarla birlikte Türkçe ibadet/namaz meselesi, belki henüz doğru bir Kur'an tercümesinin mevcut olmaması sebebiyle hükümet tarafından hiçbir zaman gündeme getirilmemiştir. Ancak o dönemin bazı kişilerinin ifadelerine bakıldığında, ileride böyle bir icraatın düşünüldüğü de ifade edilmiştir. Sonuç olarak Türkçe Ezan, Türkçe tekbir, Türkçe Kur'an gibi uygulamalar bir dönem icra edilip daha sonra ilga edilirken, Türkçe ibadet meselesi hiçbir zaman tatbik edil(e)memiş, yalnızca düşünce safhasında kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

A) **ARŞİV BELGELERİ**

1) **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**

MF.MKT,389/28

MF.MKT,429/1

2) **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi**

30-10-0-0/26-149-18

30-10-0-0/7-41-31

51-0-0-0/2-4-7 (6.3.1340)

51-0-0-0/4-31-12 (23.6.1950)

51.0.0.0 / 2.13.23

51.0.0.0 / 13.115.5

3) **İSAM Dökümantasyon Servisi**

Dosya nr: 51202

B) **RESMİ YAYINLAR**

Resmi Ceride, 6 Mart 1340, nr: 63

Resmi Ceride, 28 Teşrinisani 1341 (Kasım 1925)

Resmi Ceride, 13 Kanunuevvel 1341 (13 Aralık 1925)

Resmi Ceride, 4 Nisan 1926, nr:339.

Resmi Ceride, 13 Mart 1926.

Resmi Ceride, 28 Haziran 1926.

Resmi Ceride, 14 Nisan 1928

Resmi Ceride, 13 Şubat 1937

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi: I, cilt: IV, içtima: 76, 30 Eylül 1336 (1920)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi: III, cilt: XVIII, (1.3.1338)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima: III, Cilt: XXIV, (30 Ekim 1922)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima: III, Cilt: XXVI, (1 Kasım 1922)

T.B.M.M.G.S.Z. Devre: II, İçtima: III, Cilt: IV, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1923

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: II, Cilt: VII, 3 Mart 1340(1924)

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: VIII, 8 Nisan 1340 (1924),

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: 42, Cilt: VIII, 20 Nisan 1340(1924)

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima Senesi: II, İçtima: 61, cild:14, (21.2.1341)

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: XIV, Cilt: XIX, 25 Teşrinisani 1341(Kasım 1925)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: III, Cilt: XIX, 30 Teşrinisani 1341 (Kasım 1925)

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: XXIII, Cilt: XX, 12 Kanunuevvel 1341(Aralık 1925)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: XXII, 2 Şubat 1926

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: I, Cilt: III, 9 Nisan 1928,

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre IV, Cilt V, 3 Aralık 1931

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt: 18, Devre: VI, İçtima: 2, 23 Mayıs 1941

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt: 19, Devre: VI, İçtima: 2, 2 Haziran 1941

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, cild:I, Dönem: IX, 16 Haziran 1950

C) **SÜRELİ YAYINLAR**

1) **Gazeteler**

Akşam

Bedir

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Dünya

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam Gazetesi

İleri Gazetesi

Millet Gazetesi

Milliyet

Son Posta

Son Saat

Tanin

Tercüman-ı Hakikât

Tevhid-i Efkâr

Ulum

Vakit

Vatan

Yaprak

2) **Dergiler**

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Büyük Doğu

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

History Studies

İçtihad Mecmuası

İslam Mecmuası

İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası

Kebîkeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Millet Dergisi

Milli Mecmua

Muhbir

Müteferrika

Sebilürreşad

Toplumsal Tarih

Turkish Studies

Türk Yurdu

Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Ülkü Halkevleri Mecmuası

Volkan

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi

D) **ARAŞTIRMA/İNCELEME ESERLER**

ABADAN Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul1940

AHMAD Feroz, İttihat Terakki (1908-1914), çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 5. Baskı, İstanbul

AHMED MİDHAT EFENDİ, Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye, Dersaadet, 1317

_______________, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, İstanbul 1928

AHMET RIZA, Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası, Üçdal Yayıncılık, İstanbul 1982

AKAL Emel, Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat ve Terakki ve Bolşevizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2021

AKBULUT Dursun Ali, "Saltanatın Kaldırılması", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, cilt: I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000

AKÇA Mehmet, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu, ATAM Yayınları, Cilt: II, Ankara 2016

AKÇURA Yusuf, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, 3. Baskı, TTK Yayınları, İstanbul1994

_______________, Türkçülüğün Tarihi, Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1978

_______________, Üç Tarz-ı Siyaset, TTK Yayınları, Ankara, 1991

AKGÜN Mehmet, Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi, 2. Baskı, Elis Yayınları, Ankara 2005

AKGÜN Seçil, Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928), Temel Yayınları, İstanbul 2006

AKSEKİ Ahmed Hamdi, Yeni Hutbelerim, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936.

AKTAŞ Cihan, Tanzimat'tan Günümüze Kılık, Kıyafet ve İktidar, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991

AKYAVAŞ Ragıp, Tarih Mahşeri II, TDV Yayınları, Ankara 2002

AKYÜZ Davut, Mehmet Akif Ersoy'un Tefsirciliği, Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Akif Ersoy, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013

ALAİN Touraine, Modernliğin Eleştirisi, 3. Baskı, çev: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000

ALBAYRAK Sadık, Devrimin Çakıl Taşları, Araştırma Yayınları, İstanbul 1991

_______________, Şeriatten Laikliğe, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1977

ALİ SUÂVİ, Ben Neyim: Hikmet-i Maddiyyeye Müdafaa, İstanbul 1308

ALKAN Ahmet Turan, İstiklâl Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılâbı Duruşmaları, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011

ALTAY Fahrettin, İslâm Dini (Aydın Gençler İçin), (y.y), İstanbul 1959

ALTUNTAŞ Halil, Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi, Türkiye Diyanet

Vakfı Yayınları, Ankara, 1998

ARAR İsmail, Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969

ARIĞ Ayten Sezer, Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007

ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 18. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012,

ARMSTRONG D.M., A Materialist Theory of the Mind, London 1993

ARSAL Sadri Maksudi, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940

ATALAY Besim, Türk Dili İle İbadet, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, (t.y)

ATALAY Onur, Türk'e Tapmak – Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2018

ATATÜRK M. Kemal, Nutuk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, 1997

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1987

ATAY Falih Rıfkı, Çankaya, Pozitif Yayınları, İstanbul 2009

ATEŞ Toktamış, Türk Devrim Tarihi, Der Yayınları, İstanbul, 1982

AYBARS Ergün, Atatürk, Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi, haz: Erkan Serçe, İleri Kitabevi Yayınları, İzmir 1994

______________, İstiklal Mahkemeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982

AYDAR Hidayet, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Mes'elesi, Kur'an Okulu Yayıncılık, İstanbul, 1996

AYDIN Cemil, İslâm Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması, çev: Hasan Aksakal, Alfa Yayınları, İstanbul 2021

AYDIN Hüseyin, Aydınlanma'nın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük, Emin Yayınları, Bursa 2010

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı, Din ve Hayat, sadeleştiren: Abdullah Özbek, Esra yayınevi, İstanbul 1996

______________, Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları, MEB. Basımevi, 1967

BAŞÇI Vahdettin, 17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002

BAUBEROT Jean, Dünyada Laiklik, Çev: Ertuğrul Cenk Gürcan, Dergah Yayınları, İstanbul 2008

BAYAR Celal, Ben de Yazdım, cilt: II, İstanbul 1966

BAYDAR Mustafa, Atatürk ve Devrimlerimiz, 2.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1973

BAYKAL Bekir Sıtkı, Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz, Namık Kemal Hakkında, 100.Doğum Yılı Münasebetiyle, Vakit Matbaası, İstanbul 1942

BELEN Fahri, Atatürk'ün Askeri Kişiliği, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963

BERKES Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006

BETİN Saffet Ürfi, Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Edip Adıvar, Güven Basımevi, İstanbul 1951

BEYDİLLİ Kemal, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında, 150. Yılında Tanzimat, İstanbul 1990

BIYIKLIOĞLU Tevfik, Trakya'da Milli Mücadele, cilt: I, Ankara 1987

BİRİNCİ Ali, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

BOLAY Süleyman Hayri, Namık Kemal'in İslâm'a Bakışı, D.İ.B Yayınları, Ankara 1992

BORAK Sadi, Atatürk ve Din, İstanbul 1997

______________, Atatürk, Başak Kitabevi, İstanbul 1973

______________, Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1997

BOSTANCI M. Naci, Bir Kollektif Bilinç Olarak Milliyetçilik, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

BOZKURT Gülnihal, "Hukuk İnkılabının Nedenleri", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008

BURKE Peter, Rönesans, Babil Yayınlan, İstanbul 2000

CEBESOY Ali Fuat, Atatürk ve Eğitim, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 1999

______________, Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul 1967

______________, Siyasi Hatıralar, cilt: I, İstanbul 1957

CEMİL SAİD, Türkçe Kur'an-ı Kerim, (t.y)

CERRAHOĞLU Ahmed, Bir İslâm Reformatörü Mehmet Akif, İstanbul Matbaası, 1964

CEVİZCİ Ahmet, Aydınlanma Felsefesi, Say Yayınları, İstanbul 2017

CÜNDİOĞLU Dücane, Bir Kur'ân Şairi-Mehmed Akif Ersoy ve Kur'an Meali, Birun Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2000

______________, Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet, Kitabevi 1999

______________, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005

______________, Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi, İstanbul, 1998

ÇANTAY Hasan Basri, Akifname, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966

ÇELİK Hüseyin, Ali Suavi, T.C Kültür Bakanlığı, Birinci Baskı, Ankara 1993

ÇETİN Nurten, Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, ATAM Yayınları, Ankara 2015

ÇİĞDEM Ahmet, Aydınlanma Düşüncesi, Dedalus Kitap, İstanbul 2018

DANİŞMEND İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, Cilt: II, İstanbul 1971,

DAVER Bülent, Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik, Son Havadis Matbaası, Ankara, 1955

DEMİR Ahmet İshak, Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslâm'a Bakışı, Ensar Yayınları, İstanbul 2004

DEMİRKENT Işıl, Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997

DOĞRUL Ömer Rıza, Kur'an Nedir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1967.

DURANT Will, The Reformation: A History of European Civilization from Wycliffe to Calvin, 1957

DURSUN Tuncay, Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002

DÜZDAĞ M. Ertuğrul, Mehmed Akif Ersoy, Işık Yayınları, İstanbul, 2004

______________, Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II, İstanbul, 1989

EBÜZZİYA TEVFİK, Yeni Osmanlılar Tarihi, C. I, Yayına Hazırlayan: Ziyad Ebüzziya,

Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973

EDİP Eşref, Mehmed Akif Hayatı–Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1962

ELMAN Ahmet Şevket, Dr. Reşit Galip, Ankara 1955

ERBAŞ Ali, "Protestan Reformu ve Martin Luther", Dinler Tarihi Araştırmaları – III. Sempozyum (2000. Yılında Hıristiyanlık), 09-10 Haziran 2001, Dinler Tarihi Yayınları, Ankara, 2002

ERBİL Haşim Nahit, Türkiye İçin Necat ve İ'tilâ Yolları, İstanbul, 1331

ERGİN Osman Nûri, Türk Maarif Tarihi, cilt: V, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1943

______________, İstanbul Şehreminleri, İstanbul, 1927

______________, Türk Maarif Tarihi I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

ERGİN Veysel, Haşim Nahit Erbil: Hayatı-Sanatı-Fikirleri, İstanbul, 2014

EROĞLU Hamza, Atatürk'ün Hayatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986

ERTAN Veli, Ahmet Hamdi Aksekili, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988

ERTUĞRUL İsmail Fenni, İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn, İzmir 1312

Erzurumlu Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereler (22-24 Kasım 2013), Edt: Ömer Kara, Erzurum 2014.

Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923), Kaynak yayınları, İstanbul 1993

EWALD Oscar, Fransız Aydınlanması Felsefesi, 2. Baskı, çev: Gürsel Aytaç, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013

FEBVRE Lucien, Rönesans İnsanı, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1995

Fetevayi Hindiye I, trc: Mustafa Efe, Yay. Haz: İsmail Karakaya, Akçağ Basım, Düzeltilmiş

İkinci Baskı, Ankara, t.y

FIĞLALI Ethem Ruhi, Atatürk, Din ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998

FİLİZ Şahin, Atatürk Din ve Laiklik, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2008

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında, Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi Neşriyatından, İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339

GENERAL SHERRİLL, Üç Adam- Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini, Çeviren: Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937

GEORGEON François, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura-(1876-1935), Çev: Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.

GOLOĞLU Mahmut, Atatürk İlkeleri ve Bursa Nutku, Gologlu Yayınları, Ankara 1973

_______________, Devrimler ve Tepkiler 1924-1930, Ankara 1972

_______________, Halifelik Ne İdi Nasıl Alındı Niçin Kaldırıldı?, Kalite Matbaası, Ankara 1973

_______________, Tek Partili Cumhuriyet 1931-1938, Kalite Matbaası, Ankara 1974.

GÖÇGÜN Önder, Namık Kemal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987

GÖKALP Ziya, Kızıl Elma, İstanbul, 1330

_______________, Doğru Yol, Ankara 1339(1923)

_______________, Kızıl Elma, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2013

_______________, Makaleler VII, Haz: M. Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları,

Ankara, 1982

_______________, Makaleler VIII, Haz: Ferit Ragıp Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981

_______________, Türkçülüğün Esasları, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339;

_______________, Yeni Hayat, İstanbul, 1918

GÖKBERK Macit, Felsefe Tarihi, 24. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012

GÜNGÖR Erol, Dünden Bugüne Tarih-Kültür ve Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997

GÜRTAŞ Ahmet, Atatürk ve Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983

BORAK Sadi, Atatürk ve Din, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2002

HALİD Halil, Türk ve Arap, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005

HANİOĞLU Şükrü, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve jön Türkler, İletişim yayınları, İstanbul 1985

_______________, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981

HARPUTÎZÂDE MUSTAFA EFENDİ, Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, İstanbul 1332.

HARVEY David, Postmodernliğin Durumu, çev: Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 2014

HEYD Uriel, Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri, çev: Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul 1980

İBN-İ ABİDİN, Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürrü'l-Muhtar II, trc: Ahmed Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1982

İLBAY Asaf, Asaf İlbay Anlatıyor: Yakınlarından Hatıralar, Sel Yayınları, 1955

İMAM SERAHSİ, Mebsut I, Gümüşev Yayıncılık, ed: Prof. Dr. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, 2008

İMAM ŞARANİ, Mizân-ül Kübra I, trc: A. Faruk Meyan, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1980

İMECE Mustafa Selim, Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri 1925, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959

İNAL M. Memik, Tarihi Kaynaklarıyla Laiklik, İkinci Adam Yayınları, İstanbul 2011

İNAN Afet, Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983

İNAN Arı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, TTK Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2018

İNSEL Ahmet, Kemalizm, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul 2009

İSKORA M. Mazlum, Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965, cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966

İSMAİL Tahsin, Türkçe Hutbe, İstanbul, 1341

İZMİRLİ HOCAZADE MEHMED UBEYDULLAH, Kıvamu'l İslâm, Mısır, 1324(Ramazan)

İZMİRLİ İsmail Hakkı, Meani-i Kur'an - Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi-, Milli Matbaa, İstanbul, 1343

JEAN-JACQUES ROUSSEAU, Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev, 7. Basım, çev: Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017

KABAKLI Ahmet, Temellerin Duruşması, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 20. Baskı, İstanbul 2000

KANLIDERE Ahmet, Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı-Eserleri-Fikirleri, Dergâh Yay, İstanbul 2005

KANSU Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1988

KARA İsmail, İslâmcıların Siyasi Görüşleri, İz Yayınları, İstanbul 1994

_______________, Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008

_______________, Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011

_______________, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I, Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1997

_______________, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II, Risale Yayınları, İstanbul 1987

Kazım Karabekir Anlatıyor, Yay. Haz: Uğur Mumcu, Tekin Yayınevi, 4. basım, İstanbul 1993

KARABEKİR Kâzım, Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik, Emre Yayınları, 2. Cilt, İstanbul,1995

_______________, Paşaların Kavgası, Emre Yayınları, İstanbul 1995

KARPAT Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967

KEHRER Gunter, Din Sosyolojisi, çev: Semahat Yüksel, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1992

KERKÜK İzzettin, Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004

KILIÇ Ahmet Faruk, Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü (1920-1960), Dem Yayınları, İstanbul 2005

KİLİ Suna - GÖZÜBÜYÜK A. Şeref, Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985

______________, Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1998

KOCATÜRK Utkan, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983

______________, Atatürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987

______________, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005

KOLOĞLU Orhan, Bir Çağdaşlaşma Örneği Olarak Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı 1923-1938, Boyut Kitapları, İstanbul 1999

KORLAELÇİ Murtaza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İnsan Yayınları, İstanbul 1986

KÖKTAŞ M. Emin, Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara 1997

KRAL ABDULLAH, Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?, çev: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2006

KURU Ahmet T., Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye, İstanbul Bilgi

Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011

KUTAY Cemal, Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret –Türkçe İbadet-, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998.

KÜÇÜK Adnan, Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli, Editör: Hasan Yücel Başdemir, Liberte Yayınları, Ankara 2011

KÜÇÜK Necat, Laiklik: Bir Adım İleri İki Adım Geri, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2005

KÜRKÇÜOĞLU Ömer, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982

LEE Stephen J., Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789, Dost Kitabevi, Ankara, 2012

LUTHER Martin, Doksan Beş Tez, çev: C. Cengiz Çevik, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

MANAZ Abdullah, Atatürk Reformları ve İslam, İzmir 1995

MARDİN Şerif, Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri: 1895-1908, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1964

_______________, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

_______________, Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul 1993

MEHMED MEVKÛFATİ, Mevkûfat -Mülteka Tercümesi- I, sad: Ahmed Davudoğlu, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 1991

MEHMED UBEYDULLAH, Kıvam-ı İslâm, Mısır, 1324 (Ramazan)

MUALLİM NACİ, Medrese Hatıraları, İstanbul 1302 (1886)

MUMCU Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971

MURRAY Chrisse, A History of Heresy, (Oxford: Oxford University Press), 1989

MUSA CARULLAH, İslâm'ın Elifbası, Seba Yayınları, Ankara 1997

MUSTAFA SABRİ EFENDİ, Dini Müceddidler, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994

______________, Kur'an Tercümesi Meselesi, çev: Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993

NEDİM Ahmet, Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926, İşaret Yayınları, İstanbul 1993

Nuru'l Beyan-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi, Matbaa-i Amire, Nşr: İbrahim Hilmi, İstanbul, 1340

OKAY M. Orhan, "Ahmet Midhat Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt:2, 1989

OMURTAK Salih vd., "Atatürk", Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi I, 5. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978

ONAR Sıddık Sami, İdare Hukukunun umumi Esasları, İstanbul 1952

ÖKE Mim kemal, Hilafet Hareketleri, Ankara 1991

ÖZALP Ömer Hakan, Ulemadan Bir Jöntürk Mehmet Ubeydullah Efendi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005

ÖZEK Çetin, Devlet ve Din, Aday Yayınları, İstanbul, (t.y)

ÖZLEM Doğan, Tarihsel Düşünce Işığında Bilim, Ahlak ve Siyaset, Notos Kitap, İstanbul 2016

ÖZTURANLI M. İskender, Türkiye'de Laikliğin Serüveni, Toplumsal Dönüşüm Yayınları,

İstanbul 2007

PAMUK Şevket, Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017

PAZARLI Osman, Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982

PEHLİVAN Rauf, Bitmeyen Laiklik Kavgası: Kavramlar-Tarifler ve Tahrifler, Motif Yayınları, İstanbul 2007

PERİNÇEK Doğu, Atatürk Din ve Laiklik Üzerine, 2.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997

RIZA NUR, Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, İstanbul, Akşam Matbaası, 1335

_______________, Hayat ve Hatıratım I, Yay. Haz. Abdurrahman Dilipak, İstanbul, 1992

RUNCİMAN Steven, Haçlı Seferleri Tarihi III, TTK Yayınları, Ankara 1987

SAĞLAM Nuri, Hürriyetçi Söyleme Karşı Hür Olmanın Ağır Bedeli Ahmed Midhat Efendi ve Yeryüzünde Bir Melek Romanına Yönelik Eleştiriler, Sedir Yayınları, İstanbul 2017

SANDER Oral, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e, 20. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 2010,

SARIKOYUNCU Ali, Atatürk, Din ve Din Adamları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013

SARINAY Yusuf, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994

SATAN Ali, Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması, Yazıgen Yayınları, İstanbul 2017

SAYAR Ahmet Güner, Örs ile Çekiç Arasında Mehmed Akif Ersoy, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021

SAYMEN Ferit Hakkı, Türk Medeni Hukuku, Cilt I, İsmail Akgün Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1960

SEİGNOBOS Charles, Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi, Çev: Semih Tiryakioğlu, Varlık yayınları, İstanbul 1960

SEZEN Yümni, Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993

SMART J.J.C., "Materialism", Essays Metaphysicaland Moral, Oxford 1987

SOYAK Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar I, İstanbul 1973

SÖNMEZOĞLU Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, İstanbul,2005

SÜLEYMAN TEVFİK, Tercüme-i Şerife- Türkçe Kur'an-ı Kerim-, Yeni Şark Kütübhanesi, 1926

ŞEYH MUHSİN-İ FANİ, İstikbale Doğru, Beylerbeyi, 1329

ŞİMŞİR Bilal N., "Dış İlişkiler Bakımından Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", Atatürk Dönemi -İncelemeler-, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006

_______________, Atatürk ve Cumhuriyet, İleri Yayınları, İstanbul 2006

TANİLLİ Server, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, Cem Yayınevi, İstanbul 1976

_______________, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV: 18.Yüzyıl Aydınlanma ve Devrim, Adam Yayınları, İstanbul 1998

TANÖR Bülent, Kuruluş, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1997

_______________, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), 22. Baskı, Yapı Kredi

Yayınları, İstanbul 2012

TANPINAR Ahmet Hamdi, Yaşadığım Gibi, Hazırlayan: Birol Emil, İstanbul (t.y)

TARHANLI İştar Gözaydın, Türkiye'de Diyanet, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, 2000

TEKİN Abdullah, Türk Toplumunun Çağdaşlaşmasında Atatürkçü Laiklik, Emel Matbaacılık, Ankara 1983

TEMO İbrahim, İttihat ve Terakki Anılarım: Atatürk'ü Niçin Severim?, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013

TENGİRŞENK Yusuf Kemal, İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları, Yayına.Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997

TİMUR Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008

TOGAN Zeki Velidi, Kur'an ve Türkler, Kayı Yayınları 3, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1971

TOPSES Mehmet Devrim, Aydınlanma Sosyolojisi, Anı Yayıncılık, Ankara 2010

TUNAYA Tarık Zafer, İslâmcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962

_______________, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010

TUNÇAY Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931, Yurt Yayınları, Ankara 1981

TURAN Şerafettin, Türk Devrim Tarihi, Cilt: III, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992

TÜCCARZADE İBRAHİM HİLMİ, Zavallı Millet (Felaketlerimizin Esbabı), Dersaadet, 1328

______________, Avrupalılaşmak, İstanbul, 1332

______________, Kur’an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri, İstanbul, 1332

______________, Türkçe Kur’an-ı Kerim Tercümesi, Maarifet Matbaası, İstanbul, 1344

Türk İstiklal Harbine Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989

Türkçe Hutbe, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1927

TÜRKÖNE Mümtaz’er, Bir Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

TÜTENGİL Cavit Orhan, Montesquieu'nun Siyasî ve İktisadî Fikirleri, İstanbul 1956

UBEYDULLAH AFGANİ, Kavm-i Cedid, Dersaadet, 1332

ULUĞ Naşit Hakkı, Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975

US Asım, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Kitabevi, İstanbul 2012

ÜLKEN Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 2001

ÜLKER Reşit, Atatürk’ün Bursa Nutku- Tanıklar ve Belgelerle-, 1998, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı

ÜNSAL Fatma Bostan, “Batılılaşma ve Gelenek Arasında Şekillenen İslamcılık”, Modern Türkiye‘de Siyasi Düşünce-İslamcılık, cilt: VI, İstanbul 2005

VARDI Rahmi, Atatürk’ün Manevi Dünyası, Kelam Yayınları, İstanbul, 2006

VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, Türk Medeni Hukuku, Cilt I, Sermet Matbaası, İstanbul 1968

WACH Joachim, Din Sosyolojisine Giriş, çev: Battal İnandı, AÜİFY, Ankara 1987

YAZÇİÇEK Ramazan, Milli Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı, Ekin Yayınları, İstanbul 2008

YAZIR Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili I, Eser Kitabevi, İstanbul, t.y

YÜCER Rıza Ruşen, Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra, İstanbul, 1947

ZÜRCHER Erik Jan, Milli Mücadelede İttihatçılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008

_______________, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim yayınları, İstanbul, 2009, 23.Baskı

E) **MAKALELER**

ABAY Muhammet, "Türkçedeki Kur'an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, X/19-20, 2012, s.246

ABDULLAH CEVDET, "Cihan-ı İslama Dair", İctihad, III/XXVI, 1 Temmuz 1327, s.761-764

_______________, "Gazi'nin Köşkünde", İçtihad, sayı:194, 15 Kanunuevvel 1925, s.3813

_______________, "Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam", İçtihad, 15 Nisan 1926, sayı: 202, s.3941-3942

AHMED MİDHAD EFENDİ, "Devlet-i Aliyye ve Avusturya", Basiret, nr: 592, 29 Muharrem 1289-27 Mart 1288

_______________, "İttihad-ı İslâm", Bedir, nr: 8, 24 Eylül 1288

AHSAN Abdullah, "Emir Ali Seyyid" TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XI, İstanbul 1995,

s.124

AKKOR Mahmut, “Dini Bir Müessesenin Sonu”, History Studies, IV/I, 2012, s.22

AKSEKİ Ahmed Hamdi, “Türkçe Kur’an”, Sebilürreşad, Kasım 1340, sayı: 624, s.403-406

ALBAYRAK Nurettin, “Çığıraçan İbrahim Hilmi (1880-1963)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt:8, İstanbul, 1993, s.299-300

______________, “Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, cilt: 18, s.554-555

ALİ SUAVİ, “Lisan ve Hatt-ı Türkî”, Ulum Gazetesi, nr: III, 1286 (1869), s.126 vd.

_____________, “Zamane Hutbesi”, Ulum Gazetesi, nr: XVIII, 1287 (1871), s.1116-1118.

ALKAN Mehmet Ö., “Türkiye’de Hilafetin İlgası ve Mısır Ulemasının Tepkisi”, Toplumsal Tarih, sayı:207, Tarih Vakfı, İstanbul 2011, s. 33

ARPA Recep, “Tibyan Tefsiri”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2012, cilt:41, s.127-128

ARSLAN Ahmet, "Aydınlanma", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı: I, 1992, s.24

ARSLAN İhsan, “İlk Türk- İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri”, EKEV Akademi Dergisi, sayı:51, (Bahar) 2012, s.78vd.

ATAY Tayfun, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Sorun Olarak Dine Bakış”, Birikim, sayı:105-106, (Ocak-Şubat1998) , s.101

AYDIN Mehmet Akif, “Mecelle-i Ahkam-ı Adliye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII, Ankara 2003, s.234

BAKTIR Mustafa, “Hutbe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, cild:18, s.425-426

BALKIZ Bekir, “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji“, Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi, Aralık 2015, V/2, s.128

BALTACIOĞLU İsmail Hakkı, “Hayatım 2”, Yeni Adam, sayı: 805, Eylül 1968, s.7

______________, “Kur’an’ın Ana Dilimize Çevrilmesi, Kur’an Nedir?” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, I/II, 1952, s.34

BAYKAN Erdal, “Dine Eleştirel Yaklaşımlar: Aydınlanma ve Din”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: II, Yıl: 2001, s.312

BAYUR Hikmet, Kur’an Dili Üzerinde Bir İnceleme, Belleten, 22/88, Ekim 1958, s.599-605

BİLGİN Mustafa, “Hak Dini Kur’an Dili”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XV, İstanbul 1997, s.153

BİRİNCİ Ali, “Türk Ocağından Simalar; Erbilli Haşim Nahit'in Hikâyesi”, Türk Yurdu, sayı: 156, Ağustos 2000, Ankara, s. 5-9

BOZKIR Gürcan, “Şapka Devriminin İzmir Basınındaki Yankıları”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, I/I, İzmir 1991, s.117

Büyük Doğu, “Vesikalar Konuşuyor – Bu Dini Nasıl Tepelemek İstediler?-”, 2 Mayıs 1947, sayı: 61, s.13-14

CANBOLAT, “Türkçe Hutbe”, İslâm Dünyası, sayı: XXI, 6 Kanunisani 1329 (19 Ocak 1914), s.332-334

CASSİRER Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı, çev: Doğan Özlem, İstanbul 2000, s.38

COŞKUN İsmail, “Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme”, İstanbul

Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, III/VI, Şubat 2012, s.61

CÜNDİOĞLU Dücane, “Ahmed Cevdet Paşa’nın Kur’ân Çevirisi Üzerine Birkaç Not”, Yeni Şafak, 13 Şubat 1999

______________, “Bir Kur’an Mütercimi; Cemil Said’in Kendi Kaleminden Özgeçmişi”, Dergâh, IX/100, Haziran 1998, s.46-47

______________, “Türkçe Kur’an Çevirilerinin Siyasi Bağlamında Bir Kur’an Mütercimi: Süleyman Tevfik”, Müteferrika, Yaz, sayı: 13, 1998, s.21-52

ÇOG Mehmet, “Ubeydullah Efgani Örneğinde Milliyetçiliğin Bir Din Adamındaki Yansımaları”, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/9 Summer, s.145-152

DERDİYOK İ. Çetin, “Musa Bigiyef ve Tatar Türkçesiyle Yazılmış Hâfız Divanı Şerhi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XIII/II, 2004, s.106-107

DİKİCİ Ali, İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, sayı: 10, İstanbul 2006, s.88-93

DOĞANAY Rahmi, “Atatürk’ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX/55, Mart 2003, s.163-208

DURSUNÜST Elif, "Kabul Edilme Sürecinde Türk Kanun-ı Medenîsi", Usul İslam Araştırmaları, Cilt: XII, Sayı. XII, Aralık 2009, s.160

EBU’L KEMAL, “Hutbe Nasıl Okunmalıdır?” İslam Dünyası, sayı: XVII, 27 Teşrinievvel

1329, s.262

EDİP Eşref, “Dinde Reform Kahramanı”, İslâm-Türk Mecmuası, II/98, Mart 1948, s. 6

ERDEM Ali Rıza, “Atatürk’ün Eğitim Liderliğinin Başarısı: Türk Eğitim Devrimi”, Belgi Dergisi, sayı: II, 2011, s.165

ERÖZBEK Neslihan - Kayalı Fethi, " Bir Mektup ve Hilafet Meselesinin Gündeme Gelmesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: XXIII, Eylül 1988, s.46-49

ERTAN Veli, “Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Prof. Kâmil Miras”, Diyanet Dergisi, XXV, Ankara 1989, s.17

FARZAM RAHİMULLAH, “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve Türk Düşüncesi Üzerindeki Etkileri”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi”, II/2, 2019, s.41

GÜLLÜ İsmail, “Durkheimci Bir Sosyolog: İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Din ve Toplum Görüşleri”, Ekev Akademi Dergisi, sayı: 62, (Bahar) 2015, s.205-228

GÜLSOY Ufuk, “Islahat Fermanı”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s.185vd.

HANİOĞLU Şükrü, “Batıcılık”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1382

______________, “Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official İdeology of the Turkish Republic”, Studia Islamica, nr: 86, 1997, s.135

Hayrü’l Kelâm, Kur’an-ı Kerim Tercümesi Hakkında, cilt: I, sayı:17, 12 Mart 1914, s.136

İçtihad Mecmuası, sayı: 87, 2 Kanun-u Sâni 1329, s.1938-1939

İNALCIK Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964, Ankara, s.620

İnkılap Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, Ülkü Halkevleri Mecmuası, III/XIV, Nisan 1934, s.82

İslâm-Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası, “Dini İnkılâp ve Islahat Hakkında”, II/73, 1947, s.9-10

İYİBİLGİN Orhan, “Tefsiri Mehmed Efendi ve Tibyan Tefsiri”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt: 9, sayı:18, 2011, s. 387-404

İZMİRLİ İsmail Hakkı, “Müdafaat-ı Diniye – Ubeydullah Afgani Müdafii M.C Efendiye!-“ , Sebilürreşad, sayı: 280, 9 Kanun-u Sâni 1329, s.306-308

KANLIDERE Ahmet, “Musa Carullah”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt:31, İstanbul 2006, s.216

KARA Hüseyin, “Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, IX/XIX, 2017, s.119

KARA İsmail, “Barış Düşüncesi”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Cilt: I, İstanbul 1990, s.160.

KAZANLI HALİM SABİT, "Hutbelere Dair Şetta", Sıratı Müstakim, I/XIII, 6 Teşrinisani 1324, s.200

KILIÇ Ahmet Faruk, “Fransız Devrimi ve Din”, Muhafazakâr Düşünce, Yıl: III, sayı: XI, Kış 2007, s.138

KILIÇ Selami, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, IV/XVI, 1995, s.544

KILIÇZADE HAKKI, “Pek Uyanık Bir Uyku”, İçtihad, nr: 55, 21 Şubat 1328, s.1226-1228

______________, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, İctihad, IV/58 14 Mart 1329, s.1277vd.

______________, “Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele”, İçtihad, sayı: 92-93, 6 Şubat 1329, s.2070

KOCA Ferhat,” Musa Kâzım Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, cilt: 31, s.221-222

KOÇ Zafer, “Şeyhulislam Musa Kazım Efendi (1858-1920) ve Safvetü’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’an’daki Tefsir Metodu” Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları, İstanbul, 2013, cilt: II, s.447-482

KOLOĞLU Orhan, “Şapka Devrimi Kafanın Dışına Değil, İçine Yönelikti”, Toplumsal Tarih, XIV/83, 2000, s.21

KOSTAŞ Münir, “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, s.14

KUTLUAY Fahri, “Aydınlatılan İki Mühim Sır: Mehmet Âkif Mısır’a Niçin Gitmiş ve Hazırladığı Kur’ân-ı Kerîm’in Tercümesini Buraya Niçin Getirmemiş”, Sebilürreşad, IV/99, 1951, s.374-376

KÜLEKÇİ Cahit, “İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihinde Hutbe Uygulaması”, İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish orTurkic, 8/7 Summer 2013, p.307-321

MACİT Nadim, “Osmanlı Modernleşmesinde Jön Türk Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı”,

Dini Araştırmalar, II/V, Eylül-Aralık 1999, s. 7

MARAŞ İbrahim, “Musa Carullah ve Türk-İslâm Düşüncesindeki Yeri”, Muhafazakâr Düşünce, yıl:12, sayı:47, Ocak-Nisan 2016, s.126

MEHMED AKİF, “Cemâleddîn Afganî”, Sırat-ı Müstakim, 4/90, 13.5.1326 (26 Mayıs 1910) , s.207

______________, “Müslüman Kadını: Tesettür, Kadınların İktisab-ı Kemal Etmelerine Mani Midir?”, Sırat-ı Müstakim, sayı:13, s.200

______________, “Nasrullah Kürsüsünde”, Sebilürreşad, XVIII/464, 10 Rebiülevvel 1339/22 Kasım 1920, s.249-259

MEHMED CEMALEDDİN, “ Halkın Fıtrat-ı Dinine Doğru – Kur’an’ın Tercümesi ve Sahib-i Mezhebimiz İmam-ı Azam-”, İçtihad, sayı: 177, 1 Nisan 1925, s.3541

______________, “İnfilâk-ı Hakikat – Bir Mektub-”, İçtihad, sayı: 171, 1 Teşrinisani 1924, s.3447

Muhbir, “En Nazar Fil Mezalim”, nr: 25, 29 Şubat 1868, s.2

Muhbir, nr: 4, 21 Eylül 1876, s.1-3

OKAY M. Orhan, “Ziya Gökalp (1876-1924)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:14, İstanbul 1996, s.124

OKUR Kâşif Hamdi, “Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet”, İslâmi Araştırmalar Dergisi, XV/I-II, 2002, s.86

______________, “Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili”, Dini Araştırmalar, I/ III, Ankara, Ocak-Nisan 1999, s.171-203

OKUYAN Mehmet, “Bereketzade İsmail Hakkı (1851-1918)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, cilt: V, s.490-491

OLGUN Hakan, “Hristiyanlıkta Reform ve Protestanlık”, Fecre Doğru, 6/67, Mayıs 2001, s.12

ÖZCAN Azmi, “Osmanlıcılık”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:33, İstanbul 2007, s.487

ÖZEN Haldun, “Baltacıoğlu’nun “Hayatım” Adlı Tefrikası Hakkında Ek Bilgiler”, Kebikeç, sayı: 9, 2000, s.10-12

SAĞMAN Ali Rıza, “O Müthiş Sele Karşı Duramadık”, **Sebilürreşad**, IV/95, Şubat 1951, s.312-313.

SARIKAYA M. Saffet, “Osmanlı Türkiye’sindeki İslâmcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, Arayışlar Dergisi, İnsan Bilimleri Araştırmaları, yıl: I, sayı: I, 1999, s.108

SARINAY Yusuf, “Türk Ocağı”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.88

Sebilürreşad, “Beyan-ı Hakikat: Müslümanlara”, 1 Mayıs 1340(1924), sayı:599, s.7-8

Sebilürreşad, “İzaha Muhtaç Bir Nokta”, 15 Mayıs 1340, 24/600, s.30

Sebilürreşad, “Kavm-i Cedidci Ubeydullah Afgani’yle Sebilürreşad İdarehanesinde Bir Muhavere”, sayı: 277, 19 Kanun-u Evvel 1329, s.257-258

Sebilürreşad, “Kur’an-ı Kerim Tercümesi”, 10 Nisan 1340, sayı:596, s.377-378

Sebilürreşad, “Kur’an-ı Kerim Tercümesi”, 17 Nisan 1340, sayı:597, s.387-388

Sebilürreşad, “Sebilürreşad Cemiyet-i İslâmiyesi Müdiriyeti Aliyesine”, 12 Haziran 1340, 24/604, s.87

Sebilürreşad, “Yeni Kur’an Tercümesi”, 18 Eylül 1340, sayı: 617, s.289-290

Sevim ACAR, “Martin Luther'in İncil Çevirisinin Ortak Alman Dilinin Oluşmasındaki Rolü”,

Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, I/I, 2001, s.2

SEYFETTİN Ömer, “Yeni Lisan”, Genç Kalemler, 11 Nisan 1911

SUNGU İhsan, “Tevhidi Tedrisat”, Belleten, II/VII-VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1938, s.397

SÜTÇÜ Tevfik, “Yeni Lisan Hareketi’nden Ölümüne Kadar Türk Basınında Ziya Gökalp”, Turkish Studies, XIII/IX, Yaz 2013, s.2304

ŞİMŞEK Eyüp, “Atatürk’ün Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), sayı: 45, Erzurum 2011, s.225

TAŞTEKİN Osman, “18. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Eğitim Kurumları”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, XXIII/3, Aralık 2019, s.1151

TEKİN Muhammet Ali, “’Lisan-ı Beşer Lisan-ı Kur’an’a Tercüman Olamaz’ Adlı Makale ve Bir Değerlendirme”, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl: 2017, III/1, s.101-119

TEVETOĞLU Fethi, “Jön Türkler”, Türk Ansiklopedisi, cilt: XXI, Ankara 1974, s.55

TOPALOĞLU Aydın, “Materyalizm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XXVIII, İstanbul 2003, s.137vd.

TUNALI Yasemin Türkkan, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Siyasi Hayatında Yeminler”, İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, sayı:XX, 30.12.2021, s.203-204

TUNCER Hüseyin, “Türk Yurdu”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.550.

TÜR Özlem, “Türkiye ve Filistin 1908-1948 Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62/1, Ankara 2007, s.240-241

TÜRKER Hasan, “Basında “Hanedan-ı Hilafet Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, III/VIII, İzmir 1998, s.73

UÇAR Fuat, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, X/ XVIII, İlkbahar 2018, s.89-90

UYANIK Necmi, “Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Kadınına Bakışı”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 36, Konya 2014, s.139

ÜNAL Banu Çetin, “Avrupa’nın Felaketler Yüzyılında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe’in Etkisi”, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, II/I, Haziran 2019, s.82

ÜNAL Mehmet, “Bir Mukavele’nin Serencamı: Mehmet Akif’in Akim Kalan Meali Üzerine”, Diyanet İlmi Dergi, 44/1, 2008, s.14

VERGİN Nur, “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”, Türkiye Günlüğü, sayı:29, Temmuz-Ağustos 1994, s.6-12

WAARDENBURG Jacques, “Reform”, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: 34, İstanbul 2007, s.530

YAHYA AFİF, “Lisan-ı Beşer Lisan-ı Kur’an’a Tercüman Olamaz”, Sebilürreşad, sayı:602, 29 Mayıs 1340, s.51-52

YAVUZ Kerim, Ziya Gökalp’in Dini Tutumu ve Din Anlayışı, Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi, sayı: II, Ankara 1977, s.221

YAZICI Nesimi, “Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Afyonlu: Prof. Kamil Miras”, Diyanet İlmi

Dergi, cilt:37, sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2001, s. 120

YILDIRIM Mustafa, “Rönesans ve Reformasyon”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, VIII/I, Nisan 2020, s.208

YUSUF ZİYA, “Meani-i Kur’an – Kur’an Tercümesi Hakkında Münakaşa ve İzmirli İsmail Hakkı Beyden İstizah”, Mihrab, 1 Nisan 1341, sayı:28, s. 159- 164

ZEKERİYA Mehmet, “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, Türk Yurdu, XIV/X, 1334(1919), s.306

F) **TEZLER**

AKOĞAN Didem, İstiklal Mahkemeleri ve Şapka İnkılâbının Erzurum’daki Yansımaları, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019

ARMAĞAN Emine, "Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2015

COŞKUN Muhammed, "Bereketzade İsmail Hakkı'nın Envar-ı Kur'an Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2008

DİNÇEL Anıl, “Gazeteci Mehmed Asım Us’un Yazılarıyla Türk İnkılâbı (1923-1938)”, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020

Evrin AKKUŞ, “Desiderius Erasmus ve Martin Luther’in Reform Görüşlerinin Avrupa Kültürel Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005

MOHAMMED FARAJ QASİM, “On Altıncı Yüzyıl Fransa’sında Dini Reformlar”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2017

ÖZCAN Burcu, “Basına Göre Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008

ŞEN Ercan, Baltacıoğlu ve Kur'an Meali, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmi Bilimler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008

YÜRÜK Tuğrul, Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2005

EKLER

EK: I.I

26.10.341

CUMHURİYET ARŞİVİ

بك اوغلو دردنجی كاتب عدلی مدحت جمال

هامش یازمغه مخصوص قسم

آدرس : غلطه ، خراجی سوقاق ، دار خان
تلفون : بك اوغلو ٣٤٤٧

030	10			26	143	18

Kur'an'ın Türkçe bir Tefsir ve tercümesi için Diyanet İşleri Riyaseti adına Ahmed Hamdi Akseki ile Mehmed Akif ve Elmalılı Hamdi Efendi arasında imzalanan mukavelenamenin aslı.

تورکیه جمهوریتی

بك اوغلو دردنجی كاتب عدلی مدحت جمال

	هامش یازمغه مخصوص قسم
ز) عند الاقتضا فسخ و تفسیخ و تخصیص	صحیفه :
ح) [illegible] تحریر [illegible] حقیقت قرائت و قرار متعلق مسائل	
[illegible] ایفاسی .	
ماده : ٦ – [illegible]	
[illegible]	
ماده : ٧ – [illegible]	
[illegible]	
[illegible]	
[illegible]	
ماده : ٨ – [illegible]	
[illegible]	
ماده : ٩ – [illegible]	
[illegible]	
ماده : ١٠ – [illegible]	
ماده : ١١ – [illegible]	
[illegible]	
ماده : ١٢ – [illegible]	
امضالر : [illegible]	
دائره ده قرائت و مآلی تفهیم اولونان بو [illegible] زیرینه موضوع امضا شخص و هویت معروف [illegible] اولوب مندرجاتی تماماً قبول و اقرار ایله دکدن صوکره مواجهه مزده وضع ایله دیکنی بیان و تصدیق ایده رز [illegible] سنه سی [illegible] آیی نك [illegible] كونی	
[illegible]	
[illegible]	

آدره س : غلطه ، خراججی سوقاق ، دار خان
تله فون : بك اوغلو ٣٤٤٧

030 | 10 | | | 16 | 143 | 18

2

EK: I.III

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

بك اوغلو درد نجی كاتب عدلی مدحت جمال

هامش يازمغه مخصوص قسم

صحيفه : « «

[illegible] زيرينه موضوع [illegible]
اولدوغی اسم و هويتلری بالاده محرر شاهد . و معرفلرك افاده و تصديقلرندن
آكلاشيلديغندن عيناً دفتر مخصوصنه قيد و تصديق اولوندی بيك اوچيوز [illegible] سنه‌سی
[illegible] آينك [illegible] كونی

امضا : مدحت جمال

بو [illegible] صورتنك، دائره‌مده دفتر مخصوصنده‌كی [illegible] تاريخ [illegible] نومرولو وسی
قيديته مطابق اولدوغنی تصديق ايدرم

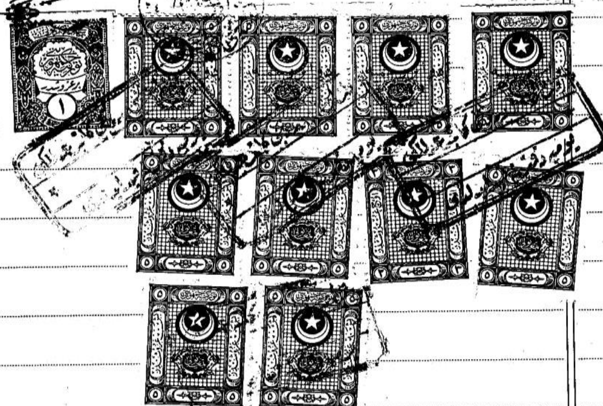

آدره‌س : غلطه ، خراجی سوقاق ، دار خان
تله‌فون : بك اوغلو ٣٤٤٧

030	10			26	145	18

EK: II

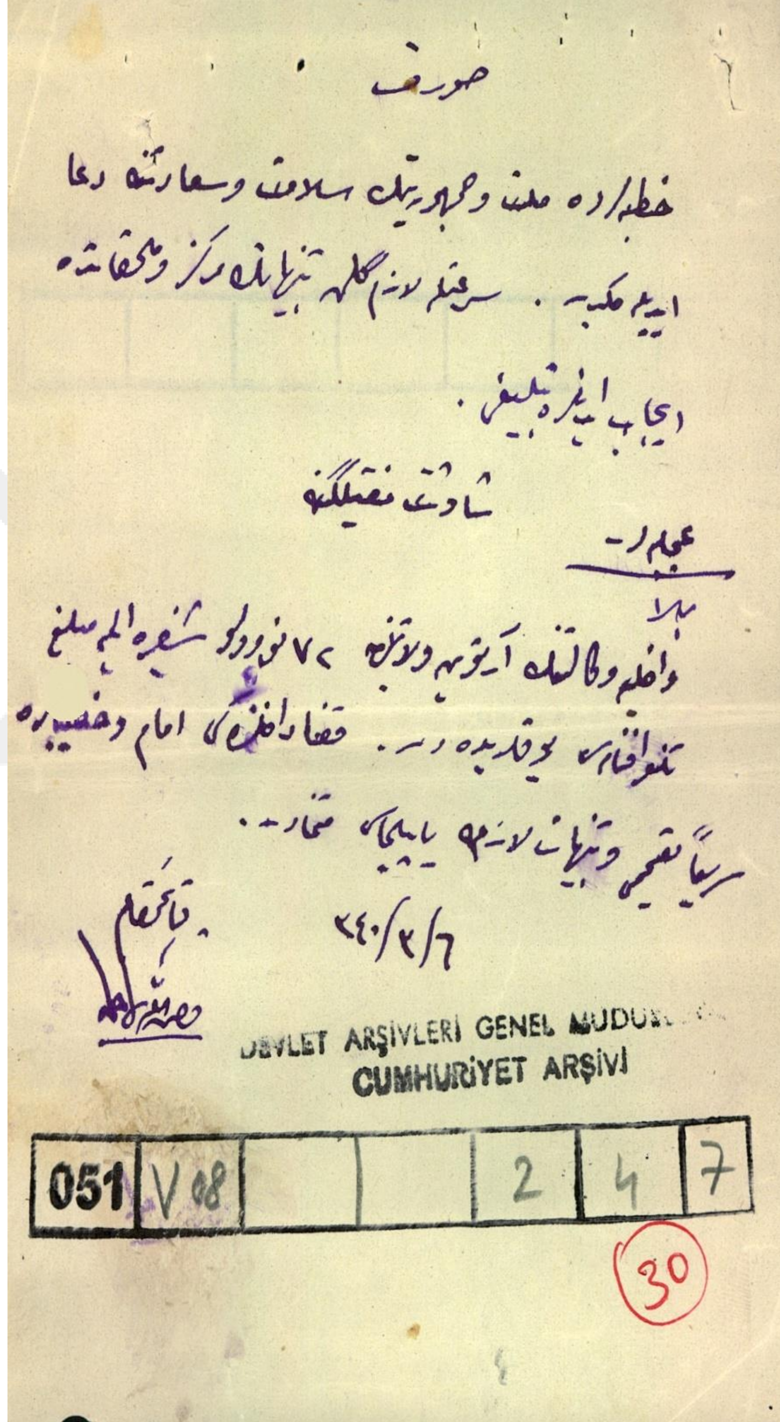

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜ...
CUMHURİYET ARŞİVİ

051	V 08			2	4	7

30

Hilafetin ilga edilmesi akabinde artık hutbelerde millet ve Cumhuriyetin selamet ve sıhhatine dua edileceğine dair irade.

EK: III.I

تورکیه بویوك ملت مجلسی ریاستی

قوانین مدیریتی

عدد

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

030	10			7	4	1	31

2

Kangırı Mebusu Talat ve Ziya Beyler tarafından Türkçe bir hutbe mecmuasının tertibi için meclis riyasetine tevdi edilen takririn sureti.

EK: III.II

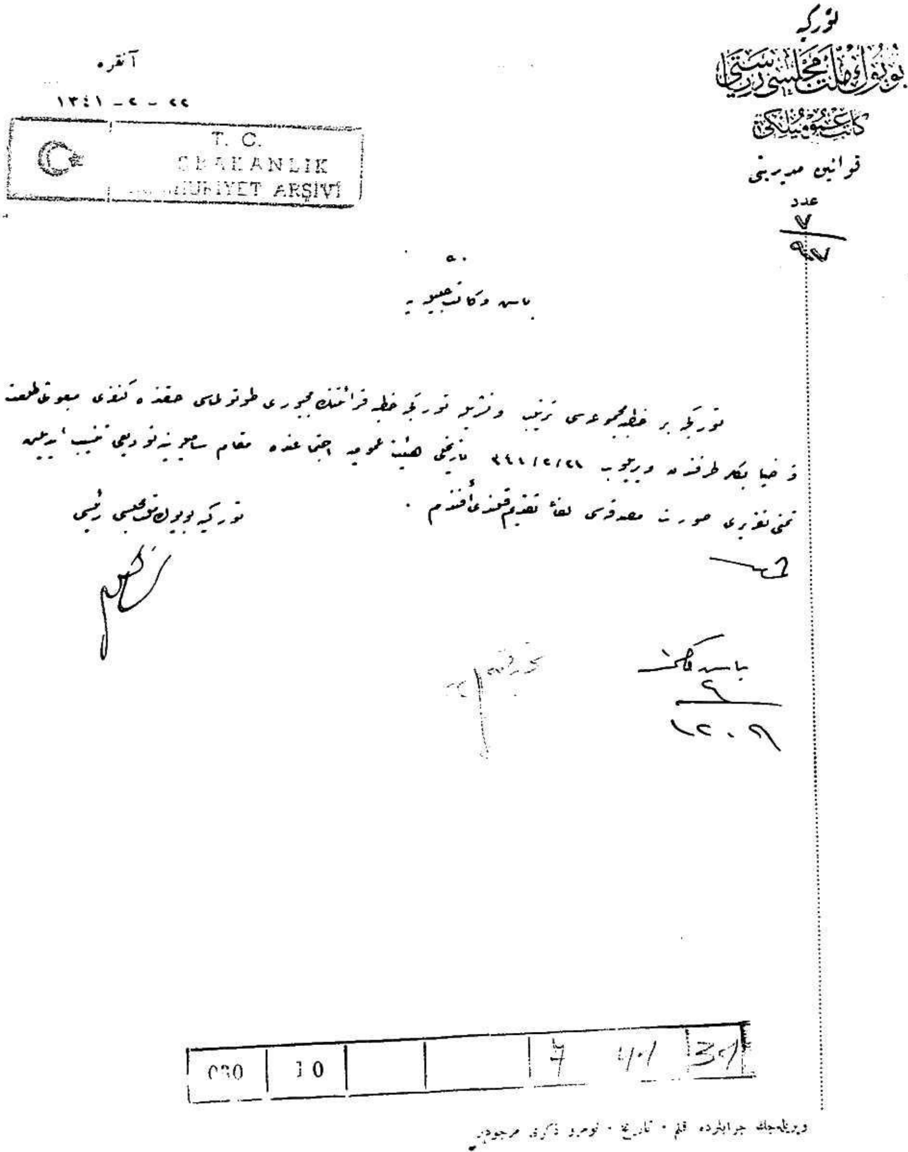

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

030	10			7	41	37

Talat ve Ziya Beylerin verdiği takririn bir temenni takriri olduğunu ifade eden TBMM reisinin meseleyi başvekâlete havale ettiğini gösteren belge

EK: III.III

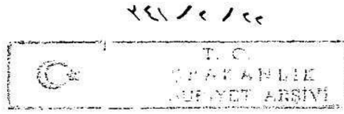

030 | 10 | | | 4 | 44 | 37

Başvekâletin gereğinin ifa edilmesi ricasıyla Diyanet İşleri Riyasetine gönderdiği belge.

EK: IV

(Türkçe Salatüselâm)

- 1 -

Tanrı Elçisi Muhammet Salat Sana Selâm Sana
„ Sevgilisi „ „ „ „ „
„ Elçileri Salat Sizlere Selâm sizlere

- 2 -

Ey Tanrının elçisi Muhammet senin üzerine olsun rahmet ve selâmet
Ey Tanrının sevgilisi „ „ „ „ „ „ „
Ey Tanrının elçileri sizin üzerinize olsun rahmet ve selâmet

- 3 -

Ey Tanrı Elçisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey „ Sevgilisi Muhammet Sanadır Rahmet ve Selâmet
Ey „ Elçileri Sizedir Rahmet ve Selâmet

(Türkçe Tekbir)

Tanrı uludur tanrı uludur
Tanrıdan başka tanrı yoktur
Tanrı uludur tanrı uludur
Hamd ona mahsustur

T. C.
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
Tahrirat Müdiriyeti
730,265

Türgi **Müftülüğüne**

Öz dilimizle hertarafta Türkçe Ezanın okunduğu bir zamanda Minarelerde Arapça Salatüselâm okumak ahenksiz düşeceği gibi Hükûmeti Celilenin takip buyurduğu maksadı milliyede uygun gelmediğine binaen İstanbuldaki erbabı ihtisasla bilmuhabere balâya yazılan Üç suret ile Türkçe Tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alâkadarların ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olunur efendim. 6 - 3 - 933

Diyanet İşleri Reisi
Rifat

Diyanet İşleri Riyasetinin salat-ü selamların da artık Türkçe okunacağını tebliğ ettiği ve yapılan 3 tane farklı tercümeyi de gösteren belge.

EK: V

22/9/948

T . C
Diyanet İşleri Başkanlığı

Yazı İşleri Müdürlüğü
N: I287

Kula Müftülüğüne

Arapça ezan ve kametin memnuiyeti hakkındaki 4055 sayılı kanun hükmü yalnız ezan ve kamete münhasır olup mevlidlerde, hatim esnasında, bayram namazlarında ve bayram günlerinde alınan arapça tekbirlere şamil bulunmadığı İç İşleri Bakanlığı ile yapılan konuşma ve yazışmalar sonucunda Başkanlığımızın noktai nazarı uygun görülerek gereğinin ona göre yapılması Valiliklere tamimen tebliğ edilmiş olduğundan camilerdeki vazife sahipleri çağrılarak lâzım gelen tenbihatın yapılması lüzumu tamimen bildirilir.

Keyfiyet Vakıflar Genel Müdürlüğüne de yazılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanı

S. Sayısı : 3

Türk Ceza Kanununun 4055 sayılı Kanunla değiştirilmiş olan 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun tasarısı ile Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve 13 arkadaşının ve Tokad Milletvekili Ahmet Gürkan'ın, Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesine dair Kanun teklifleri ve Adalet Komisyonu raporu (1/9, 2/6, 7)

Türk Ceza Kanununun 4055 sayılı Kanunla değiştirilmiş olan 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun tasarısı (1/9)

T. C.
Başbakanlık
Muamelât Genel Müdürlüğü
Tetkik Müdürlüğü
Sayı : 71 - 1626

15 . VI . 1950

Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığına

Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Adalet Bakanlığınca hazırlanan ve Bakanlar Kurulunun 14 . VI . 1950 tarihli toplantısında Yüksek Meclise sunulması kararlaştırılan Kanun tasarısının gerekçesiyle birlikte sunulmuş olduğunu saygılarımla arzederim.

Başbakan
A. Menderes

GEREKÇE

1939 senesinde Ceza Kanununun 526 ncı maddesine eklenen fıkralar arasında Arapça ezan ve kamet okuyanların tecziye edileceklerine dair bir hüküm bulunmaktadır. Bu hükmün sevkini gerektiren mucip sebeplerde : Diyanet İşleri Reisliğinin, teşkilâta yaptığı bir tamimle ezan ve kametin okunmasını menettiği ve buna muhalif hareket edenlerin 526 ncı maddenin ilk fıkrasiyle tecziyeleri mümkün isede, memnuiyetin fertlere de şümulünü sağlamaya bu müeyyidenin kâfi gelemiyeceği ve Arapça lisanının eski zihniyete ve eski ananelere bağlıyan tesirinden halkı kurtarmak için ikinci fıkradaki hükmün ve bunun müeyyidesi olan cezanın konulmasına lüzum hâsıl olduğu, belirtilmektedir.

Halbuki Anayasanın Türk vatandaşı için tabiî hak saydığı vicdan hürriyetinin dokunulmaz bir hak olarak hürmete lâyık görülmesi gerekir ve bunun tabiî olan din serbestisi her türlü müdahaleden âzade kalmak iktiza edarken ana kanunlarla korunmuş bulunan din ve vicdan hürriyetinden vatandaşı her hangi bir şekilde kısmen veya tamamen mahrum etmek ve bu hususu, kanuni ceza teyitleri altında bulundurmak doğru olamaz. Böyle bir kayıtlama, Türkiye Devletinin esas vasıflarını gösteren Anayasanın 2 nci maddesindeki lâiklik esasına da uygun düşemez. Din ile Devletin ayrılması ve Devletin din işlerine karışmaması ve Devletle dinin birbirlerine karşı tamamen bitaraf kalmaları şeklindeki telâkkinin ifadesi olan lâikliğin, ibadetin icra şekline taalluk eden her hangi bir faaliyet veya faaliyet safhasında tadilini tazammun eder tarzda müdahalede bulunmamasını zaruri kılan bir ana hüküm olarak muhafaza ve idame edilmesi zaruridir. Arapça lisanının eski zihniyet ve ananelere bağlıyan tesirinden halkı kurtarmak gayesinin takip edildiğine taalluk eden görüşte de

bugün için bir isabet mülâhaza etmek caiz olamaz. Kaldı ki : Kanunun tadilinden beri geçen uzun zaman içinde ozamanki telâkki ve düşünüş şeklini değiştirecek mühim tebeddüller ve ilerlemeler husule gelmiş ve bugün eski zihniyetin sadece bu gibi kanun müeyyideleriyle teminat altına alınabilmesi mülâhaza yerinde görülmemiştir.

Esasen, maddedeki cezai hükmün, ezan ve kametin yalnız Arapça okunamıyacağı ve fakat bunun dışında her hangi diğer bir lisanla okunabilmesindeki cevazı tazammun eden ifade şekli de bizatihi bir garabet arzetmekte bulunmuştur.

Bütün bu mülâhaza ve sebeplerden başka, Müslüman Türklere sebepsiz yere mânevi huzursuzluk veren böyle bir yasağın demokrasi ile idare olunan bir Devlet nizamı içinde yer alabilmesi de müstahildir. Fıkranın tayyi Müslüman Türklere muhakkak bir huzur ve vicdan rahatlığı verecektir.

Binaenaleyh, gerek büyük bir Müslüman vatandaş çoğunluğunu bu huzur ve rahata eriştirmek ve gerekse Anayasa ile müeyyet lâyıklık prensibineDevletçe sadakat göstermiş olmak ve bilhassa ana hak ve hürriyetlerden olan vicdan ve din serbestisini her hangi bir zorlama altında bulundurmamak sebeplerinden ötürü Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinde mevcut olup ezan ve kametin Arapça okunmasının memnuiyeti hakkındaki hükmün kaldırılması gerekli bulunmuştur.

Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve 13 arkadaşının, Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun teklifi (2/6)

Yüksek Başkanlığa

4696 sayılı Anayasa Kanununun ikinci maddesinde mündemiç (Lâiklik) kelimenin mânası, Devlet işlerinde dinin, din işlerine de Devletin karışmaması, din ile dünya işlerinin ayrılması şeklinde tefsir ve kabul edilmekte ve aynı kanunun 75 nci maddesinin son kısmında ise (. . . . güvenliğe ve edep törenlerine, kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir) denilmektedir.

Memleketimizde azınlıkta bulunan Müsevi ve İsevi vatandaşların dini itikat ve âmel şekillerine hiçbir suretle müdahale edilmemiş ve bilâkis tamamen serbest bırakılmıştır.

Bu toprağın hakiki evlâtları ve hakiki sahibi bulunan Müslüman Türk vatandaşların din ve vicdan hürriyetlerine, amel ve ibadet şekillerine de müdahale edilmemek iktiza edeceğine ve Partimiz programının 14 ncü maddesinde ise (. . . . . Partimiz lâikliğin din aleyhtarlığı şeklinde yanlış tefsirini reddeder, din hürriyetini, diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır). diye yazılı olduğuna göre, müekkillerimiz ve seçmenlerimiz bulunan Müslüman Türk vatandaşların ısrarlı ve haklı isteklerine istinaden ezan ve kametin tercüme halinde okunmasına dair 4055 sayılı Kanunla değiştirilen Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasında yazılı (. . . veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar) ibaresinin kaldırılması hususunda hazırladığımız kanun teklifini Yüksek Kamutaya arzederiz.

Kayseri	Niğde	Seyhan	Erzurum	Erzurum	Erzurum
İ. Berkok	*H. N. Yurdakul*	*A. N. Asya*	*Dr. F. Çobanoğlu*	*R. Topçuoğlu*	*S. Duman*
Afyon K.	Afyon K.	Afyon K.	Ankara	Tunceli	
G. Yiğitbaşı	*S. Kerman*	*B. Oynağanlı*	*Ö. Bilen*	*H. R. Kulu*	*M. Zeren*
	Maraş				
Okunamadı.	*A. Kadoğlu*				

4055 sayılı Kanunla değiştirilen Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun teklifi

MADDE 1. — 4055 sayılı Kanunla değiştirilen Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasında yazılı (. . . veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar) ibaresi kaldırılmıştır.

MADDE 2. — Bu kanun neşrinden itibaren yürürlüğe girer.

MADDE 3. — Bu kanunu Bakanlar Kurulu yürütür.

Tokad Milletvekili Ahmet Gürkan'ın, Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun teklifi (2/7)

31 . V . 1950

T. B. M. M. Yüce Başkanlığına

T. C. K. 526/2 fıkranın tadili hakkında tanzim edilen gerekçe ve tasarı iki parça halinde ekli-ce sunulmuştur.

Kanuniyet kespetmesi için ivedilikle müzakere edilmek üzere gerekli komisyona sevkini ve kanunlaşmasını saygı ile teklif ederim.

Tokad Milletvekili
Ahmet Gürkan

GEREKÇE

Devletimizin Anayasamızda tesbit edildiği gibi laik olması ve laikliğin ise Devletle din müessaselerinin yekdiğerinden ayrı tutularak birbirine karıştırılmaması mânasına gelmesi itibariyle kanunların bu esaslar dairesinde ayarlanması icabettiği gibi lâikliğe aykırı olan kanunların da buna muvazi olarak tâdili icabeder.

Esasen bütün demokrat ve medeni memleketlerde bu esas kabul edilmiş ve din işleri Devlet teşkilâtından ayrı tutularak din adamlarının dinî bilgilerine terk edilmiş bulunduğu bir hakikattir Şu hale göre dine taallûk eden işlerden Devletin elini temamiyle çekmesi ve bu manevi varlığı ilâhiyatçıların bilgilerine daha doğrusu ihtısaslarına terketmesi bir zaruret halinde karşımıza dikilmektedir.

Sabık iktidarın lâikliği din aleyhinde tefsir etmesi suretiyle ve bu cümleden olarak iman ve amelden mürekkep müslümanlık dininin amele taallûk eden ezan ve kametin Türkçe okutulmasını mecbur tutması lâiklik prensibini ihlâl ve Anayasanın verdiği viedan hürriyetine tecavüzdür. Lâik bir idarenin bir hiristiyan mabedinde çalınan çan tokmağını şukadar veya şu şekilde vuracağı hususlarına müdahale etmesi nasıl bir haksızlık teşkil ederse, ayni şekle muvazi olan ezan veya kameti şu şekil veya şu lisanla okutmak istemesi de o nispette haksızlık, hattâ din ve viedan hürriyetine bir tecavüzdür.

Hakkiyle ve ilmî bir şekilde Türkçeye tercüme dahi edilemiyen ezan ve kametin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kabul edilecek şekli ne lursa olsun halen bu mevzuda lâiklik prensiplerini ihlâl eden T. C. K. 526/2 fıkrasındaki (veya arapça ezan ve kamet okuyanlar) kaydının kaldırılması suretiyle mezkûr maddenin ekli tasarı şeklinde tâdilinde zaruret görmekteyiz. Bu zaruret, çeşitli ırk ve lisanlara sahip 500 milyondan fazla müslümanın kabul ettiği, hattâ hangi hiristiyan memleketinde yaşarsa yaşasın tatbikatında asla güçlük çekmediği bu ibadet usulüne medeni ve lâik bir Devlet olarak müdahale etmemiz bariz bir hatadır. Bu bakımdan ekli tasarı hazırlanmış bulunuyor.

Teklif

1. T. C. K. 526 ncı maddesinin 2 nci fıkrası aşağıdaki şekilde tadil edilmiştir:
2. Şapka iktisasi hakkında 671 sayılı Kanunla, türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler, üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar para cezasiyle cezalendırılır.
3. Bu kanun neşri tarihinden itibaren yürür.
4. Bu kanunu icraya Adalet ve İçişleri Bakanları memurdur.

Adalet Komisyonu raporu

T. B. M. M.
Adalet Komisyonu
Esas No. 1/9 ve 2/6,7
Karar No. 2

16 . VI . 1950

Yüksek Başkanlığa

Adalet Bakanlığınca hazırlanan ve Bakanlar Kurulunun 14 . VI . 1950 tarihli toplantısında Yüksek Meclise sunulmasına karar verilen arapça ezan okunması memnuiyetini vazeden Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkındaki Kanun tasarısı ile yine bu konuda Kayseri Milletvekili General İsmail Berkok ve 11 arkadaşının ve yine Tokad Milletvekili Ahmet Gürkan'ın ayrıca Yüksek Başkanlığa sunduğu Kanun teklifleri Komisyonumuza havale buyurulmakla Adalet Bakanlığı temsilcisi hazır olduğu halde birleştirilerek incelendi.

Kanun tasarısı ve tekliflerinin gerekçe ve metinleri okunduktan sonra esas itibariyle kabule şayan görülmüştü.

Hükümet gerekçesinde serdedildiği gibi, 1939 senesinde Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesine eklenen fıkralar arasında arapça ezan ve kamet okuyanların tecziye edileceklerine dair bir hüküm bulunduğu, bu hükmün sevkini gerektiren mucip sebeplerde Diyanet İşleri Reisliğinin teşkilâta yaptığı bir tamimle ezan ve kametin okunmasını menettiği buna muhalif hareket edenlerin 526 ncı maddenin ilk fıkrası ile tecziyeleri mümkün ise de, memnuiyetin fertlere de şümulünü sağlamaya, bu müeyyidenin kâfi gelemiyeceği ve arapça lisanının eski zihniyete ve eski ananelere bağlıyan tesirinden halkı kurtarmak için ikinci fıkradaki hükmün ve müeyyidesi olan cezanın konulmasına lüzum hâsıl olduğunun belirtildiği, halbuki Anayasanın Türk vantandaşı için tabiî hak saydığı viedan hürriyetinin dokunulmaz bir hak olarak hürmete lâyik görülmesi gerektiğine ve bunun tabiî bir icabı olan din serbestisinin her türlü müdahaleden âzade kalmak iktiza ederken Ana kanunlarla korunmuş bulunan din ve viedan hürriyetinden vatandaşı her hangi bir şekilde kısmen veya tamamen mahrum ederek kanuni ceza kayıtları altında bulundurmanın doğru olmadığı, böyle bir kayıtlamanın Türkiye Devletinin esas vasıflarını gösteren Anayasanın 2 nci maddesindeki lâiklik esasına da uygun düşmiyeceği din ile devletin ayrılması ve devletin din işlerine karışmaması ve Devletle dinin birbirlerine karşı tamamen bitaraf kalmaları şeklindeki telâkkilerin ifadesi olan lâikliğin, ibadetin icra şekline taallûk eden her hangi bir faaliyet veya faaliyet sahasında tadilini tazammun eder tarzda müdahalede bulunmamasını zaruri kılan bir ana hüküm olarak muhafaza ve idame edilmesinin icap etmekte olduğu, Arapça lisanının eski zihniyet ve ananelere bağlıyan tesirinden halkı kurtarmak gayesinin takibedildiğine taallûk eden görüşte de bugün için bir isabet mülâhaza etmenin caiz olmadığı, kaldı ki kanunun tadilinden beri geçen uzun zaman içinde o zamanki telâkki ve düşünüş şeklini değiştirecek mühim tebeddüler ve ilerlemeler husule geldiği ve bugün eski zihniyetin sadece bu gibi kanun müeyyideleri ile teminat altına alınabilmesini de mülâhazanın yerinde olmadığı, esasen, maddedeki cezai hük-

mün, ezan ve kametin yalnız arapça okunamıyacağı ve fakat bunun dışında her hangi bir lisanla okunabilmesindeki cevazı tazammun eden ifade şeklinin de bir garabet arzettiği anlaşılmıştır.

Bütün bu mülâhaza ve sebeplerden başka, müslüman Türkler'e sebepsiz yere mânevi huzursuzluk veren böyle bir yasağın demokrasi ile idare olunan bir Devlet nizamı içinde yer alabilmesinin doğru olmadığı ve fıkranın tayyının müslüman Türklere muhakkak bir huzur ve vicdan rahatlığı vereceğinin anlaşıldığı, binaenaleyh müslüman vatandaş çoğunluğunu rahata eriştirmek ve Anayasaya sadakat göstermiş olmak ve vicdan ve din serbestisini her hangi bir zorlama altında bulundurmamak amacı ile Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin tadili hakkındaki Hükümet tasarısı Komisyonumuzca aynen kabul edilmiştir.

Tasarının hemen gündeme alınmasını ve ivedilik ve yeğlikle görüşülmesinin Kamutayın yüce tasvibine arzına oy birliği ile karar verilmiştir.

Yüksek Başkanlığa sunulur.

Adalet Komisyonu Başkanı	Sözcü
Ankara	Balıkesir
Osman Talât İltekin	*Müfit Erkuyumcu*
Kâtip	
Kütahya	Ankara
Süleyman S. Nasuhoğlu	*Osman Şevki Çiçekdağ*
Ankara	Ankara
Hâmit Şevket İnce	*Talât Vasfi Öz*
Balıkesir	İzmir
Vâcit Asena	*Muhittin Erener*
Kars	Malatya
Lâtif Aküzüm	*Şefik Tugay*

HÜKÜMETİN TEKLİFİ

Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun tasarısı

MADDE 1. — Türk Ceza Kanununun 4055 sayılı Kanunla değiştirilmiş olan 526 ncı maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir.

Madde 526. — Salâhiyetli makamlar tarafından adlî muameleler dolayısiyle yahut âmme emniyeti veya âmme intizamı veya umumi hıfzıssıhha mülâhazasiyle kanun ve nizamlara aykırı olmıyarak verilen bir emre itaat etmiyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemiyen kimse, fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya 150 liraya kadar hafif para cezasiyle cezalandırılır.

Şapka iktisası hakkında 671 sayılı Kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair 1353 sayılı Kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler 3 aya kadar hafif hapis veya 30 liradan 600 liraya kadar hafif para cezasiyle cezalandırılır.

MADDE 2. — Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

MADDE 3. — Bu kanunu Bakanlar Kurulu yürütür.

	Devlet Bakanı
Başbakan	Başbakan Yardımcısı
A. Menderes	*S. Ağaoğlu*
Devlet Bakanı	Adalet Bakanı
	H. Özyörük
Millî Savunma Bakanı	İçişleri Bakanı
Refik Ş. İnce	*R. Nasuhioğlu*
Dışişleri Bakanı	Maliye Bakanı
F. Köprülü	*H. Ayan*
Milli Eğitim Bakanı	Bayındırlık Bakanı
	F. Belen
Eko. ve Ticaret Bakanı	Sa. ve So. Y. Bakanı
Z. Velibeşe	*Dr. R. Belger*
G. ve Tekel Bakanı	Tarım Bakanı
N. Özsan	*N. İyriboz*
Ulaştırma Bakanı	Çalışma Bakanı
T. İleri	*H. Polatkan*
İşletmeler Bakanı	
Muhlis Ete	

EK: VII

T.C.

Diyanet İşleri Başkanlığı
Yazı İşleri ve Evrak Md.lüğü
Sayı : 6715

23.6.1950

28

Müftülüğüne

Ezan ve Kametin sadece bir ilân değil, namaz vakitlerinde ve Peygamber tarafından takrir edilmiş olan hususî lafızlarla ve namaz vakitlerinin girdiğini bildiren bir i'lam ve ilân olduğu ilmî ve dini bir hakıkattır, Kitap ve Sünnetle sabittir.

Elfazı mahsusa, Ezanın rüknü ve sıhhatının şartı olduğuna göre hususî lafızlarından başkasile okunan ezana, velev en doğru bir tercüme ile de olsa, itibar yoktur.

Tamamile dini bir ibadet mevzuu olan Ezan ve Kameti asli şeklinden çıkarıp şu veya bu dille okumaya zorlayıcı hükümlerin, Ezan ve Kameti din lisanile okumak yasağının ahiren B.Millet Meclisince kaldırılması hadisesinin vatandaşlar üzerinde husule getirdiği büyük ferahlık ve hoşnutluk, yurdun muhtelif bölgelerinden gelen yazılarda açıklanmaktadır.

Bu yolda yapılan tebliğat üzerine, ~~ilcenizde~~ ilinizde hasıl olan durum hakkında bilgi verilmekle beraber hangi gün ve vakitten itibaren tatbikata başladığının ve Ezanı, kendisine mahsus olan usul ve dini lisanla okumayı bilmiyen müezzinler bulunup bulunmadığının, şayet böyleleri varsa bu hususta ne gibi tedbirler alındığının bildirilmesi lüzumu ehemmiyetle beyan olunur.

A. K.

Diyanet İşleri Başkanı
A. Hamdi Akseki

A. H. Ak.

Arapça ezan yasağının kalkmasının akabinde Diyanet İşleri Reisi Ahmed Hamdi Akseki'nin müftülüklere gönderdiği tamim.

EK: VIII

Hafız Yaşar Bey, 22 Kanunusani 1932 tarihinde Yerebatan Camii'nde Türkçe Kur'an okurken.

EK: IX

8 kişiden oluşan hafızlar heyeti, 29 Kanunusani 1932 tarihinde Sultanahmet Camii'nde Türkçe Kur'an okurken.

EK: X

Bursalı Hafız Rıfat Efendi, 30 Kanunusani 1932 tarihinde Fatih Camii’inde ilk Türkçe ezanı okurken.

EK: XI

Hafızlar heyeti, 3 Şubat 1932 tarihli Kadir Gecesinde Ayasofya Camii'nde düzenlenen büyük dini ihtifalde hep beraber Türkçe tekbir okurken.

EK: XII

Hafızlar heyeti, Ayasofya Camii'ndeki dini ihtifalde cemaate Türkçe Kur'an okurken

EK: XIII

Türkçe Kur'an ve tekbir dinlemek için camie gelen halk.